

Хуршида Ҳамроқулова

**АДАБИЁТДА ҲАЁТ-МАМОТ
МУАММОСИ**

Алишер Навоий номидаги
Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти
Тошкент — 2009

83.3(5Ў)6

Ҳ-25

Ҳамроқулова, Хуршида.

Адабиётда ҳаёт-мамот муаммоси: [XX аср ўзбек насри мисолида] : / Х. Ҳамрақулова; масъул муҳаррир У. Норматов. -Т.: Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти, 2009. 176 б.

ББК 83.3(5Ў)6

АДАБИЁТДА ҲАЁТ-МАМОТ МУАММОСИ
(XX аср ўзбек насри мисолида)

Масъул муҳаррир: Умарали Норматов, филология
фанлари доктори, профессор.

Тақризчилар: Марғуба Мирқосимова педагогика
фанлари доктори, профессор
Улуғбек Ҳамдамов, филология
фанлари номзоди, доцент

ISBN-978-9943-06-260-3

№9-3334/2009.

© Алишер Навоий номидаги
Ўзбекистон Миллий кутубхонаси
нашриёти, 2009 й.

МУҚАДДИМА

Истиқдол йилларида тарихимизга, маънавий меросимизга муносабат тубдан ўзгарди. Мустабид тузум даврида топталган миллий-адабий қадриятларимизни тиклаш борасида қатор ишлар амалга оширилди. Бугун инсониятни ҳамиша ўйга толдирувчи жумбоқлардан бўлган ҳаёт ва ўлим муаммосининг XX аср ўзбек адабиётидаги бадиий тадқиқи ҳақида бор гапни айтиш имкони пайдо бўлди. Ҳаёт ва ўлим ҳақидаги мулоҳазалар бугун пайдо бўлган эмас. Унинг илдизлари узоқ ўтмиш билан боғлиқ. Исломгача ва ислом таъсири даври ўзбек адабиёти бу ҳақда талай манбалар берадики, унинг ўзи алоҳида тадқиқот ишини талаб қилади.

XX аср ўзбек адабиётида ўлим муаммоси билан боғлиқ хилма-хил талқинлар юзага келди. Айниқса бу давр насрида шахс фожиаси илдизлари ва инсоннинг ўлим олди қиёфалари маромига етказиб тасвирланган асарлар бисёр. XX асрнинг 20-30-йиллари шароитида соцреализм талабларига мос келмайдиган «Ўткан кунлар», «Меҳробдан чаён», «Кеча ва кундуз», «Сароб» каби романлар юзага келдики, уларга сингдирилган ҳаёт ва ўлим ҳақидаги фикрлар инсоннинг маънавий руҳий камолотини белгилаш билан баробар фоний дунёнинг синов эканлигини англаувчи мушоҳадаларга бой асарлар сифатида ҳам қимматлидир.

Ҳаёт-мамот бобида бор гапни самимият билан айтиш, ифодалаш баробарида бугунги адабиётимизда бу кўҳна муаммога кутилмаган, янги томонлардан ёндашиш тамойили устивор бўлиб бораётгани сир эмас. Синчиклаб текширилса, XX аср ўзбек адабиётида, хусусан, Абдулла Қаҳҳор ва Одил Ёқубов, Тоғай Мурод ижодида шахс қисмати драмаси, персонаж ўлими билан боғлиқ жаҳон адабиётшунослиги тажрибаларида учрайдиган шахс фожиасини руҳий призмадан ўтказувчи психологик таҳлил, ўлим олди вазиятларида қаҳрамоннинг ўз-ўзини таҳлил қилувчи экзистенциал ҳолатлар, воқелик ва руҳиятнинг тафти-

шидан келиб чиқувчи хулосалар ҳам бор эдики, мавжуд ижтимоий шароит, ёзувчи дилеммаси қаҳрамонни шундай талқин қилишга асос берар эди.

XX асрнинг 90 - йилларида инсон психологиясини кенг ва атрофлича ўрганиш, айтиқса, «кўз қорачиғини ичга қаратиш» (Хосе Ортега-и-Гассет) тамойили ҳаёт-мамот муаммосини ёритиш мисолида янги босқичга кўтарилди. Аслида, бу тамойиллар XX асрнинг 20-30- йилларида шаклланган ва 70 - 80-йиллари адабиётида психологик тасвир объектига айланган эди. Мустақиллик даври адабиётининг эркин, сиёсий тазйиқлардан ҳоли адабиёт сифатида ижодкорларга дилидагини ёзиш имкониятини бериши эса бу давр адабиётининг инсонни англаш баробарида алоҳида босқичга кўтарилишига замин яратди. Биз муаммони ўрганиш жараёнида ўрни билан ёндош жанрларга ҳам мурожаат қилдик. Албатта насрнинг турли жанрларида абадиётга даҳлдор ўлим мавзуси ҳақида турфа талқинларга асос берувчи асарлар ёзилди. Бу давр асарларида ўлимни англашнинг рамзий (Н.Эшонқул ижодида), ижтимоий-табиий (Қ.Норқобил, Л.Бўрихон, З.Қуролбой қизи ижодида) талқинлари ҳам, коммунистик мафкура билан қуролланган инсоннинг ўлим билан рўбарў бўлиш саҳналарида ўз-ўзини аёвсиз тафтиши ҳам (Т.Мурод ижодида) учрайдики, бу ҳаёт ва мамот масаласига ўзликни англаш нуқтаи назари билан ёндашишни талаб қилади. Шундан келиб чиқиб, ҳаёт ва ўлим муаммосининг ўрганилиши адабиёт-шуносликда инсон моҳиятини англатиш йўлидаги илмий-назарий ғояларни ўртага ташлаш ва хулосалар чиқариш билан баробар инсон маънавий оламини англашга томон қадам бўлади.

I. ЎЗБЕК АДАБИЁТИДА ТАНАТОЛОГИЯНИНГ ЎРГАНИЛИШИ

Узоқ йиллар давомида бадиий тадқиқ доирасидан четда турган ҳаёт ва ўлим муаммосига қадимдан турлича ёндашилган. Бадиий адабиётда ўлим ва у билан боғлиқ ҳодисалар ҳақида бугун гапирилаётгани йўқ. Манбаларга қарасак, ўлимнинг ислом дини нуқтаи назаридаги талқинларидан илгарироқ, зардуштийлик, монийлик ва буддавийлик дини таъсири остидаги талқинларига ҳам дуч келамиз. Мавзуимиз ҳаёт ва ўлим муаммосининг бадиий адабиётдаги тадқиқи бўлганлигидан исломгача ва ислом таъсири давридаги туркий адабиётга ҳам назар ташлашни жоиз деб билдик. Зеро, муаммо кеча ёки бугун пайдо бўлган эмас, унинг илдизлари узоқ адабиёт тарихига бориб тақалади.

Энг қадимги даврлардан VIII асргача бўлган давр ўзбек адабиёти тарихида исломгача бўлган туркий адабиёт деб юритилади. Айрим манбалардаги¹ миф ва афсоналар, монийлик оқимидаги адабиёт намуналарида ҳаёт лаззати, ўлим қўрқинчи ва одамнинг Яратганга боғланган соф илоҳий талқинларига дуч келамиз. Исломгача бўлган динлар таъсири остидаги туркий адабиётни кузатар эканмиз, одамларнинг ҳаёт ва ўлим тушунчаларидаги эврилишларга гувоҳ бўла борамиз. Маросим қўшиқлари сифатида тилга олинган «Алп Эр Тўнга» марсиясида инсоният тафаккури билан боғлиқ психологик ҳолатлар қуйидагича акс этган:

*Улишиб эран бўрлаю, йиртин яқа урлаю,
Сикриб уни юрлаю, сифтаб кўзи ўртилур.*

Яъни:

¹ Бу ҳақда қаранг: Маллаев Н.М. Ўзбек адабиёти тарихи. Биринчи китоб. Т.: Ўқитувчи, 1965, 29-85-бетлар; Ўзбек мумтоз адабиёти намуналари. (Тузувчилар: филол.ф.д.проф.Н.Раҳмонов ва филол.д.проф. Ҳ.Болтабоев).1-жилд. -Т.: Фан. - 2003. 9-99-бетлар; Раҳмонов Н. Рухиятдаги нур муроди. -Т.: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 2002. -127 б.

*Мардлар йиғлаб, бўридек увлашдилар,
Ёқаларини йиртиб бақаришдилар, фарёд чекдилар,
Қаттиқ йиғидан кўзлари хиралашиб, (гўё) парда
босди.¹*

Тўртлик бизга одамларнинг ўлимга бўлган муносабати ҳақида маълумот беради. Алп Эр Тўнгани йўқотиш одамлар учун туганмас мусибатга айланади. Шунинг учун ўзларини идора қила олмаслик даражасига етадилар:

*Замон аҳли озайди, олчоқ, ёвуз кучайди,
Эзгу ишлар камайди, дунё беги кетганда.
Билимдонлар эзилди, дунёни ҳароб қилди,
Оғоб гўшти бузилди, ерга тегиб сугралур.²*

«Ўзбек мумтоз адабиёти намуналари»нинг 1-жилдида исломгача бўлган туркий адабиёт намуналари анча кенг ёритилган. Миф ва афсоналарга оламни билишга интилишнинг маҳсули сифатида ёндашилган. Миф ва афсоналар ҳақиқатни оддий ва содда тарзда бизларга етказди, шунинг учун уларни адабий жараённинг илк кўриниши сифатида эмас, туркий қавмларнинг ҳаёт ҳақидаги фалсафаси, борлиқни англаш усули, руҳоний ва илмий қарашларининг натижаси сифатида ўрганмоқ лозим. Миф ва афсоналарга асосан диний тасаввурлар туртки берган. Уларнинг турли динлар ва оқимлар таъсиридаги ўзгаришларини ҳам шу билан изоҳламоқ лозим. Миф ва афсоналарнинг асосини олам ва одамнинг яратилиши, одамларнинг воқеликка муносабати, илоҳ ҳақидаги ибтидоий тасаввурлар, қаҳрамонлик, ўлимга муносабат, тавба қилиш ҳақидаги мотивлар ташкил қилади. Уларни ёлғон уйдирмалар деб эмас, муайян ҳаётий асосга эгалиги нуқтаи на-

¹ Маллаев Н.М. Ўзбек адабиёти тарихи, 63-64-бетлар.

² Адабиёт. Мажмуа. Академик лицейларнинг биринчи босқич ўқувчилари учун. Тузувчилар: ф.ф.д.проф. Б.Тўхлиев, катта ўқитувчи Б.Абдурахмонова. — Т.: Чўлпон номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2007. 69-б.

заридан ёндашсак, инсониятнинг ҳаёт ва ўлимга нисбатан муносабати қадимдан шу кунгача деярли ўзгаришсиз қолганлигига амин бўламиз.

Зардуштийлик дини будда, яҳудо, насроний, ислом динларининг шаклланиши ва такомилга сезиларли таъсир кўрсатган. Ҳатто ислом динидаги беш вақт намоз ўқиш зардуштийликдан олинган дейилади.¹ Зардуштийликдаги худо олдида ҳамма тенг, деган ғоя маздакийлар ҳаракатига асос бўлганлиги ҳақида маълумотлар учрайди.² Руҳнинг танадан кўчиб юриши ҳақидаги илк таълимот ҳам шу динда учрайди, яъни жасадни кўмай очиқ майдонга қўйишда руҳ танадан осонгина ажралиб чиқади ва Олий Тангри Ахура Мазданинг қошига учиб ўтади, шундан кейин бу руҳ бошқа бир вужудга кўнмоқ учун тайёрлана бошлайди. Мазкур таълимотга кўра ҳар бир инсон ўлганидан сўнг қилмишига яраша ё жазо ё марҳамат топади. Эзгулик ва ёвузлик инсон ҳаётига йўлдош. Инсон вафот этгач, ҳаёти дунёда бажарилган амаллар ё гўзал, ё хунук қиз қиёфасида кўришиб, банданинг ўрнини кўрсатади.³ Шунга ўхшаш талқинлар ислом динида ҳам мавжуд. Хусусан, Абу Ҳомид Ғаззолийнинг «Ўлимни эслаш китоби» асарида «Жони олинаётган одам қанчалик бақувват бўлмасин, агар у маъсиятга ботган бўлса, ўлим фариштасига боқишга ожизлик қилади»,⁴ дейилади.

Шундай қилиб, зардуштийликдаги қарашлар кейинроқ монийлик ва буддавийлик динида ҳам акс этди. Монийлик оқимида оид шеърларда нариги дунёда инсон тортажак азоб уқубатлардан огоҳлантириш мавжуд. Бунинг учун инсон бу дунёда ўлимга тайёр бўлмоғи лозим. Монийлик оқимида хос хусусият шуки, моддий олам моний жамоаси учун ёвуз-

¹ Бобоев Ҳ.Ҳасанов С. «Авесто» — Маънавиятимиз сарчашмаси. Т.: Адолат. - 2001. 13-б.

² Жабборов И. Антик маданият ва маънавият хазинаси. Т.: Ўзбекистон. - 1999, 62-63-бетлар.

³ Бобоев Ҳ.Ҳасанов С. «Авесто» — маънавиятимиз сарчашмаси, 26-б.

⁴ Абу Ҳомид Ғаззолий. Ўлимни эслаш китоби. (Таржимон ва луғат тузувчи: Рашид Зоҳид). — Т: Мовароуннаҳр, 2004, 46-б.

лик маконидир. Сабаби, тана севгиси моддий оламдаги бойликларга ружу қўйишга олиб келади. Руҳий оламдаги бойлик — нурдан узоқлаштиради, яъни худо унутилади. Демак, инсон қайси динга итоат қилишидан қатъи назар ўлим мавзусига бот-бот мурожаат қилаверади. Чунки ўлимни эслаш инсонни руҳан сокинлаштиради, инсонлик қиёфасини сақлайди.

Монийлик оқимининг туркий халқлар орасида тутган ўрни бу халқ тарихида алоҳида ҳодиса бўлди. Монийларнинг тавбаномаси бўлиш «Хуастуанифт»да моддий оламда тана севгиси билан яшаш, яъни ҳаёт мазмуни танага лаззат бағишловчи ишлардан иборат деб ўйлаш натижасида ғам-ташвишга ўралиб қолиш руҳий оламдан узоқлашувга сабаб бўлиши ва Яратганга тавба қилиш инсонни яна руҳий олам билан боғловчи ришта эканлиги уқтирилади. Монийлик динига кўра нурга интилиш — худога интилиш, моддий олам эса ёвузлик маконидир. Инсон тавба қилиш билан худога боғланади. Нур — асл макон. Нурнинг бирламчилиги диний китобларда ҳам қайд этилган. Бундан миф ва афсоналар шунчаки уйдирма эмас, уларнинг ҳақиқатга ёвуқ эканлигини билиш мумкин. Умуман, бу ёруғ дунёнинг, борлиқнинг пайдо бўлишида сўз ва нур бирламчи ҳодиса ҳисобланишини ёдда тутиш керак.

Моддий оламдан ташқарида инсон учун давом этадиган ҳаёт борлиги ва одамзод шунга эришиш учун интилиши зарурлиги «Хуастуанифт»да аксини топган. Йигирма бешта йиғма матндан иборат бўлган мазкур асар банданинг Яратган қаршисидаги тавба-тазаррусидан иборат. Матнлардан инсон ҳамиша гуноҳ қилишга мойил эканлиги, иблис доим уни назорат қилишга уриниши, инсон эса буни англаган ҳолида унга тобе бўлиб қолиши айтилади: «Ўзини пайдо қилган, яратган боқий худонинг ерини унутди, нур худоларидан айрилди. Ундан кейин, эй худойим, ёвуз қилиқли Шмну бориб, онгимизни, ниятимизни иблисининг қилимиши томон бурди. Телба, руҳсиз бўлиб қолганимиз учун барча ёруғ руҳларнинг ҳаммасига, уларнинг илдизига, пок,

ёруғ Азруа (Зерван) худога қарши гуноҳ қилдик, хато қилдик... Гуноҳларимизни кечиргин».¹ Деярли ҳамма матннинг ниҳояси «Гуноҳларимизни кечиргин!», деган тазарру билан якунланади. Монийлик оқими таъсирида шаклланган адабиёт намуналаридан инсоннинг ўлимдан кейинги ҳаётни ҳис қилиши, ўзини Яратганнинг маҳлуқи деб билиши, ниҳоят, ҳаёт ва ўлим Яратганнинг инъоми эканлигини билиши англашилади. Шунингдек, ҳаёт ва ўлим оралиғидаги хатокор ва гуноҳкор инсон қанчалик тавба қилмасин, ўлим қўрқинчи уни ваҳимага солади. Шунинг учун бу динга мансуб бадий асарларда тангрини улуғлаш, илоҳий қўшиқлар билан бирга ўлим тасвирини берувчи шеърлар ҳам киритилган. Ўлим масаласига исломгача бўлган туркий адабиёт намуналари ичида монийлик оқимида алоҳида эътибор қаратилганлиги инсониятнинг ўлимни англашга томон жиддий қадами бўлди дейиш мумкин.

Шеърда жон олувчи фариштанing ўша давр одамлари назаридаги қиёфаси акс эттирилади.

*Қонли тувақгайдир кўзлари дерлар,
Қозиқ каби катта кўкраги дерлар,
Бурнидан бўз булут юксалар дерлар,
Кўксидан қора туман чиқади дерлар...²*

Ўлимни ваҳимали деб ҳисоблаш одамлар назарида жон олувчи фариштанing ҳам қўрқинчли тасвирлашларига сабаб бўлган. Лекин бунинг ҳам муайян асоси бор. «Ўлимни эслаш китоби»да Иброҳим алайҳиссалом билан боғлиқ ривоят бор. Унда айтилишича, «Иброҳим Халилуллоҳ ўлим фариштасидан сўради:

— Фожир кишининг жонини қандай суратда оласан?
Ўша суратда намоён бўла оласанми?

— Тоқат қилолмайсан, - деди ўлим фариштаси.

— Балки тоқат қиларман.

¹ Ўзбек мумтоз адабиёти намуналари. 1-жилд, 32-б.

² Ўзбек мумтоз адабиёти намуналари. 1-жилд, 44-б.

– Бас, у ҳолда мендан юзингни ўгир.

Иброҳим алайҳиссалом ундан юз ўгирди. Кейин қайрилиб қаради ва у зот рўпарасида сочлари тиккайган қопқора киши турарди. Қора кийимдаги бу кишидан қўланса ҳид таралар, оғзидан олов ёлқинланиб, бурун катакларидан буруқсиб тутун чиқарди. Иброҳим алайҳиссалом ҳушидан кетди. Бироздан сўнг ўзига келди. Ўлим фариштаси аввалги суратига қайтди. Иброҳим Халилуллоҳ унга деди:

– Эй ўлим фариштаси! Агар ўлим онларида фожирга мана шу суратда йўлиқсанг, шунинг ўзи унга кифоя қилади». ¹ Шундай қилиб, ўлим бандага қачон, қай суратда келишини ҳеч ким билмайди. Аммо бу ўлим ҳақидаги тасаввурларни инкор қилиш учун ҳам асос бермайди.

Ўрхун-Энасой ёдгорликларида инсоннинг тангрига эътиқоди, шу асосда шакланган қарашлар ўзгача руҳга эга. Битиктошларнинг асосий мавзуси жангу жадал, ватанпарварликдан иборат бўлса ҳам, ўлимга муносабат қайғули ҳолатда ва алоҳида ифода этиладики, бу битиктошлардаги ёзувларнинг айнан қабртошларга ёзилиши ҳам ўлимнинг азалий қисмат эканлиги, одамзод ўз умрини ҳаёт ва ўлим чорраҳасида сарҳисоб қилишлигининг фалсафий, айнаи дамда, оддий мушоҳадасидир. «Кул Тигин» битиктошининг матни Кул Тигиннинг вафоти, мотам марсияси билан тугашининг ўзи ҳам ўлим фоний синовларнинг якуни ва абадий ҳаётнинг бошланиши эканлигини ёдга солади: «Кул Тигин бўлмаса, бутунлай ўлар эдингиз, иним Кул Тигин вафот этди, вужудим алам чекди. Кўрар кўзим кўрмаётгандай, билар ақлим билмаётгандай бўлди (эс-ҳушимдан ажралдим), жоним азобда қолди. Дунёни тангри ясайди, инсон болалари ҳаммаси ўладиган қилиб яратилган». ²

Ўрхун – Энасой битикларига мансуб «Ирқ битиги»

¹ Ғаззолий Абу Ҳомид. Ўлимни эслаш китоби. – Т.: Мовароуннаҳр, 2004, 46-б.

² Бу ҳақда қаранг: Адабиёт.Мажмуа. Академик лицейларнинг биринчи босқич ўқувчилари учун. (Тузувчилар: ф.ф.д.проф. Б.Тўхлиев, катта ўқитувчи Б.Абдурахмонова). – Т.: Чўлпон номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи. – 2007. 58-б.

мазмун моҳияти билан бошқа битиктошлардан фарқ қилади. Унинг асосида тақдирдан ва тушлардан фол очиш туради, шунинг учун уни «Фол китоби» дейиш ҳам мумкин. Инсоният азалдан ўз тақдирларини олдиндан билишга қизиқиб келган. Шунинг учун кўрилган тушларни таъбирлаш, баъзи ҳолларда фолбин ва башоратчиларга учраш табиий ҳолдир. Буларнинг замирида инсон ўз тақдирига ўзи эга эмаслиги, ҳар бир иш Яратганнинг амри билан бўлиши ётади. Акс ҳолда, ўзига маълум бўлган нарса учун махсус фолбинлар ва фол китобларига ўрин йўқ эди. «Ирқ битиги» ҳам ана шундай эҳтиёжларнинг натижаси ўлароқ юзага келган. Муҳими, унда инсоннинг ҳаётга нисбатан курашувчанлик ҳиссининг мавжудлигидир. Одамлар кўрилган фоллар орқали ҳаётларини изга солишга, олдиндан чоралар кўришга интиладики, бунинг асосида инсоннинг ҳаёт ва ўлим оралигидаги кураши ётади.

Қадимги туркий адабиёт намуналари турли дин ва оқимлар таъсирида яратилганини эътибордан соқит қилмаган ҳолда бу адабиётга буддавийлик динининг ҳам алоҳида таъсири борлигини айтиб ўтиш керак. Чунки Марказий Осиёга кириб келган буддавийлик ўз адабиётини ярата олди.

Будда тарихий шахс сифатида талқин қилинади. Будда сўзи санскритча Буддаҳа — нурланган деган маънони беради. Будда қадимги ҳинд афсоналарида айтилишича, инсониятни азоб уқубатлардан халос қилиш учун пайдо бўлган. Буддавийликнинг мақсади нафақат одамзод, балки бутун мавжудотни қутқаришга қаратилган. Қадимда туркий халқларда шомонийлик дини етакчи дин бўлгани учун буддавийликнинг ҳамма қонун-қоидалари туркий халқларга сингиб ўтмаган. «Олтин ёруқ» достонининг шуҳрат топишига ундаги барча мавжудотни қутқариш ғоясининг етакчилиги сабаб қилиб кўрсатилади.¹ Зеро, инсониятнинг тараққиё-

¹ Ўзбек мумтоз адабиёти намуналари. 1-жилд, 83-б.

тида, айниқса ҳаёт ва ўлим муаммосига муносабатнинг изчил ривожда буддавийлик динининг айрича аҳамияти бор. Бу дин таъсирида яратилган асарлар кўп бўлмаса-да, борлари ҳам муайян хулосалар чиқариш учун етарлидир. Буддавийлик динида ўлим ваҳимали эмас, одамзотнинг қайта-қайта дунёга келишига восита дея анланган. Албатта, ўлимни оддий ҳолат деб анлаш Ислом динида ҳам мавжуд, бироқ бу жараёнга табиий деб қараш инсондан муайян тайёргарликни талаб қилади. Худди шу каби ўлимнинг табиий шартлигини анлаш учун буддавийликнинг тўрт муҳим босқичини билиш зарур бўлган. Бу тўртта босқични ўзида мужассамлантирган таълимот махаяна таълимоти бўлиб, биз бу таълимотнинг бадиий ифодасини «Олтин ёруқ» достонида учратамиз. Достон Х асрада Бешбалиқ шаҳрида хитой тилидан қадимги турк тилига таржима қилинади. Унгача ҳам «Олтин ёруқ» асари буддавийликка эътиқод қўйган туркий қавмлар орасида машҳур бўлган. «Олтин ёруқ» ўнта афсонани ўз ичига олган бўлиб, «Шаҳзода ва барс» афсонасида буддавийликнинг моҳияти бўртиб кўринади.

Достондаги уч ака-ука қиссаси, айниқса, кичик уканинг ўзини фидо қилиш эпизодларида буддавийликнинг асосий ғояси ифода этилади. Кичик ука Мағастви Бўдисатв мақомига эришган. Бўдисатв — келгусида қайта туғиладиган Будда дея талқин қилинади. Уч ака-уканинг оч ва ҳолсиз барсни кўргандаги суҳбати уларнинг буддавийликнинг қай мақомида турганлигидан огоҳ этади:

Тўнғич шаҳзода иккала инисига : «Эй, иниларим, мен бугун жуда жуда қўрқяпман, мени ваҳима босяпти. Тағин бу ариқ ичидаги ёвуз ҳайвонлар бизга шикаст етказиб юрмасин» дейиш билан будда таълимотидан беҳабарлиги англашилади.

Иккинчи шаҳзоданинг: «Эй ака, мен эса жонимни асрагим келмайди. Бизга биродарлардан айрилишдек ғам-ташвиш бўлмаса, деб қўрқаман», дейиши билан буддавийликнинг биринчи олий ҳақиқатига мансублиги англашилади. Биринчи олий ҳақиқатга кўра севган одамдан ажралиш азоб

ҳисобланади. Шунинг учун у севган оға-инисидан ажрал-гиси келмайди.

Энг кичиги — Мағастви: «Мен ҳеч қўрқув сезмаяпман. Жондан айрилишдек ташвишим ҳам йўқ», дейиш билан унинг буддавийликнинг тўртинчи олий ҳақиқатига ман-сублиги англашилади. Бу мақомга эришган инсон нажот топиш йўлини билади, яъни бўдисатвга айланади, Шунинг учун унинг оч қолган барсга ўз жонини ихтиёрий фидо қилиши бўдисатвлик деб талқин қилинади. Бўдисатвлик худкушликнинг альтруистик кўринишидир. Мағаствининг жонини қўрқмай, ўз ихтиёри билан фидо қилиши будда-вийликдаги жоннинг танадан кўчиб юриши, қайта дунёга келиш, яъни реинкарнация (таносух) ҳодисаси мавжуд деган қараш билан ҳам боғлиқ. Реинкарнация инсон руҳининг ўлмаслиги, қайта туғилиши, яъни танадан танага кўчиб юриши ҳақидаги кўҳна диний, фалсафий таълимот бўлиб, унга кўра инсоннинг ўзи жисмоний ўлса ҳам унинг руҳи деб аталмиш аслияти ҳеч қачон ўлмайди. Белгиланган мукамалликка эришмагунча бошқа танада қайта-қайта бу машаққатли дунёга келаверади. Таносух таълимоти ҳозирда ҳам Ҳиндистон динларида мавжуддир. Аммо ислом динида мазкур таълимот инкор қилинади. Бунинг сабаби руҳ ва жон ҳақидаги таълимот Аллоҳ ҳузуридаги илм бўлиб, банда Аллоҳ билдирганидан ортиқчасини билишга қодир эмаслигидандир. Бу назария исломда, кейинчалик, христианликда айрим сабабларга кўра инкор қилинган. Чунки бундай қарашлар инсонларни чалғитиши мумкин эди.

Ўзбек адабиёти тарихининг асосий қисми ислом таъсири даврига тўғри келади. Бу давр адабиётида асосий эътибор комил инсон масаласига қаратилган. Инсон қачон комиллик даражасига кўтарилади? Бунинг учун қандай яшаш керак? — деган саволлар асрлар мобайнида одамзотни мушоҳадага чорлаган ва ҳар бир ижодкор имкон қадар бунга жавоб беришга ҳаракат қилган. Ана шу саволларга жавоб натижаси ўлароқ Юсуф Хос

Ҳожибнинг «Қутадғу билиг» асари юзага келган. Ўлимнинг исломий талқинлари хусусида Абу Ҳомид Ғаззолийнинг «Ўлимни эслаш» ва «Ўлимдан сўнг» китоблари бизга тўла маълумот беради. Умуман, ислом дини ўлим талқини бобида рад қилиб бўлмайдиган далилга эга. Бу «Қуръон» ва пайғамбаримиз (с.а.в.) суннатлари асосидаги ҳадислардир. Мумтоз адабиётимизда ўлимга муносабат соф исломий талқинларга асосланганлигидан уни абадий дунёга робита деб билишади. Ва ўлим унчалик ваҳима ҳам эмас, чунки чин маънодаги мусулмон одам ўзини бўлғуси синовларга ҳозирлаб боради, бу ҳозирлик унинг кундалик ҳаёти, нияти, аъмолида бир бутун ҳолда жам бўлади.

Ҳаёт ва ўлим оралиғидаги кураш натижаси ўлароқ тасаввуф таълимоти юзага келди. Тасаввуф таълимотига кўра инсон аввало нафс поклигига эришмоғи лозим. Шундан сўнг у комиллик даражасига етади. Шу боис «Қутадғу билиг» асарида персонажлар ўзаро мувоҳасасида маънавий етуклик, руҳий комиллик масалалари акс этган. Асар бошдан охир дидактик руҳда бўлиб, унда инсон ҳаёти билан боғлиқ барча жабҳалар қамраб олинган. Асардаги персонажлар рамзий маънога эга. Чунки Яратган олдида синов бўлган бу дунё ҳам асли рамздан иборат. Асарни бошдан-охир тутган руҳ - ўлимга ҳозирлик, асли ўлим якун эмас, балки ўлимдан кейинги ҳаётнинг ажри бу дунёдаги амаллар асосида сарҳисоб қилингани учун ҳам адиб инсон учун зарур бўлган адолат, ақл, давлат, қаноат мисолида дунёнинг моҳиятини очиб беради.

Юсуф Хос Ҳожиб илк бор «Ўлим нима?» «Ҳаёт нима?» - деган саволларни бадиий адабиёт марказига қўяди ва бу ҳолат Ойтўлдиннинг Элиг ва ўғли Ўгдулмиш билан суҳбатидан яққол кўринади. Шу билан бирга адиб Ойтўлди образидан бойлик рамзини ўзида ташигани учунгина ўлимга юз тутди деган фикрни эмас, балки айни тимсол мисолида бу дунёнинг асли бебақолигини ёдга солади:

*Дунёда ўлимдан қаттиқроқ нима бор
Ўлимни ўйласа минг-минг ҳаловат кетади (1125).¹
Ўлимни билувчи (киши) узоқ ғофиллик қилса,
Ўлим тутганда сўзларининг (тавбасининг) фойдаси
бўлмайди (1127).*

Ўлим шундай кучки, уни олтин-кумуш ҳам, билим-заковат ҳам тўхтата олмайди. «Дунё нарсалари ўлимни тўхтата олса эди, — дейди ўғли билан суҳбатда Ойтўлди, — беглар беги ўлмай қолар эди». Унинг қуйидаги фикрлари ҳам эътиборлидир:

*Мен қанча яшаб тирик юрган бўлсам ҳам,
Оқибат қайтиш, мен қараб кўрсам, ўлим бўлди (1450)*

Инсон умри ниҳоятда қисқа. Бу халқ оғзаки ижодида мухтасар ифодасини топган: дунёга келдим, бозорга бордим, кафанлик олдим, мозорга бордим.

«Қутадғу билиг»дан бошланган анъана, ўлимнинг якуни ва фожиаси эмас, абадий дунёга робита эканлиги, Яратганининг васлига эришиш нафси енгил орқали амалга ошиши ҳақидаги таълимот Аҳмад Яссавий ҳикматларида ҳам, Алишер Навоий асарларида ҳам юксак баъдий ифодасини топди. Шу боис мумтоз адабиётимизда ўлим кўрқинчли эмас, уни асосий масала қилиб ёритиш ҳам шоирнинг муддаоси бўлмаган. Мақсад — Яратган васли, ўлим эсанга восита бўлган холос. Хуллас, тақдирни азалдан деб билиш ва Аллоҳга таваккул қилиш ўша даврдан бошлаб адабиётга синганини кузатамиз.

Алишер Навоийнинг «Хамса» туркумига кирувчи достонларида ҳаёт ва ўлим фалсафаси биз англаганимиздан кўра теран ва жиддий. Унда фақат ёшлар севгисининг фожиали баёни ёхуд яхшилик ва ёмонлик ўртасидаги курашнинг баъдий талқини эмас, балки фоний дунёда ўзли-

¹ Т. Хос Хожиб Юсуф. Қутадғу билиг. (Транскрипсия ва ҳозирги ўзбек тилига тавсиф. Нашрга тайёрловчи: филол. фан. кандидати Қ. Каримов). 2- нашри -Т.: Фан, 1972. 216-б.

гини топиш, комиллик сари интилиш ва шу орқали ёр вас-
лига эришишдек масала муҳим. Фарҳод ва Ширин ёки Лай-
ли ва Мажнуннинг муҳаббатидаги фожиавийлик ҳам На-
воий фалсафасига бир ниқоб холос. Тасвирдан асосий
мақсад ишқи илоҳийни топиш. Ишқи илоҳийга етишмоқ
учун мажоз, яъни инсоний муҳаббат восита қилинган.
Навоий фанога эришувда адолатни мезон қилиб олади.
Чунки инсон нафси адолат туфайли мувозанатда туради.
Бу борада Искандар ҳузурига иккита бош чаноғини кўта-
риб келган дарвешнинг таънаси ўринлидир. Натижада
Искандар «шоҳлик абадий эмас, унинг охири йўқликдан
бошқа нарса эмас», деган хулосага келади. Унинг Арасту-
дан «модомики, сафар қилмоқ машаққатли иш экан, ҳик-
мат аҳллари нечун бунга рухсат этурлар?» — деган саво-
лига, кейинчалик, Навоийнинг «Лисон-ут-тайр» достони
ўринли жавоб бўла олди. Достонда қаламга олинган барча
фикрлар ҳаёт ва ўлим фалсафаси атрофида бирлашган эди.
Навоий «Хамса»сидаги деярли барча қаҳрамонлари ўлимга
юзма-юз келади. Аммо барчасида Навоий англамоқчи
бўлган фалсафа — дунёнинг бебақолиги ва яшашдан му-
род мақсад ила сафар ихтиёрини тутмоқлик, зеро бу са-
фар аввало ўзлигини англамоққа қаратилади. Ўзини кашф
этган ўзгани англай олади. Шунинг учун унинг қаҳрамон-
лари сафар йўлини тутади. Фарҳоднинг Арман юртига са-
фарида ўз Ширинини топиш истаги мавжуд эди. Маж-
нуннинг чўлу биебонда дарбадар кезиши ҳам ишқи ило-
ҳийни излашдан иборат эди. Чунки илоҳий ишқни излаш
баробарида ўзи ҳам комилликка эришади. Зеро, И.Ҳаққул
таъкидлаганидек, «Навоий шеърлятида битта бош мақсад
бор - Комиллик. Битта сарбон туйғу мавжуд - Камолот
туйғуси. Асосий биргина нур қаймоғи бор — Ишқ».¹
Ҳақиқий васлни излаган солиқ ўлимни орзу қилади ва бу
ўлимдан маъно топади. Бу ҳолат тасаввуф билан чамбар-
час боғлиқ. Тасаввуфда инсонийликнинг илдизлари му-

¹ Ҳаққул И. Тақдир ва тафаккур. -Т: Шарқ, 2007, 112-113-б.

жассамлашган. Яна бир масала. Алишер Навоий қаҳрамонлари билан халқ дostonлари қаҳрамонларига хос бўлган умумий жиҳат эътиборимизни тортади. Эътибор билан кузатилса, деярли марказий қаҳрамонлар подшоҳ ёки ҳоким оиласида таваллуд топади. Яхши бир шароитда камолга етадилар, сиртдан қараганда, улар учун муаммо йўқдай, аммо улар ўша шароитдан қониқмайдилар. Ҳар бири маълум бир сабаб билан ота юртидан узоқлашади. Бунинг сабабини қандай тушуниш керак? Бу шахснинг онгли равишда психологик инцестни («Инцест» атамасини Фрейд ўзининг «Тотем ва табу» асарида «қоннинг аралашуви» маъносида қўлаган. Кейинчалик, уни Э.Фромм жамият фикр-тараққиётига нисбатан қўлаган) таъқиқлаши — авторитар қарамликдан сақланиш, яъни қаҳрамонларнинг ўзга дунё билан тўқнашишида алоҳида Шахсга айлана бориши билан боғлиқ. Халқимизнинг «мусофир бўлмагунча, мусулмон бўлмайсан» деган ҳикматида ҳам ана шу масала яширинган. Демак, сафардан мурод ўзини топиш. Ўзини топган инсонгина комиллик сифатларига эга бўлади. Инсоннинг алоҳида шахсга айлана бориш масаласи халқ оғзаки ижоди ва ёзма адабиёт намуналарига бирдай дахлдор. Асл инсонийлик динни диндан ажратмайди. Унда бирлик, ягона эътиқод мавжуд. Навоий асарларининг фалсафаси жуда теран. «Хамса» туркумига кирувчи дostonларда персонажлар қисматидаги илоҳий мазмун улардаги чин инсонлик фазилатлари билан уйғун равишда такомилга етади. Дostonларда чин муҳаббат қанчалик олий даражага кўтарилмасин, қаҳрамонлар ўз инсоний туйғуларидан айро эмас, бу борада шоир руҳият кашфиётчиси сифатида ҳам намоён бўлади. Алишер Навоий қаҳрамонлари қандай мақом тутмасин, уларнинг инсон фарзанди эканлигини назардан қочирмайди. Руҳият иқлими шу қадар кенглик, уни маълум бир қолипга солиб бўлмайди. Мажнуннинг ўзи яшаётган жамиятни инкор қилишида илоҳий муҳаббатга интилишидан ташқари, ўзини инкор қилиш истаги ҳам мавжуд эди. У Фарҳоддек

барча билимларнинг эгаси эмас, аммо шунга қарамай, жамиятга сиғмади, уни онгли равишда инкор этди. Ундан фарқли Фарҳод замонининг энг илғор кишиси. Мавжуд тузумдан қониқмайди, шунинг учун уни ислоҳ қилишга ҳозир. Шу туфайли у Арман юртида сув чиқаради, бир вақтда зулмга қарши курашади. Бир сўз билан айтганда, Фарҳод идеал қаҳрамон. Лекин Фарҳоднинг ўлим олди ҳолатларини кузатар эканмиз, кўз олдимизда у тамомила бошқа қиёфа касб этади. Маккора кампирнинг ҳийласидан сўнг ўлар ҳолатга етган Фарҳоднинг осмонга, саҳрога, метинга, ҳайвону паррандаларга мурожаатида идеал улғуворлик гавдаланади. Аммо сабога қарата ота-онасига мурожаатида у фарзандлик мажбуриятини бажара олмаган ўғил сифатида намоён бўлади Кўринадики, Навоий у ўз қаҳрамонини қанчалик идеал даражага кўтармасин, унинг инсон фарзанди эканини назардан қочирмайди. Навоий ўзининг бутун идеал қарашларини фарзанднинг ота-она қаршисидаги мулзам ҳолатига қурбон қилишида шарқона эътиқоди сезилиб турадики, бу биринчи галда дин билан боғлиқ. Демак, комиллик диннинг мукаммалиги билан белгиланади. Ишқ ва шоҳликнинг бир тўнга сиғмаслигини Шоҳ Баҳром қисмати мисолида ифодалаган Навоий ишқнинг ўзи ҳам ошиққа сиғмаслигини Мажнун мисолида кўрсата олди. Мажнун тимсолида фақатгина ишқда ўзини топган ошиқ жунунлари эмас, ўзидан қочиб ишқдан нажот кутаётган бемор ҳолатлари ҳам мавжуд.

Ислом динига асосланган мумтоз адабиётимизда ўлим ваҳимали эмас, у мақсадга элтувчи йўл, ҳажрни васлга уловчи ришта деб талқин қилинса, XX аср адабиёти қаҳрамоннинг ҳаёт ва ўлимга қарши жиҳатидан турли эврилишларга дуч келди. Инсон ҳаёти, уни қамраб олган дунё, борлиққа муносабати янгилик эмас, аммо инсоннинг ўлимга муносабати масаласи ҳамма даврда ҳам баҳсталаб бўлган. Француз тарихшуноси Филипп Арьеснинг таъкидлашича, тарихшунос ва антропологларнинг манбалари Фарб адабиётшуносларининг адабий қаҳрамонни махсус тадқиқ

қилишлари учун замин бўлиб ҳисобланган. Инсониятнинг алоҳида одамнинг ўлимига муносабати уларнинг ҳаётий тажрибалари ва диний таълимотлари асосида шаклланиб кучайиб борган. Ўлим муаммоси билан махсус шуғулланган Мишель Вовеллнинг таъкидлашича, инсон ўлими ва ундан кейинги ҳолатларни тадқиқ қилиш XX асрнинг 70-йилларида Фарбада мода тусини олади.¹ Ф.Арьес нафақат тарихшунос, балки социал тадқиқотлар олиб борган инсон сифатида инсоннинг ўлимга юзма-юз ҳолатидаги бешта босқични аниқлайди. Бунда у инсоннинг ҳис-туйғуларини асос қилиб олади.

1. «Ҳаммамиз ҳам ўламиз» (Ўлимга нисбатан табиий муносабат). Бунда инсон ўлимни табиий зарурат каби қабул қилади.

2. «Ўлим ўзимники». Ўлим билан юзма-юз инсонда қўрқувнинг бошланиши, яъни бу дунёдаги амаллар учун Олий Ҳакам олдида жавоб беришдек масъулиятнинг кучайиши.

3. «Ўлим ҳам узоқ, ҳам яқин». Тараққиётга эришган даврда ўлимни олдини олишга қаратилган ҳар қандай ҳаракат, ниҳоят, ўз табиийлиги билан инсониятни маҳв қилувчи ўлим олдида барбод бўлганлиги таъкидланади. Арьес бу босқичда ўлим ва жинсий майлларни қиёслайди. Гўё инсондаги жинсий майлларни тўхтатиб бўлмаганидек, ўлимни тўхтатиб қолишнинг ҳам иложи йўқ, жинсий майллар кутилмаганда пайдо бўлганидек, ўлим ҳам кутилмаганда ташриф буюради.

4. «Ўлим сеники». Бу пайтда ўлим қўрқуви гўзаллик туйғуси билан алмашинади.

5. «Ўлим ўзгарган». Ўлимга эътибор сусайди, яъни ўлим билан шуғулланиш таъқиқланди. Ўлимга муносабат шу даражага етдики, одам ўлгунча, унинг ҳолатини ўрганиш медиқлар ихтиёрига, ўлгач эса гўрковлар ихтиёрига топширилди. Худди жинсий майлларни ошкор қилиниши қандай

¹ Арьес Ф. Человек перед лицом смерти. — М.: Издательская группа «Прогресс» — «Прогресс»-«Академия», 1992, С.6.

ман қилинган бўлса, ўлим ҳақида гапириш ҳам шундай ман қилинди. Гўё ўлим билан ҳеч нарса ўзгармайди, алоҳида одамнинг ўлими жамият тараққиётига таъсир қилмайди деган қараш сингдирилди. Шунга қарамай, ўлим хавфи олда инсоният ҳамиша ожиз қолди.¹ Гарчи Арьеснинг қарашларида мунозарали жиҳатлар бўлса ҳам, инсониятнинг ва алоҳида шахснинг ўлимга муносабатини Фарб нуқтаи назаридан аниқлаштиришда керакли манба бўлди. Инсоният тараққиётнинг қай поғонасида турмасин, ўлимга муносабати сусаймайди, балки унинг турли қирралари ёритилаверади. Бадиий адабиёт эса ўз қахрамонининг турли ҳолатларини ифодалашда бот-бот ўлимга мурожаат қилаверади. Чунки ўлим баъзан персонажнигина эмас, китобхонни ҳам катарсис ҳолатига туширади, яъни руҳий поклов вазифасини бажаради ҳам ўз даврининг ижтимоий-сиёсий жараёнларидан огоҳ этади.

Нобел мукофотини олган рус адиблари қисмати билан танишар эканмиз, айнан, шўро адабиётининг моддиюнча сиёсати билан келиша олмаган Б.Пастернак ва И.Бродскийлар қисмати бир-бирига ўхшаш бўлгани эътиборни тортади. Яккаҳоким мафкурага мутеларча хизматда бўлган расмий адабиёт виждон амридан бошқа ҳеч нарсани тан олмайдиган «саркаш» норасмий адабиётга тоқат қила олмас эди. Пастернак коммунистик ғоялар билан сиёсий жиҳатдан эмас, балки маънавий ва фалсафий томондан келиша олмаган. «У инсоний христианча саховатга ишонади, ҳаёт қадрини, гўзаллигини, муҳаббат ва табиатни тасдиқлайди. У зўравонлик ғоясини, айниқса, зўравонлик мавҳум таърифлар ва секстантларча демагогия билан оқланса, инкор этади», — деб ёзади Слоним. Роберт Пейн эса, «Пастернак ўзининг шеърлари ва прозаси билан инсоннинг, инсон ҳиссиётларининг диктаторлик режим репрессияларидан устунлигини тасдиқлади», — деб ёзган эди».²

¹ Арьес Ф. Человек перед лицом смерти, с. 154-187.

² Дўстмуҳаммад Қ. Нобел мукофоти олган адиблар.-Т.: Маънавийт. 2002, 113-б.

И.Бродскийнинг ҳар қанча маънавий-руҳий исканжаларга қарамай, ўлимни эътироф қилиши, дарҳақиқат, ҳайратланарли ҳодиса эди. У КПСС Марказий Комитети Бош котиби Л.Брежневга очиқ хатида шундай ёзади: «Инсоният кимнинг билаги зўр бўлса, ўшанинг гапи ҳақ, дея ҳукм чиқарадиган палладан алақачон ўтиб бўлган. Аслида ҳам бундай йўл тутилса, дунёда кучсизлар қанчадан-қанча. Наздимда, бирдан бир ҳақиқат бу — эзгуликдир. Хусумат, ғазаб ва нафратдан — улар ҳатто адолатли бўлса ҳам — ҳеч кимга фойда йўқ. Биз ҳаммамиз бир заруратга — ўлимга маҳкуммиз. Бу сатрларни битаётган одам — менга ҳам, уларни ўқиётган одам — Сизга ҳам ўлим ҳақдир. Ортимизда фақат қилган ишларимиз қолади, холос, аммо улар ҳам емирилишга маҳкум. Шу боис ҳам ҳеч бир одам бошқа кишига ўз юмуши билан машғул бўлишига тўсқинлик қилмаслиги зарур».¹ Ҳар ҳолда рус шоираси А.Ахматова айтганидек, бу ҳаётни шунчаки изтиробсиз ва қийноқларсиз ташлаб кетиш мумкин, лекин бундай ёрқин ўлим топиш Россия шоирларига насиб этмаган эди.

Ижодкор шахсияти ва уларнинг ҳаёт ва ўлимга муносабатига доир рус адабиётидаги долғали давр ўзбек шўро адабиётига ҳам хос бўлди. Оқибатда собиқ совет мафкураси устиворлигида кечган XX аср ўзбек адабиёти намуналарининг айримларида ўлимнинг оптимистик трагедияга хизмат қилиш ҳоллари учради. Бу давр адабиётида ўлимга нисбатан инсон ҳаётининг жисмоний яқуни деб қаралди ва шундай талқин қилинди. Шу боис унинг руҳоний жиҳатлари, хусусан, ўлимнинг яқун эмас, абадий дунёга робита эканлиги эътибордан четда қолди. Ҳатто қаҳрамон ўлими ҳам халқ манфаати йўлида хизмат қилиши лозим эди. Чунки адабиётнинг ижтимоийлашуви даврида алоҳида шахслар руҳиятидаги эврилишларга эъти-

¹ Бир кун, албатта, қайтаман! (Нобел мукофоти лауреати шоир И.Бродский ҳаёти ва унинг ижодий портретига чизгилар) // Жаҳон адабиёти. Март. 2009, 159-б.

бор қаратилмади. Адабиёт ижтимоий ҳаётнинг инъикоси сифатида давр ойнаси бўлиб хизмат қилди. Адабиётни ёппасига оммалаштириш натижасида алоҳида одамлар қисмати деярли назардан четда қолди. Умуман, XX аср ўзбек адабиёти биз учун ҳаёт ва ўлим масаласининг ёритилиши борасида катта манба беради. Чунки инсон ҳаётига оид ранг-баранг талқинлар тириклик ва ўлим муаммосининг XX аср ўзбек адабиётида тутган ўрни ҳақида муайян ва қатъий хулосалар чиқаришимизга асос берадики, бу илмий тадқиқотларда бадиий адабиётдаги шахс билан боғлиқ руҳоний масалалар алоҳида эстетик ҳодиса сифатида ўрганилишини тақозо қилади.

XX аср ўзбек шўро даври насрида тасвирланган ҳаёт ва ўлим билан боғлиқ муаммоларни қуйидагича даврлаштириш мумкин:

1. 20 йиллар насри
2. 30-йиллар насри.
3. 40-йиллар насри.
4. 50-60-йиллар насри.
5. 70-80- йиллар насри.

XX асрнинг 20-йиллари насрида Қодирий ижоди алоҳида ажралиб туради. Бу давр адабиётига ҳукмрон мафкура тўла эгалик қилиб улгурмагани учун ижодкор дилидагини ёзиш имкони мавжуд эди. Шунинг натижаси ўлароқ Қодирий романларида муаммо адиб эътиқодидаги миллий-исломий руҳ устиворлигида талқин қилинди.

XX асрнинг 30- йиллари насрига кўз ташлар эканмиз, жаҳид адабиётини ҳисобга олмаганда, А.Қаҳҳорнинг «Сароб» романидан бўлак қаҳрамон онгу шуурида кечган воқеликни психологик талқин қилувчи, қаҳрамон ўлим олди ҳолатларини теран ёритувчи бошқа бирор асар учрамайди. Борларида ҳам қаҳрамон ўлими, албатта, халқ хизматиға сафарбар қилинмоғи талаб қилинди. «Сароб» романи билан бир даврда нашр қилинган Ҳ.Шамснинг «Душман» романида худди ана шу ҳолга дуч келамиз. Ёппасига колхозлаштириш тарғиб қилинган мазкур асарда персо-

нажлар ижтимоий мавқеига кўра баҳоланди ва асар қаҳрамони Норбувининг ўлими мафкуранинг талабига кўра тақин қилинди. Ўз ўлими билан оптимистик трагедияга хизмат қилган асарлар бир қатор ҳурматли адиблар насрида, хусусан, С.Айнийнинг «Дохунда»(1932й), «Қулар»(1936й) романларида учрайди. Халқ бахт-саодати йўлида кураш олиб борган Ойбекнинг «Қутлуғ қон»(1936) романи қаҳрамони Йўлчини ёзувчи динамик ўсишда тасвирлар экан, у билан боғлиқ воқеа-ҳодисаларга шоирона синчковлик билан ёндашади, ёзувчи маҳорати ўлароқ асар ўқувчини ўзига ром этади. Маълумки, 1916 йилдаги халқ кўзғолони, мардикорчиликка қарши кураш ўз даврида бадий адабиётда ҳам аксини берган. «Қутлуғ қон» романида ҳам айни воқеалар тасвирланган. Табиийки, яхшилик ва ёмонлик синфий кураш орасида акс эттирилади ва Йўлчининг ўлими мантиқий хулосаларга асос беради: «Йўлчининг ўлими анча-мунча ўлим эмас. Бу жуда катта ўлим. Аканг, Йўлчи ўғлим, нима учун, ким учун қон тўқди? Ўзи учун эмас, халқ учун, юрт учун, жамики аламзадалар, аламдийдалар учун қон тўқди. Бу қон энг қутлуғ, энг муборақ, энг соф қон... У зулм илдизига болта урди... Дурруст, Йўлчибой эр ўғли — эр эди, у бошқа оламдан эди. Лекин ўлими ҳам улуғ бўлди»(Ойбек. «Қутлуғ қон». — Т.: ЎзССР Давлат бадий адабиёт нашриёти. — 1957, 354-б.). Инсоннинг ўлимга муносабатини табиий омиллардан четлаштириб, уни мафкура қобиғи билан тасвирлаш бадий адабиётнинг асосий мезони бўлиб қолганига қарамай, Ойбек қаламида ўлимнинг киши руҳиятига таъсири ва персонаж бадий оламини очишдаги ўрни сезилиб туради. Бир умр Мирзакаримбойга ва унинг ўғилларига сажда қилган Ёрмат Гулнор ўлимидан сўнг тамомила бошқа қиёфа касб этади, яъни «Мирзакаримбой даргоҳида йигирма йилга яқин қулдек ишлаб, ниҳоят, бу кунги вазиятга тушдики, бу ҳодиса унинг борлиғини ост-уст ағдарган эди» («Қутлуғ қон», 319-б.). Қизининг ўлими сабаб Салимбойваччанинг қотилига айланди; ўтган умрини сарҳисоб қилди;

ота сифатида қизининг изтиробларини тушуна олди. Бадий адабиётда ўлим ҳамиша умрнинг якуни деб талқин қилинмайди, балки персонажнинг ўзига ва ҳаётга муносабатини белгилашда керакли ўрин тутади.

Уруш йиллари адабиётидан алоҳида одамларнинг кечинмаларини талаб қилиб бўлмас эди. Негаки, жанговорлик психологияси одамларнинг онгу-шуурини қоплаб олган эди. Ўша йиллар адабиётда асар қаҳрамонларини икки фронтда - бевосита жангдаги жасоратини ва уруш орқасида, меҳнат жабҳасида тасвирлаш, улар шижоатини улуғлаш тендинцияси бошланди. Адибларимиз ўша йиллари тарихий мавзунинг энг долзарб талабларига хизмат эттирувчи асарлар яратдилар. Ойбек, Ғ.Ғулом, Ҳ.Олимжон, Уйғун, И.Султон, М.Шайхзода, М.Осим каби адиблар ижоди туфайли Навоий, Муқанна, Маҳмуд Торобий, Жалолиддин Мангуберди, Нодирабегим каби образлар тарих қаъридан қад кўтариб, тириклар сафида қонли интиқомда иштирок этдилар. Бу давр прозасида, айниқса, Ойбекнинг «Қуёш қораймас» романи алоҳида ажралиб туради. Асарда ўлим билан ҳар дақиқа юзма-юз келувчи қаҳрамоннинг оптимистик кайфияти тасвирланган.

Урушдан кейинги давр насрида конфликтсизлик назариясининг етакчилигига қарамай ҳаёт ва ўлимга нисбатан субъектив кечинмалар тасвири кучайиб борди. Бу борада Саид Аҳмаднинг «Уфқ» трилогияси қаҳрамони Икромжон ва унинг ўғли Турсунбой билан боғлиқ лавҳаларни мисол келтириш мумкин.

Одатда жамият ҳам, давлат ҳам оптимистик кайфиятга муҳтож бўлади. Бу улар кайфиятидаги туғма сифатдир. Шу маънода кўплаб ижодкорлар жамият учун зарур бўлган мана шу хусусиятдан келиб чиқиб, оптимистик кайфиятни тарғиб қиладилар. Улар персонаж бадий оламини очишда ҳам объектив реалликка тўла бўйсундилар. Аммо ёзувчи хилма-хил инсоний характерларни тадқиқ қилиш ва жонлаштиришга теран бадий тасвир ва руҳий таҳлиллар орқалигина эриша олади. Исмсиз туйғуларга ном бериш, сўз сеҳ-

ри билан китобхонга таъсир кўрсатиш унинг фикрий дунёсини, руҳий оламини ҳаракатга келтириш адабиётнинг, хусусан, бадий насрнинг муқаддас вазифалари сирасига киради. Афсуски, шўро адабиётининг ижодий методи — социалистик реализмда ҳаётни ҳаққоний акс эттириш қоидаси ёзиб қўйилган бўлишига қарамай, аксар ҳолларда ҳаётни ҳаққоний акс эттириш борлиққа ижтимоий муносабатда бўлиш билан алмаштирилди. Соцреализм асарларида ҳаётга, халққа ижтимоий-синфий муносабатда бўлиш етакчилик қилди. Совет кишиларида тушкун кайфият бўлиши мумкин эмас эди. Табиийки, шахс фожиаси, унинг ўлимида қаҳрамон кайфияти ўзгаради. Бунга зид равишда қаҳрамон ўлими сунъий равишда оптималлаштирилди ва оптимистик трагедия вужудга келди. Натижада, монофикрли асарлар галереяси пайдо бўлдики, замон ўтиши билан талқинларга тоб беролмай қолганини даврнинг ўзи кўрсатиб турибди. Бу эса адабиёт ва адабий қаҳрамоннинг халқ ҳаётидан, инсон руҳиятидан узоқлашувига, алаоқибат, янги бир адабиётнинг вужудга келишига сабаб бўлди. Бунинг натижаси ўлароқ 70-80-йиллар насрида ҳаёт ва ўлим масаласини ёритишда психологик тасвир етакчилик қилди. Адабий муаммо ҳам ижтимоийликдан субъективликка томон эврила борди.

II. МИЛЛИЙ-ИСЛОМИЙ ВА ИЖТИМОИЙ-ПСИХОЛОГИК ТАЛҚИНЛАР

2.1. Ҳаёт ва мамот муаммосининг миллий-исломий талқинлари

XX аср шўро даври ўзбек адабиётида ҳаёт ва ўлим муаммоси Абдулла Қодирий ижодидагина исломий талқинларига эга бўлди. Ёзувчи ижодига назар ташлар эканмиз, унда адиб шахсиятидаги шиддат, эътиқодидаги собитлик, миллий-исломий ўзлик яққол намоён бўлганига гувоҳ бўламиз. Абдулла Қодирий ижоди турли хил талқинларга асос берди. Адиб ҳаётлиги даврида бошланган баҳс-мунозаралар то ҳозирга қадар тинмагани ёзувчи ижодига жиддий ёндашиш, асарларини атрофлича таҳлил қилиш заруратини беради, янги талқинлар эҳтиёжини чиқаради. Чунки мағзи тўқ асар ўзидан маъно улашаверади. Шунга қарамай, Б.Каримов таъкидлаганидек, «адиб маънавий-руҳий дунёсининг асосий моҳиятини ташкил қилувчи энг катта омил — исломий тушунчаларнинг бадий ифодаси масаласи холис ўрганилмади».¹ Абдулла Қодирий романларида кўтарилган барча муаммоларнинг ечими, хусусан, ҳаёт ва ўлим масаласи ҳам исломий тушунчалар асосига қурилган эди. Асарларидаги миллий ўзлик ва исломий қадриятлар ўз даврида вульгар тадқиқотчилар томонидан сиёсий айб тақалишига олиб келди. Бу хусусда М. Қўшжонов, У.Норматов, Б. Каримовларнинг тадқиқотлари адиб ижодини холис ўрганишимизга катта манба беради. А.Қодирийга қатағон эшикларини очиб берган жиддий танқидий мақола хусусида М.Қўшжонов шундай ёзади: «Бу ВКП(б) МК Ўрта Осиё

¹ Каримов Б. XX аср ўзбек адабиётшунослигида талқин муаммоси (қодирийшунослик мисолида). Филол. фанлари доктори илмий даражасини олиш учун тақдим қилинган дисс... Т.: 2002, 35-36-бетлар.

ва Қозоғистон бюросининг обрўли органи бўлмиш «За партию» журналининг 1928 йил март сонида «Биринчи ўзбек романи» номи билан эълон қилинган мақола эди... М.Шевердин мақоласи ўзбек танқиди ва адабиётшунослигида вульгар социологизмнинг бошланиши бўлди».¹ Шундан сўнг мунаққид ўз китобида М.Шевердиндан бошланган танқид XX асрнинг 90-йилларигача қай ҳолда давом этганлигини синчиклаб назардан ўтказди, таҳлил қилади. Талқин ва таҳлиллардан маълум бўладики, расмий сиёсат Қодирийдаги миллий-исломий ўзлик билан келиша олмаган. Қолган масалалар давр сиёсати тевариғида айланаверган. Қолаверса, «вульгар социологизм ақидаларига амал қилувчи адабиётшунослар назарида Қодирий «савдогар ўғли», «майда буржуазия вакили», «майда буржуазия ёзувчиси» бўлиб қолаверди, ҳар қадамда шу ёрлиқ асосида камситилаверди».²

У.Норматов «Қодирий боғи», «Ўтган кунлар» ҳайрати», «Тафаккур ёғдуси» китобларида адиб шахсияти ва ижоди билан боғлиқ чигал жиҳатлар — 20-30-йиллар талотумларига эътибор қаратади. Кўринадики, ҳар қандай таъқибу тазйиққа қарамай, аввало, исломий қарашлар адиб шахсиятида бир бутун мазмунга эга бўлган ва қаҳрамонлари ҳаётига кўчиб ўтган. Ана шу муҳим омил адиб ижодининг ўзагини ташкил этди. Баъзида у қаламга олган айрим масалалар шахсий ҳаёт қобилигини ёриб чиқиб, умумбашарий тус олди, аммо исломий ёндашув асарлари учун асос бўлиб қолаверди. Ҳаёт ва ўлим муаммосининг бадиий инкишофида исломий руҳ устиворлиги ҳам адиб позициясида миллий қадриятларнинг етакчи мавқе эгаллаганидандир. Аммо адиб яшаган муҳитда исломий қадриятларнинг инқирозга учраётганлиги унинг асарларида, хусусан, романларида матн остида ифода этилди. Роман қаҳрамони Отабек «...мозористонда «ҳай-ю алал-фалоҳ» хитобини ким ҳам эшитар эди!»,

¹ М.Қўшжонов. Қодирий — эркисизлик қурбони. — Т: Фан, 1992, 6-7-б.

² Норматов У. Қодирий боғи. — Т: Ёзувчи, 1994, 9-б.

дейди. Бу билан жамиятнинг тартибсизлиги «қўрқинч ҳолатга» келаётгани «бузғунчи ва низочи унсурлар томир ёйиб ҳар замон содда халқни ҳалокат чуқурига» тортаётгани ҳақида ёзувчи куйиниб огоҳлантиради. Тарихдан маълумки, ҳамиша миллат зиёлилар ҳисобига яшайди, аммо оломон туфайли жабр тортади. XX аср бошида Абдулла Қодирий романларидан бошланган оломончилик масаласи Тоғай Мурод ижодида ўз кульминациясига кўтарилди. Демак, оломончилик ҳар бир даврда жамиятнинг оғриқли нуқтаси сифатида қаламга олинаверади. Оломончилик масаласининг алоҳида муаммо сифатида Вундт, Ле Бон, Мак Дугалл, Сигеле, Тард, Фрейд каби тадқиқотчилар томонидан «халқ психологияси», «оммавий психология», «оломон психологияси» кўринишида ўрганишга, шахснинг ўз халқи, миллати, омма, оломон таркибидаги хулқини изоҳлашга уриниб кўришлари ҳам унинг умумбашарий аҳамияга молик масала эканини кўрсатади.¹ Юсуфбек ҳожи «бизнинг халқнинг ҳолига йиғлашни ҳам билмайсан, кулишни ҳам!» деганида айни оломонни назарда тутди. Демокчимизки, оломон мавжуд жойда ҳеч қандай эътиқодга ҳам, ўзликка ҳам ўрин йўқ. Бу муаммони Қодирий ўз вақтида пайқаган, афсуски, ўзи ҳам оломончиликнинг қурбонига айланган эди.

Ўзини миллат фарзанди, унинг тақдирига ҳар жиҳатдан масъул деб билган Қодирий бадиий қаҳрамонларини зиёли шахслар орасидан танлайди. Зиёли шахс учун синфнинг аҳамияти йўқ, у ҳаммага баробар зиё улашаверади. Шунинг учун унинг бир қаҳрамони бадавлат хонадоннинг, яна бири қуйи синф вакилининг фарзандидир. Шунга қарамай, унинг қаҳрамонлари ўзаро дарз кетаётган инсоний кадр-қимматни, миллий-исломий қадриятларнинг олдини олишга интилади. Ва улар учун бу нарса ҳаёт-мамот масаласига айланади. Ҳажвийётларида диний қадриятларга қарши кураш рамзлар воситасида ишора қилинган бўлса, «Ўткан

¹ Психоанализ асослари. (Тузувчи-муаллиф: М.Отажонов). -Т.: Ўзбекистон, 2004, 45-48-б.

кунлар» ва «Меҳробдан чаён» романларида исломий қадриятларнинг таназзули етакчи қаҳрамонлари қисмати мисолида таҳлил қилинган. Улар тийнатидаги исломий руҳишқий-оилавий саргузаштлар, тарихий-ижтимоий ҳодисалар, даврнинг ижтимоий зиддиятлари билан туташ ҳолда талқин қилинди. Ислмоий-руҳоний ўзлик фақат персонаж тақдирига эмас, ижтимоий масалаларга ҳам бирдай дахлдор. Романдаги севги тарихи ёзувчи асл мақсадини ифодалашда восита холос. Адиб муҳаббат можаросида миллат дарди ва фожиасини акс эттирди. Жаидларнинг элни маърифатли қилиш ва халқни озод кўришдай буюк орзуси ёзувчи романларида давом эттирилди. Адибнинг қисқа умри давомида қолдирган бой мероси ҳам миллат маданиятига татиғулик. Ижодини шеърлар ва мақолалар ёзишдан бошлаган Абдулла Қодирий умрининг сўнгигача тинимсиз изланишда давом этди. Қодирий ўткир публицист сифатида жамиятни безовта қилган муаммоларни кўрқмасдан қаламга олди. Баъзан бу довюраклик адибнинг шахсий ҳаётига салбий таъсир қилди. Аммо табиатан ҳақгўй ёзувчи оғир палларда ҳам ўзлигида собит қолди. Миллат дарди билан яшаш, курашувчанлик унинг бир қатор қаҳрамонларида кузатилади. Шўро ҳокимиятининг нотўғри сиёсати туфайли қамоқхона азобларига дучор бўлган адиб «Кўнгилда шамси ғубороти, тескаричилик мақсади бўлмаган, содда, гўл, виждонлик йигитга бу қадар хорлиқдан ўлим тансиқроқдир. Бир неча шахсларнинг орзусича, маънавий ўлим билан ўлдирилдим. Энди жисмоний ўлим менга кўрқинч эмасдир», деган эди. Ўша даврда кўпчилик мафкуранинг зуғумларидан, бевақт ўлиб кетишдан кўрқиб, Ислом динига қарши бўлганида, динни қораловчи асарлар ёзиб жонини сақлашга интилганида, ўтмишга эскилик сарқити деб қарай бошлаган бир пайтда, у «мозийга қайтиб иш кўриш хайрлидир», деб билди ва ўзбек китобхонларига биринчи ўзбек романи бўлмиш «Ўткан кунлар» асарини тақдим қилди. А.Расулов таъкидлаганидек, «бадий асар — ёзувчининг ботиний ҳолати кўзгуси. Бадий асарни англаш,

талқин қилиш, баҳолашда ёзувчи таржимаи ҳоли беқиёс аҳамиятга эга. Ҳаққоний ёзилган таржимаи ҳол бадиий матн руҳини, моҳиятини очишда бебаҳо манба»¹ бўлиб ҳисобланади. Абдулла Қодирий характеридаги айрим қирралар қаҳрамонларида, хусусан, Отабек ва Анвар қиёфасида янада бўртиб кўринади. Отабекнинг ўлим хавфи солиб турганига қарамай виждонсизликдан юқори туриши фикримизнинг далилидир.

«Отабек ҳудайчи орқасидан кириб хонга таъзим қилади ва қўл боғлаб тўхтади. Отабек Мусулмонқул отини, унинг йиртқичлигини яхши билса ҳам, аммо ўзини кўрмаган, шунинг учун хоннинг ёнидаги хоқонга илтифот этмади. Унинг бу илтифотсизлиги Мусулмонқулга асарсиз қолмади-да, аччиғи устига аччиқ, кек устига кек қўшилди ва шулар ичидан ясаиб чиққан бир истехзо илжайиш ва бир товуш билан: — Менга қаранг, бек йигит, — деди. Отабек ўзига қарагач, — сиз ким бўласиз? — деб сўради. У ҳануз бояги масхара ҳолатда эди.

— Мен Отабек!

— Дунёда Отабекдан кўпи борми, сиз қандай Отабек?

— Отабек Юсуфбек ҳожи ўғли!

— Ҳа-а-а шундоғ денг-чи... Тошкентлик Юсуфбек ҳожиким, Азизбегимизнинг гумаштаси бўлган зоти шарифнинг ўғиллари?

Отабек бу чўлтоқ супургини таниди ва унинг истехзоларини пайқади. У бундан сўнгги кўргилигини тамом маъноси билан англаб, маъносиз бу саволларга жавоб бериб ўтиришдан сукутни хайрлик топди. Гўё ўзининг бу сукути билан Мусулмонқулга маънолик бир жавобни ифода қилар эди. Чиндан ҳам Мусулмонқул бу сукутдан таҳқирланди, тутуни кўкка кўтарилар экан, бақирди:

— Нега жавоб бермайсан?

— Сиз мени қандай таниган бўлсангиз — бўлингиз, мен

¹ Расулов А. Ҳозирги ўзбек танқидчилигида таҳлил ва талқин муаммоси (XX асрнинг 80 — 90-йиллари асосида). Филол.фанлари доктори илмий даражасини олиш учун ёзилган дисс... Т.: 2002, 112-б.

ўшандоғ кишининг ўғли! — деди бек. — Мен билан отам сиз билан қушбегига бир неча турли бўлиб танилсак-да, ўз виждонимиз олдида бир турлигинадирмиз! Шунинг учун сиз тилаган тарафингизга ҳукм қилингиз-да, буйруғингизни бераверингиз!

Мусулмонқулнинг юзидаги бояги аччиғлар ерини бир завқланиш вазияти олди. Кулимсираш ичида Отабекни кузатар экан:

— Дов юрагининг бор экан, йигит... Ҳайфки, гуноҳинг бўйнингда, — деди ва чақирди, — жаллод!» («Ўткан кунлар», 99-б.)

Қодирийнинг қаҳрамонлари ўлим олдида довирамайди, чунки чин мусулмон учун ўлим хавfli эмас. Эртами — кечми инсон ўлимга маҳкум, шундай экан Аллоҳнинг розилигини топиш билан ўлимга етишиш мусулмон одамнинг орзуси. Буни Қодирий ҳар вақт ҳис қилган, шу боис ўзидаги ҳиссиётлар қаҳрамонларига ҳам кўчиб ўтган. Ўлим билан юзма-юз келиш саҳналаридаги жасорат нафақат Отабекда, балки Анварда яна ҳам кучайтиради:

«Даҳлиздаги Анвар биринчи хонадаги аъённи ҳайратга солиб, иккинчи танобийнинг бўсағасида, жаллодлар ўртасида тўхтади ва хонга таъзим адо қилди.

Рақибни бу қадар жасоратда кўрган Худоёرنинг киприк остлари учиб, соқол туклари силкинди ва бир оз сўз тополмагандек тамшаниб турди.

— Сен бизга хиёнат қилдинг, ит увли!

Анвар бош ирғатди.

— Иқрорман.

— Тузимни унутдинг!

— Тонмайман!

— Иқрорсан, тонмайсан, ўбдон иш! — деди захарханда қилиб хон, - ўлудан ҳам қайтмайсан!

— Мен сиздан марҳамат сўраб келган эмасман! — деди илжайиб Анвар, - ўзимни ўлимга бериб, бир гуноҳсизни қутқариш учун келганман!

Ҳамнишинлар лабларини тишладилар. Худоёр истехзоли кулди.

– Пусулмончилик қифонсан-да!

– Албатта! – деди Анвар, – бошқалар киши гуноҳи учун гуноҳсизни тутиб, пусулмончиликдан чиққач, мен пусулмончилик билан ўлишни ўбдон билдим!

Бу жавоб Худоёрни қип-қизил тусга қўйиб, манглайда терлар кўринди, ғазаб ўти аланга олди.

– Сенинг қифон ишинг пусулмончиликда борми, ит увли?!

– Мусулмончиликда юзлаб хотин устига, бир камбағал уйланмоқчи бўлган қизга ҳам зўрлик борми, қиблаи олам!

– Чиқар буни, жаллод!!!

Жаллодлар ҳаракатландилар.

– Ханжаримиз қонсираган!

Анвар бош чайқаб кулди.

– Гуноҳсизни менинг кўз олдимда банддан озод қилинмас экан, Анварни бу ердан чиқара олмаслар, қиблаи олам, – деди ва ўзини ташқарига торта бошлаган жаллодларни арслонларча силтаб юборди. – Сизда адолат борми, жаноб!

Қўрқинч бу ҳайқириқ Худоёрни инсофга келтирди» («Меҳробдан чаён». – Т.: ЎзССР Давлат бадиий адабиёт нашриёти, 1959, 240-б.).

Агар Отабек Ўтаббой қушбеги ва Мусулмонқул билан тўқнаш келса, Анвар хоннинг ўзи билан юзма-юз келади. Айтиш лозимки, «Меҳробдан чаён» (1929) романи ёзилган даврга келиб, Қодирий қарашлари мустаҳкам тус олган, бу пайтда у «маънавий ўлим»ни босиб ўтган, «жисмоний ўлим» хавфи йўқолган эди. Шу боис унинг қарашларидаги кескин бир шиддат Анварга кўчиб ўтган эди. Анвар ва Отабекнинг ўлимга тик боқишида Отабекдаги сокинлик ва босиқликни, Анвардаги шиддат ва тезликни кузатиш мумкин. Бу, аввало, асар ёзилган даврдаги ёзувчи кайфияти билан, қолаверса, персонажларнинг асарда тутган мавқелари билан боғлиқ эди. Отабекнинг иккинчи дафъа ўлимга ҳукм қилинишидаги ҳолати, яъни ўлим олдида ҳамма нарсанинг беқадр бўлиб қолиши тасвирида Қоди-

рий ўткинчи дунёнинг бебақолигига ишора қилади. Бадиий асарларда қаҳрамонларнинг ўлим олди ҳолатларини таҳлил қилар эканмиз, ўлим ҳамма учун бир хил қабул қилинмаслигини кўрамиз. Ўлимни қандай кутиб олиш қаҳрамоннинг ҳаёт кечириш тарзи, унинг диний эътиқодлари билан боғлиқдир. Ўлимни қўрқув билан қаршилайдиган персонажлар билан бирга уни оддий заруратдай қабул қиладиган қаҳрамонлар ҳам бор. Леонид Андреевнинг «Осилган етти кишининг ҳикояси»да ҳаётни Отабек каби англайдиган Вернер деган қаҳрамон бор. Асар 1931 йилда Чўлпон таржимасида ўзбек тилида нашр қилинган. Ёзувчи бошқа маҳкумлар қатори Вернерга тўхтаб ўтар экан, шундай деб таъриф беради: «Унинг битта тансиқ хосияти бор эди: дунёда бутун умрида бош офриғи кўрмаган кишилар бўлгани каби, у ҳам қўрқувнинг нима эканлигини билмас эди. Вернер ўлим жазосининг оддий ўлумлардан эмас, бошқа алақандай бир нарса эканини англади, аммо ҳар ҳолда уни тинч қарши олмоққа қарор берди».¹ Бу билан ҳар икки қаҳрамон ўлимга эмас, унинг ижрочиларига ўз нафратларини ўлимни тинч кутиб олиш билан билдирадилар ва руҳ эркинлигини шу тариқа намоён қиладилар. Анвар билан боғлиқ ўлим олди ҳолатлари эса Отабекникидан фарқ қилади. Анвар Отабекдай «гарангсиган» ҳолда қолмайди. Ёзувчи унинг шу топдаги ҳолатини чизади: «Кўзи қонланган Анвар, икки қўлини ёнига ташлаб Худоёр қаршисида туриб қолди. Ҳамма сукутда. Шундай фурсатларда гуноҳкорни одобсиз сўзлар билан сўкиб турувчи Худоёр ҳам жим. Чунки аён назарида ҳар бир одобсизлигига Анвар тарафидан кучли бир ҳақорат олиш эҳтимоли бор. Шайхи Саъдий айтганча, дунёда ҳаётдан қўл ювгувчидек тили узун киши бўлмас. Дарҳақиқат, инсонни разолатга солгувчи унинг манфаати тақо-

¹ Л.Андреев. Осилган етти кишининг ҳикояси. Чўлпон. Асарлар. II жилд.- Т.: Фафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1994, 434-б.

зоси, қола берса ўлимдир. Бу иккисидан кечгувчига эса на подшоҳнинг қаҳри ва на жаҳаннамнинг қаъри фарқсиздир» («Меҳробдан чаён», 240-б.). Юқорида таъкидлаганимиздек, Анвар образидаги кескин бурилиш Қодирий шахсий ҳаётидаги кечинмалар билан боғлиқ эди. Роман ёзилиб, дунё юзини кўргунга қадар Қодирий анча синовларда тобланган, Отабек ва Анвар йўлини ўз ҳаётида босиб ўтган эди. Қодирий кечирган қийинчиликлар олдида ўлим ўз қўрқинчини йўқотган, шунинг учун унинг қаҳрамони хонга ишорат қилиб, «...қўлимни боғласинлар, чиқариб ўлдирсинлар!», дея ҳайқиради. «Анвар ўзини ўрдага киришда қандай тетик тутган бўлса, ўлим сари чиқишда ҳам ўшандоғ парвосиз эди» («Меҳробдан чаён», 241-б.). Анварнинг дор остидаги ҳолатларида адолат тантанаси зуҳур қилади. Унинг Абдураҳмон домлага қарата: «...сиз ифлос виждон билан ғолибсиз, мен соф фиждон билан мағлубман... Мени дор остига ким келтирди? Виждон эмасми, тақсир! Сизни бу ерда ким томошабин қилди? Ифлослик эмасми, тақсир?» дейишида ёки «Менинг ҳолимини кўрингиз, домла, қўлим боғланган, устимда ханжар ялтирайди. Лекин мен куламан... Нима учун бундай, тақсир? — Чунки виждон роҳатда, жон тинч, юракда ишқ» («Меҳробдан чаён», 242-б.), - деб эътироф этишида Қодирий шахсияти бўртиб кўринади.

Қодирий талқинида соф исломий ақидалар остида тарбия топган миллат зиёлилари адолат учун курашади. Бу йўлда, ҳатто, ўлим ҳам уларга қўрқув сола олмайди. Ҳақсизликка қарши бундай жанговарлик Қодирий табиатига хос эди. Шунинг боис ҳам 1926 йил «Йиғинди гаплар» ҳажвийси учун қамалганда, сиёсий айблар ва дағдағалардан чўчимай, ўз шаънини ҳимоя қилган, «мен тўғрилиқ орқасида бош кетса, «их» дейдирган йигит эмасман», — деган эди.

Адиб «Ўткан кунлар» романида сайёр сюжетларга хос бўлган бадиий унсурлардан қаҳрамоннинг руҳий ҳолатини кўрсатишда фойдаланади. Бу унсурлардан бири хатдир. Хат туфайли Отабек икки бор ўлимга тўқнаш келади

ва ҳар иккисида ҳам Ўтаббой қушбегини ҳайратда қолдириб, тақдирнинг инояти билан омон қолади. Қодирий қаҳрамонларининг тақдирга ҳавола қилиниши адабиётшунос Б.Каримнинг ҳам эътиборини тортган. Хусусан, у шундай деб ёзади: «Қодирий қаҳрамонлари табиий равишда тақдири азал ҳукми остида ҳаракат этадилар. Баъзи ўринларда адиб ўз қаламининг ожизлигини тан олиши ҳам шундан бўлса ажаб эмас. Қодирий қаҳрамонларини судрамайди, мажбурламайди, улар якунга ўз табиатлари мантиғига кўра борадилар. Шу жумладан ўлим остонасига ҳам».¹ Хат фақат қаҳрамонни ўлимга рўбарў қилиб қўймайди, балки Отабекнинг ички оламини яна-да очиб беради. Зиё шоҳичиникида юрт қайғуси ҳақида куйиниб гапирган Отабек «Ҳақсиз жазо!» деб кулимсираб қўйиш билан яна бир поғонага кўтарилади. Хат туфайли персонажлар бир ерга жам бўладилар. Ана шу жамликда манфаатлар тўқнашади, тубанлик устидан ғалаба қилинади. Бу билан ёзувчи адолат ҳамиша қарор топишини англатиб ўтади. Чунки тақдири илоҳий остидаги бандага Яратган ҳеч адолатсизлик қилмайди. Хатнинг яна бир вазифаси персонажнинг ўлим олди вазиятларида унинг ҳақиқий ҳолатини кўрсатиш, чин бир мусулмон, эътиқодда покдон одамнинг ўткинчи дунёдан жисман ва руҳан балоғатга олишини Отабек мисолида англатиш эди. Хат орқали нафақат эркак персонажларнинг балки аёл персонажларнинг ҳам руҳияти очила боради. Умуман, Қодирий асарларида хат воқеалар ривожини таъминлашда, муҳим кульминацион нуқталарни белгилашда ўрин тутган.

Яқин йилларгача унинг қаламига мансуб барча асарлар тарқоқ ҳолда эди. Унинг деярли барча асарлари набираси Хондамир Қодирий томонидан тўпланиб «Диёри бакр» номи билан нашр қилинди. Бу эса Абдулла Қодирийни китобхонларга янада яқинлаштирди. Адибнинг ўткир публицис-

¹ Карим Б. Тақдир шамоли. Қодирий қадри. — Т.: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти. 2003, 3-11-б.

тик мақолалари, ҳажвияларида миллатни таназзулдан огоҳлантириш руҳи кучли. Таъкидлаш лозимки, бу огоҳлантиришда Қодирийга хос тил, услуб яққол сезилиб туради. Абдулла Қодирийнинг бир юз ўн йиллигига бағишлаб чоп этилган «Адабиёт, бадият, абадият» номли китобда унинг шу хислати Хондамир Қодирий томонидан шундай ифода этилган: « — Дада (Ҳабибулла Қодирий назарда тутиляпти — Х.Ҳ.), — дедим, - бувамнинг тиллари бунча аччиқ бўлмаса, иллати одамлардан бунчалик нафратланмасалар. Лекин шу билан бирга ўзбекнинг турмушини, санъат маърифатини бунча кўз-кўз қилмасалар, дедим.

— Унинг фожиаси ҳам шунда-да, — дедилар дадам. — Буванг узукка қўйилган кўзлардан бири, бу кўз қандай қимматли тошдан қўйилганини ҳали билишмайди, кейин билишар...- дедилар».¹ Абдулла Қодирийга хос оҳанг, руҳ кейинчалик, бадиятга муҳр бўлган қаҳрамонлари характерига кўчиб ўтади. «Мусулмон адабиёти фалсафасида руҳий-маънавий покланув масалалар масаласидир»², - деб ёзади А.Расулов. Қодирий талқинидаги Отабек ва Анвар образларида руҳий-маънавий олами баланд инсон тажассум топди. Зеро, маънавияти юксак халқгина йўлидан адашмайди, ўз жиловини ўзгалар қўлига топширмайди, зиёлиларини қурбон қилмайди. Қодирий қаҳрамонлари улар учун шахсий ҳаётлари эмас, умум манфаати олд қаторга кўтариладики, бунда ҳеч қандай сохталикка, зўрма-зўракиликка йўл қўйилмайди.

Ёзувчи ҳаёт ва ўлим масаласи ҳал қилинаётган дамларда Отабек ва Анвар қиёфасида шиддатни, тириклик ва ўлим аро жон талашаётган Кумуш мисолида эса миллат аёлига хос латифликни бера олади. Кумушнинг заҳарланиши эпизоди китобхонни қанчалар даҳшатга солса, айти шу ўрин-

¹ Адабиёт, бадият, абадият. Х.Қодирий. Абадиятга қодир адабиёт. Т.: Янги аср авлоди. 2004 йил, 7 — бет.

² Расулов А. Ҳозирги ўзбек танқидчилигида таҳлил ва талқин муаммоси (XX асрнинг 80 — 90-йиллари асосида). Филол.фанлари доктори илмий даражасини олиш учун ёзилган дисс... Т.: 2002, 29-б.

ларнинг инжа тасвиридан ҳайратга тушамиз. Асарнинг энг мунгли ва ёрқин ҳолатлари ҳам Кумуш билан боғлиқ. Жон талвасасидаги Кумушнинг қайнотасини таниб қўзғалмоқчи бўлганида ҳам ўзбекона ҳаё мужассам. Қаҳрамон узрли ҳолатда ҳам адиб маҳорати туфайли яна бир бор ифбат билан безанади. Маълумки, жон чиқар ҳолати ўша кечинмани бошидан ўтказётган кишигагина маълум. Манбаларда айтилишича, бунда киши турли ҳолатга тушади.

Расулуллоҳ саллалоҳу алайҳи вассаламдан ўлимнинг шиддати ҳақида сўралганида дедилар:

«Ўлимнинг энг енгили, бамисоли, жунга қадалган тиканларни тортганда ҳар бир тикан жун билан қўшилиб суғурилиб чиққани кабидир».¹ Ана шундай оғир паллаларда Кумуш теварагига бетоқат қарайди ва «ойи... дада... — сўнгра, - бегим!» - дея инграйди ва уялгансимон кўзларини юмади. Ҳаёт ва мамот оралиғидаги аёл ҳолатларининг бу қадар инжа тасвири Қодирийгагина хос ва бетакрордир. Агар тўғридан-тўғри «бегим» дея Отабекка мурожаат қилганида ҳам унинг ҳаққи бор эди, аммо ундаги ҳаё бунга йўл қўймайди. Кумуш талқинида Қодирий «инсон шарофининг гултожи бўлмиш номус, уят каби муқаддас туйғуларнинг одамзот қалбидан абадий маскан топишини орзу қилган» (Ҳайриддин Султонов), бутун ижодида шу мақсадни англаиб ўтган эди.

Кузатсак, «Ўткан кунлар» романидаги энг фожиали лавҳа Кумушнинг заҳарланиши эпизодидир. Агар Отабек ва Анвар ўлимни бўйнига олиб хонга рўпара келган бўлса, Кумушнинг ўлими кутилмаган ҳолда рўй берди. Кумуш ўлимнинг сабабларини Хушрўй ва Зайнаб характерларидан излаш лозим. Персонажлар характери текшириш асносида қуйидагиларни айтиш мумкин: Хушрўй ўта ақлли ва худбин, шу билан бирга агрессив кайфиятдаги аёл. Шу боис у ҳаммани ўзи билан ҳисоб-

¹ Ҳаззолий Абу Ҳомид. Ўлимни эслаш китоби. Т.: Мовароуннаҳр. 2004 йил, 44 — бет.

лашишга мажбур қилади. Унинг худбинлиги агрессивлигига хизмат қилган. Зайнаб пассив ва унда олигофрения аломатлари кўринади. Чунки у мустақил фикрламайди, унда ҳамиша кимнингдир йўриғига юришга мойиллик сезилади. Шу хусусияти билан у «Сароб» романидаги Сорахон образига яқин туради. Зайнабнинг ўрнида Хушрўй Кумушни заҳарламаган бўларди, чунки у ҳодисанинг оқибатини кўра олади. Шунинг учун ҳам у ўз кундошини ўлдирмай азобладикки, кундоши онгли равишда хонадонни тарк этди. Хушрўй ақллилик билан Зайнабни жиноятга йўллади, Зайнаб эса кейинги тақдирини ўйлаб ҳам кўрмади ва жиноятнинг иштирокчисига айланди. Хуллас, Зайнабнинг олигофренлиги Хушрўйнинг агрессивлигига хизмат қилди ва Кумуш ҳаётдан кўз юмди. Зайнаб тақдирини кузатар эканмиз, ўлим нафақат жисмоний якун, балки у киши руҳиятида кескин ўзгариш ясовчи куч бўла олганлигини кўриш мумкин. Кумуш ўлимининг ўнинчи кунларида Зайнабнинг жинни ҳолида кўчада юриши ва яқинлари томонидан кишанга солиниши унга нисбатан муносиб жазо бўлди. Аммо ҳали жиннилик тўлиқ жазо эмас, энг аянчлиси ҳали олдинда эди: энг яқин кишиси — Отабек унга «кет!» амрини берди - Зайнаб тирик мурдага айланди.

20-30-йиллар адабиётида заҳарли кульминацилар тез-тез қаламга олинган. «Заҳарли ҳаёт ёхуд ишқ қурбонлари»да Марямхоннинг, «Кеча ва кундуз»да Акбарали мингбошининг, «Қутлуғ қон»да Гулнорнинг заҳарланиш эпизодлари айнан шу давр адабиётига хос. Қайд этилган асарларда умумий бир ҳолат кўзга ташланади. Бу қаҳрамонларнинг жон талвасаси олдидаги ҳолати ва яқин кишиларидан нажот кутиш истаги. Масалан, Гулнор («Қутлуғ қон») энг охирида ҳам Йўлчини эслайди, Акбарали мингбоши эса ўлим олдидан кўзидан икки-уч томчи йирик-йирик ёш кўринади, «ғалати, ювош, мулойим ва аянч назар билан» Зебига қарайди. Кумуш нажотни Отабекдан кутади ва «бегим» дея мурожаат қилади. Қаҳрамонларнинг ўлим олди

ҳолатини яққол кўрсатишда заҳардан фойдаланиш ёзувчи учун қулай имконият ҳам кутилмаган вазиятни юзага келтиришда заҳар энг яхши восита эди.

Гарчи ўлим олдидан яқин кишиларни нажотга чорласа-да, ўлим талвасасида персонажлар ёзувчининг нуқтаи назари ва тутган позициясига кўра турли алпозга тушадилар. Кумуш асарнинг бошидан охиригача ибо чегарасидан чиқмайди. Юсуфбек ҳожининг Зайнабга талоқ бериши билан Кумушнинг кўзи ярқ этиб очилиб, яна юмилади. Шу тариқа Зайнабга муносабатини билдиради. Ҳатто ёзувчи унинг эрининг юзига юзини қўйиб, уялгансимон кўзини юмишида ҳам иффат пардасига ўрагани сезилиб туради. Гулнорнинг ўлим олди ҳолатлари ҳийла кескин берилган : « — Ойи, сув сув! — Гулнор дам кўкрагини, дам томоғини, дам бошини ғижимлаб эза бошлади... Гулсумбиби эсини йўқотиб, нима қилишини билмай, эсанкираб қолди. Гулнор ўқчиб-ўқчиб, базўр сўзлади:

— Заҳар... Салим қўшган. Қани у? Бу ерга ундан бошқа одам чиққани йўқ...

— Уни бу ерга чиққанини кўрганмидинг? — жинниларча бақирди Гулсумбиби ва Гулнорни қучоқлади.

— Аниқ у... Умрим заҳарланганди... Ойи ўламан.Йўлчини кўрмадим, Армоним шу. Ойи кечиринг ... — Гулнор жим бўлди» («Қутлуғ қон», 318-б.). Муттасил асабийлик, яъни руҳий зарбалар ўлим олди ҳолатида агрессив тарзда намоён бўлади. Бундай ҳолат «Кеча ва кундуз» романида ҳам учрайди. Чўлпон Акбаралининг уйига нотинч ҳолатда келганини тасвирлар экан, «мияси ҳеч нарса англамасди, шундай бўлса ҳам, эртага ё индинга бир иш қилиб, лоақал уч минг сўм топишга жазм қилди. Муниг учун ҳеч қандай тадбирдан чекинмаяжак эди». (Кеча ва кундуз», 243-б. — деб ёзади. Ҳатто Зеби эрининг одатдан ташқари қўрслигига ҳайрон қолади. Шунинг учун «ўзимни ё бошқами» дея унга тикилиб қолади. Табаррук сувдаги заҳар мингбоши жисмига ўзгача таъсир қилади. Руҳияти бузуқ инсонга жисмонан акс таъсир уни тамомила издан

чиқаради. Агар Акбарали Гулнор сингари узоқ вақт рухий исканжалар остида бўлганида, эҳтимол, вазият ўзгача кечар эди. Аммо у кутилмаган хабардан довдираб қолади. Яна кутилмаганда ҳеч кутмаган одами томонидан захарланиши эса, унинг хатти-ҳаракатларини издан чиқаради. У Гулнорга ўхшаб гапириб олишга ҳам мадори етмайди. Бу борада ёзувчи реал тасвирга эътибор қаратади: «Мингбошининг кўзлари чаноғидан чиқиб кета бошлади... Бор кучи билан зўр бериб нафас олишга тиришарди. Сўнгра бузуқ овоз билан зўрға: — Бўғма, бўғма мени... — деб қичқирди.

— Бир-икки қадам босиб девордаги жавонга суянди, бир нафас тинч қолгач, яна бўғзига қўл узатиб этларини чўзди. Кўксига муштлади. Ундан кейин бир қўлини юқори кўтариб бошига қўйди. Кўзида икки-уч томчи йирик-йирик ёш кўринган эди. Ғалати, ювош, мулойим, беозор ва аянч назар билан Зебига қаради ва иккала қўлини қўйиб юбориб, бошини бир томонга шилқ этиб ташлади-да, ўзи ҳам деворга суйкана- суйкана секингина ерга ўтирди, бир нафас ўтиргандан кейин бир тарайга кийшайиб оҳистагина ёнгинасига йиқилди ва шу бўйича қимирламай қолди...» («Кеча ва кундуз», 245-б.). Чўлпон ижодидаги психологик тасвир ўлим олди ҳолатларида ҳам мукамал ифодасини топади ва бу тасвирлар реалликка путур етказмайди.

Абдулла Қодирийнинг эстетик идеал даражасига кўтарилган қаҳрамонлардан бири Кумуш образидир. Кумуш исломий ақидалар асосида шакланган ўзбекчилик қадрқиммати, гўзал одоб, шарқона маданият, ибo, ҳаё, назокатни ўзида жам қилган мусулмон аёлidir. У ўзига юклатилган фарзандлик, келинлик, хотинлик вазифаларини адо этар экан, ўзбекона удум, ҳаё ва ибo чегарасидан чиқмайди. Мамлакатдаги ички низолар, мустамлака истибдоди остида дарз кетаётган миллий қадриятлар, янги жамиятни қуришда покдомон инсонлар зарурлиги, мўътадил маънавий муҳит ва мезонларнинг устуворлигини таъминлаш зарурати адибдан ўтмиш ва келажакда сабоқ вази-

фасини ўтовчи қаҳрамонлар яратишни тақозо қилган. Шунингдек, Кумуш образи ҳам ўзига хос ижтимоий-маънавий вазифаларни адо этган.

Романда Кумуш ўлими сабаблари Ўзбек ойим, Зайнаб, Отабек, Хушрўй билан ҳам боғланса-да, ҳар ҳолда, Қодирий қаҳрамонлари ўз мантиқларига мувофиқ ҳаракат қилганлар, агар Кумушнинг ўлими ёзувчининг кўз ёшига сабаб бўлган бўлса, бу адибнинг ўз истеъдоди қаршисидаги ҳайратидандир. Демак, айти реал манзарада адиб қарашлари зуҳур бўлди. У.Норматов қайд этганидек, «...илк бор худди шу роман орқали ўзбек халқи ўзининг бўй-бастини, асл қиёфасини, ички дунёсини, кучли ва ожиз томонларини бор бўйича худди тиниқ кўзгудагидек аниқ кўрди. Бу роман ўзбек адабиётида реализмнинг ҳақиқий тантанаси, катта ютуғи бўлди».¹ Одатда, бадиий асар, унинг қаҳрамонлари ижодкор биографияси билан муштарак ҳолда ўрганиладики, сабаби, ижодкор кечинмалари, ҳис-туйғулари, ҳаёт ҳақидаги фикр-мулоҳазалари ўз қаҳрамонига сингдириб юборилади. Қодирий номини абадиятга муҳрлаган қаҳрамонларида адибнинг шахси яшайди. Кузатганимиз лавҳаларда ҳаёт ва мамот муаммосининг исломий ва миллий талқинлари мавжуд. Бу эса мавжуд анъаналарнинг ёзувчи ижодидаги синтезидир.

Ўлим билан юзма-юз келган шахс руҳиятида қутилмаган ўзгаришлар юзага келади. Бунинг учун қаҳрамоннинг ўлиши шарт эмас. Масалан, Кумушнинг шаънини ҳимоя қилишга отланган Отабекда шу руҳ кузатилади. Ўз рақиби билан олишиб уни енгиб чиқишни ўйлар экан, одамларни ёллаш, ҳукуматга билдириш ёки қутидорни огоҳлантиришни ҳам ўйлаб кўради. Аммо ундаги йигитлик шаъни буларнинг барини инкор этади. Чунки рақиб билан танҳо олишув ва ёр оёғи остида қонли тупроққа қоришувни «ширин ўлим» деб баҳолайди. Шу

¹ Норматов У. «Ўтган кунлар» ҳайрати. — Т: Ўқитувчи, 1996, 13-б.

тариқа бир ўзи уч одамга қарши чиқади. Биринчи рақиби Мутални ўлдирган Отабек унинг бўғзидан қўлини қўрқибгина олади. Кейинги рақиблари ўлимида қўрқув тамомила йўқолади. Ёзувчи Отабекдаги қўрқув ва унинг йўқолиши тасвирига эътибор қаратмайди, чунки айти шу вазиятнинг табиийлиги ва бу ўринда ёзувчи изоҳи ортиқчалик қилишини сезиш қийин эмас. Бу ерда ўлим ваҳимаси йўқ, тақдири қил устида турган инсон учун ўйлаш имкони бўлмайди.

Ҳомиднинг бутун айбларини бўйнига қўйиб, уни чавақ-лаб ташлаган Отабекнинг «кушхона»дан «алланучукланиб» қайтишида, тобут ясаётганларни кўргач, «тинчсизланиши»да руҳиятидаги бир қадар ўзгариш сезилса ҳам, ўз рақиблари ўлимидан сўнг Отабекда мағрурланиш зоҳир бўлади. Ундаги бу ҳолат Уста Олимнинг ҳар бир гапига кулимсирашида кўринади. Шундан сўнг у ўзини таништиришга ҳожат сезади. Шу тариқа ўлимга тик боқиш, ниҳоят, Мирзакарим қутидорга ботиниб гуноҳсизлигини исботлаш ва ўз аёли олдида ғолиблигини намойиш қилиш имконини беради. Энди бу ўриндаги мактуб куёв ва қайнота орасида парда вазифасини бажаради.

Ўлимга юзма-юзма келиш ҳар сафар Отабек руҳиятида ўзгариш ясайди. Бу ўзгаришлар босқичма-босқич финалга кўтарилади. Кумуш ўлимидан сўнг Отабекдаги кескинлик нафақат ота-онасининг қаршилигини синдиради, балки ўзини қайтадан кашф қилади. Ёзувчининг мақсади шу дақиқаларда Отабек руҳиятига кўчади. Оқибат, ёзувчи ҳақиқий мақсадга ўтади. Асар давомида адиб Отабекни айти мақсад учун тайёрлаб келгани, Отабек ҳам синовларда тобланиб бўлгани маълум бўлади. Буларнинг бари ўлим туфайли рўй беради. Кўринадикки, ҳеч бир куч ўлим инсонни ўзгартирганидек янгилик яшашга қодир эмас.

Асар давомида Отабек қайта-қайта ўлимга дуч келади. Охири ҳам ҳаёти ўлим билан ниҳояланади. Бундай якун ёзувчига нега зарур бўлди? Аввало, ўлим олди ҳолатларида қахрамон руҳияти тобланди. Қушбеги ва Мусулмонқул

билан тўқнашувда ўзини, Ҳомид билан тўқнашувда Кумушни, чор аскарлари билан тўқнашувда юртини ҳимоя қилди. Демак, ёзувчи Отабекка босқичма-босқич вазифа юклаб боради. Бу юк руҳий пўртаналарни енгиб ўтгач, альтруистик тус олади. Энди қаҳрамон менлиги ватан шарафини ҳимоялаш билан бирлашиб кетади. Бу Қодирий назарда тутган исломий руҳнинг қаҳрамон тийнатида зуҳур қилиши эди.

20 – йилларда Абдулла Қодирий яратган «Ўткан кунлар», «Меҳробдан чаён» романлари, Ҳ.Каримов таъбири билан айтганда, ўзбек адабиётидаги ҳақиқий новаторлик эди. 1917 йилги октябр тўнтаришидан кейинги дастлабки даврларида шўролар сўз ва ижод эркинлигини дарҳол тўсиб қўйишнинг уддасидан чиқолмагани, чунки унинг ғояларини куйлайдиган адиблар қатори ҳали шакланмагани боис энг истеъдодли ижодкорларнинг кўпчилиги миллат ва ватан озодлиги учун курашаётган жаҳид адабиётига тегишли эди. Жаҳидларнинг ғоя ва қарашлари Қодирий қаҳрамонларига сингдирилди, янги тузум иллатлари тарих фони ортга кўчирилди. Ҳатто ёзувчи интуицияси билан ўз қисмати қаҳрамонлари тақдири мисолида башорат қилинди. Қодирийдан бошланган психологик таҳлилнинг диалог ва баён усули Чўлпонда ички монолог шаклида, Абдулла Қаҳҳор ва О.Ёқубовда қаҳрамон «мен»идаги зиддиятлар асосида давом эттирилди. Яъни унинг асаридан бошланган психологик таҳлил, кейинроқ, бошқа адиблар ижодида яна ҳам сайқаллаштирилди. Қаҳрамон психодинамикасидаги ўсиш ва ўзгаришлар, ҳаёт-мамот чегарасидаги инсон тақдирида ўрин тутган исломий қадриятларнинг устуворлиги XX аср шўро даври ўзбек адабиётида Қодирийгагина хос талқин бўлиб қолди.

2.2. Соцреализм ақидаларига зид шахс фожиаси ва худкушлик

Тоталитар сиёсатнинг бадиий адабиётга ўз таъсирини ўтказгани сир эмас. Шўро даври адабиёти тарихининг чигал мунозарали жиҳатларидан бири улкан сўз усталари ижодий тақдирида тоталитар мустабид тузум адабий сиёсатининг асоратлари билан бир қаторда ўшандай мафкуравий-сиёсий тазйиқ шароитида чин истеъдодларнинг ижодий жасоратлари масаласидир. Айниқса, машъум сиёсий таҳликали йилларда ижодкорларнинг ўзлигига содиқ қолиб, юксак санъат намуналарини яратиши ноёб ҳодиса эди.

XX асрнинг 30 — йилларида дунёга келган «Сароб» романи ёзувчи Абдулла Қаҳҳорнинг ана шу тазйиқлар ва ундаги ижодкорлик салоҳияти билан бирликда туғилган чин истеъдоднинг ҳосиласи сифатида фикримизни тасдиқлайди.

Қадр-қимматга эга бўла олмаган инсоннинг фожиага учраши мумкинлиги жаҳон сўз санъатида бўлганидек, ўзбек адабиётида ҳам бадиий тадқиқ этилган. Хусусан, «Сароб» романи мураккаб вазиятларда инсон ҳаётининг чигал ҳолатларини ифода этгани боис кўп баҳс-мунозараларга сабаб бўлган. «Сароб» романи устидаги талқин ва мулоҳазалар фақат қаҳрамон ёки ёзувчи ижодий тақдири эмас, умуман, XX аср ўзбек адабиёти хусусида айрим жиддий хулосалар чиқариш учун асос беради. Асар персонажлари характери, шахсияти, маънавий инқирози фақат ижтимоий-сиёсий зиддиятлар оқибатигина эмас, айтиб ўтишда, шахс табиатидаги туғма-табиий, инсоний ожизликлар билан боғлиқ.

«Сароб»нинг тарихи илк бор академик Б.Назаровнинг «Ўзбек адабий танқидчилиги» китобида кўтарилди.¹ О.Шарафиддинов «Абдулла Қаҳҳор» китобида «Сароб»га бағишланган диспут-баҳс тарихини кенгроқ ёритди. «Сароб» ро-

¹ Назаров Б. Ўзбек адабий танқидчилиги. — Т.: Фан. - 1979, 225-б.

мани ҳақидаги шу пайтга қадар баҳс-мунозаралар, асосан, Саидий образи теварагида борди. Қаҳрамон фожиаси сабаби эса унинг шўролар йўлидан бормаганлиги ёки худбинлиги оқибати сифатида талқин этилди. Саидий мураккаб ва зиддиятли даврнинг ўта зиддиятли одами, у шўролар муҳитида «шўро одами», миллатчилар муҳитида «миллатчи» бўла олмади. Оилавий ҳаётда ҳам бахтини топа олмади, замон тўзонлари, шахсиятидаги туғма ожизликлар қурбони бўлди,

Адибнинг мақсади Саидий образи орқали ижобий қаҳрамон — совет кишисининг образини яратиш эмас, совет кишиси бўла олмаган шахснинг инқирозини кўрсатиш эди. Шунинг учун ҳам Саидий йиллар давомида турли талқинларнинг объектига айланиб келди. Шу ўринда романнинг 1937 йил нашри ҳақида айтиш жоиз. «Сароб»нинг илк нашри билан кейинги нашрлари ўртасидаги жиддий фарқ қаҳрамон руҳиятини ёритишда кўзга ташланади. Илк нашрда бош қаҳрамон ҳаёти, унинг ҳалокатигача батафсил баён қилинадик, бунда ёзувчига ҳеч нарса монелик қилмаганлиги кузатилади. Афсуски, кейинги нашрларда айрим гап-сўзлар, ҳатто, баъзи бобларнинг тушириб қолдирилиши персонаж руҳиятига доир гўзал лавҳаларнинг йўқолишига сабаб бўлган.

Эътибор берилса, Саидийда у ёки бу жиҳат бўртиб кўринмайди, шунинг учун ундаги хусусиятларни айрим ҳолда таҳлил қилиш персонаж бадиий-руҳий оламини тўла очишга хизмат қила олмайди. Шу сабабдан Саидий танқидчиликда «худбин» (М.Қўшжонов, О.Шарафиддинов), «нотавон, ожиз банда» (У.Норматов) деган ном олди. Бир сўз билан айтганда, Аллоҳ уни шу тарзда яратган, бошқача бўлиши мумкин эмас. Абдулла Қаҳҳор асосий қаҳрамони чигал ҳаётини бадиий тўқимага асос қилиб, унга ўзига хос белгилар бериб, шахснинг фожиали синиши ва синдирилиши орқали бутун бир халқ фожиасини бадиий бўёқларда ифодалаган.

Ёзувчи персонажларни, улар тушган вазиятни, бу ва-

зиятда уларнинг ҳолатини аниқ кўрсата олади. О.Шарафиддинов Саидий ҳолатини «одамовилик, теварак-атрофдагиларни ёқтирмаслик, улар билан ҳисоблашмаслик табиатидаги барқарор, турғун белги»¹, — деб ҳисоблайди. Ва шу қусурлар асар давомида Саидийни тарк қилмаслигини таъкидлайди. Саидийнинг Салимхонлар билан муносабатига фақат Мунисхон сабаб эмас эди. У ҳеч қачон совет кишиси ҳам, миллатчи ҳам бўла олмас эди. «Дейлик, мабодо, Эҳсон Москвага кетмай, ўзининг илғор дунёқараши билан дўстига бевосита таъсир қилганида (Эҳсон Саидийни, унинг қобилиятини жуда қадрлайди), Саидий ўзини хазон қилган гуруҳ ичига тушармиди? Тушмас эди дейишимизга асосимиз кўпроқ»², — деб ёзади Р.Қўчқор «Уч «Сароб» мақоласида. Агар шундай бўлганда, роман матни мутлақо ўзгарган бўлар эди. Муҳими, Саидий кўз ўнгимизда аросатдаги инсон фожиасини очиб бера олмас эди. Раҳмон Қўчқор айтган «хазон қилган гуруҳ» — миллатчилар Саидийни хазон қилгани йўқ. Саидий табиатан ҳеч қайси гуруҳга мослаша олмайди. У бундай хусусиятга ҳам эга эмас ва шу туришича шўролар орасида ҳам фожиага йўлиқмаслигига кафолат йўқ. Саидийнинг факультетдан тамоман кетиши советлар шароитидаги фаолиятига чек қўяди. Шўролар ва Саидий орасидаги ғов мавжуд шароит эди. Уни Саидий руҳиятидаги зиддиятнинг ибтидоси десак тўғрироқ бўлади. Шу туфайли унинг «доим кўнглим ғаш, худди бирор кор-ҳол бўладигандай. Бунга сабаб шу факультет билан комсомол эканини очиқ билмайман. Худди булардан бошқа катта бир сабаб бордай» («Сароб», VI томлик, III том, Т.: Ф.Фулом номидаги бадиий адабиёт нашриёти, 1967, 99-б), — деб айтиши фикримизни тасдиқлайди.

Бадиий асарнинг қиммати турли танқидий қарашлар билан эмас, чинакам санъат даражасига кўтарилиш ёки

¹ Шарафиддинов О.Абдулла Қаҳҳор. — Т.: Ёш гвардия, 1988, 64-б.

² Қўчқор Р. Истеъдод қадри. — Т.: Ф.Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1989, 11-б.

кўтарилмаслиги билан белгиланади. Абдулла Қаҳҳор «Сароб» романида давр фожиаларининг киши онгига таъсири, муҳит етказган жароҳат шахсда фожиага айланиши жамиятнинг энг оғриқли нуқталаридан эканлигини журъат қилиб тасвирлай олган эди. Қаҳҳорнинг ошкора айтилмаган аччиқ ҳақиқати Раҳимжон Саидий мисолида, фожиасига таъсир қилган омиллар тарзида бўй кўрсатди.

Саидий миллатчилар ёки ёзувчи айтмоқчи «бир гуруҳ чирик одамлар» орасига келиши тасодифий эмас, ўз орзу-истакларининг натижаси эди. У бахтга интилиб яшади, аммо бахтсизлик, омадсизлик ҳеч тарк қилмади. Фейльюрстик асарларда реалистик асарлардан фарқли қаҳрамонни фақат бахтсизлик таъқиб этади. Адабиётда фейльюризм борлиқнинг пессимистик концепцияси ва персонажнинг омадсизликлар занжири қурбонига айланиши тасвиридир.¹ Одатда, трагик қаҳрамонлар учун улуғворлик хос бўлишига кўникканмиз. Аммо Саидий ҳаёти қанча фожиали тус олса, уни шунчалик пессимистик кайфият тарк қилмайди. Ана шу кайфият бора-бора уни депрессияга дучор қилади. Аббосхоннинг «Саидий ўзбек адабиётининг ифтихори бўлажак», деган гапи, Муродхўжа домла яратган шароит ҳам уни таназзулдан олиб қолмайди.

Фейльюрстик адабиёт қаҳрамонлари маънавий озод ва эркин одамлар позициясини қўллаганлари билан аслида шахсий ва ижтимоий ҳаётда ўта омадсиз ва кучсиз, иродасиз одамлардир. Томас Манро ёзади: «Бахт ҳақида гап ҳам йўқ, ҳаётга бундай нигилистик муносабатнинг мантикий натижаси фақатгина ўлим, бошқа ҳеч нарса эмас».¹ Манро бутун фейльюрстик адабиётнинг бош мавзусига айланган омадсизликнинг умумий пессимистик бўёқлари илдизини илк асарлар — қадимги юнон трагедияларидан қидиришга ҳаракат қилади ва шундай хулосага келади: «агар ўтган давр

¹ Боров Ю. О трагическом. М.: Советский писатель, 1961, с. 271.

² Боров Ю. О трагическом. — С. 271.

классикларининг бахтсизлик ва фожиалари руҳан кучли, маънан соғ ва иродали, жасур қаҳрамонлари билан юз берган бўлса, энди замонавий фейльюрнизм қаҳрамонлари кучсиз, иродасиз, яратувчанлик хусусиятидан мосуводир».¹ Айнан мана шу камчиликлар Саидийни мушкул аҳволга солиб қўяди. Муҳитда ўрнини сақлашга интилиши ҳам жараённи ўзгартира олмайди. Табиатан гедоник бахтга интилган Саидийни Аббосхонлар муҳити жалб қилади. Аммо ҳар қанча интилмасин, Саидий улар орасида уқувсиз кимсага айланиб қолди. Фавқулодда қобилият инсонни назарга туширади. Аммо у тинимсиз меҳнат билан сайқалланиб боради. Саидий ижодида ярқ этган истеъдод ривожланмай барбод бўлди. Ҳатто у ортиқ даражада миллатчиларни қизиқтирмай қўйди. миллатчилар орасида у одамови бўлиб кўринмаса ҳам, иродасизлик, қатъиятсизлик ва мутелик уни барбод қилди.

Мутолаа давомида, оилавий коллизияларни ҳисобга олмаганда, бирор персонажнинг Саидийга салбий муносабати сезилмайди. Шўро муҳитидагилар мулойим инсонлар, Салимхонлар ҳам ундан мурувватини аямайдилар. Шундай экан, нега Саидий фожиавий образ? Чунки трагизм Саидий яшаган замонга соя солган. Ҳассос табиатли Саидий бунга сезмаслиги мумкин эмас эди. Назар ташланса, у ҳеч бир муҳитга сиғмади. Инсон ҳаётини ўзи мураккаблаштиради. Агар тақдирга тан берса, ҳамма қатори яшаши лозим. Шунга рози бўлмаса, қайсидир маънода ўз ҳаётига исён кўтаради. Ана ўшанда шахсга айланади, шахс тақдирида миллат тақдири ётади. Ҳаёт қонуниятига кўра шахс ҳаётида кечганидек, авлод тақдирининг кўтарилиш ва пасайиш паллалари бўлади. Авлодни тиклаш кимнингдир зиммасига тушган давр унинг умри эвазига юксала боради. Бу тикланиш нафақат муайян сулола ёки авлоднинг, балки миллат тақдирини ҳам бошқа ўзанга солиб юборади. Саидийнинг аросатда кечган тақ-

¹ Боров Ю. О трагическом. — С.272.

дири, биринчидан, XX асрнинг 30 — йиллари учун хос бўлган давр трагизмини англаш имконини беради; иккинчидан, қурбонлар эвазига яратилган сунъий жамият асоратлари миллатнинг оғриқли нуқталарига айланди; учинчидан, Саидий фожиасини келтириб чиқариш ёзувчи ғоясининг махсули эканлиги аниқланди; тўртинчидан, ҳаёт ва ўлим муаммоси миллий-исломий талқинлардан бошқа ижтимоий психологик талқинлар билан бойиди. Қаҳрамон ўлими ёзувчи ғояси учун қурол вазифасини бажарди. Биргина шахснинг жуда кўп эстетик «юк» олишини романни бошдан охир мувозанатда тутиб турган шахс фожиаси билан боғлиқ глобал трагизм деб атаса тўғри бўлади.

Саидий образида турмушнинг мураккаб ва зиддиятли эканини кўрсатадиган реал ҳақиқат акс этгани, унинг ижтимоий ёлғизлиги мотивлари ўша ҳақиқатнинг том маънода фожиавий руҳ билан қоришиб кетганини кўрсатади. Ёшлиқдан орттирган одамовилиги ҳам кўп жиҳатдан шунга боғлиқ. Саидий фожиаси орзулари, у истаган одамлар билан қўшилиб қатағон қилинганида эди. Янги замон Саидийга ҳеч нарса ваъда қилмаганидек, унга ишончи ҳам йўқ эди. У гўё ўзини миллатчилар қаторида кўрса ҳам амалда бунинг тасдиғини топмади. Шу тариқа шўролар муҳитида яшашдан эзилган Саидий Салимхон паноҳида ўзини «сордан қочиб онасининг қаноти остига кирган жўжадай» ҳис қилди. Аббосхон Саидий учун «талантнинг заршуноси» бўлиб кўринди. Саидий назарида бу тоифа «тушунадиган одам»лардан иборат эди. Улар орасида масъул ишчилар: ёшлигидаги мураббий ва муаллимлари, шоирлар, суд ходимлари, журналистлар... Хуллас, жамиятнинг етук ва тажрибали зиёлиларининг «масъул ишчилар» ичида бўлиши табиий ҳол эди.

Абдулла Қаҳҳор ёшлигидан шўролар таъсирида шакланган, ўзига сингдирган ёлғон ҳақиқатларга чин деб ишонган ва ўз даврининг зиддиятли ғоявий курашлари майдонига кирган шахс эди. Миллатчилар муҳитини тасвирлаш

жараёнида ўзида шаклантирган тарафкашлик ҳолати учраши муқаррар. Аммо шунга қарамай, энг гўзал тасвирлар миллатчилар акс этган саҳифалардан ўрин олган. Саидийнинг «Оламнинг ёш чоқлари» ҳикоясига қарата асар персонажларидан бири: «Энди оламнинг ҳозирги, яъни кексалик чоқлари тўғрисида ёзинг...» («Сароб», 92-б.), дейиши даврининг аросатдаги кимсаларигагина эмас, нотўғри табдил қилинган тизимга ҳам хос эди. Бироқ ёзувчи бу билан олам саидийлар учун кексайгани, унинг ниҳояси эса ўлимлигини таъкидламоқчи бўладики, бу унинг миллатчилар устидан чиқарган ҳукми ҳам эди.

«Абдулла Қаҳҳор чин маънода буюк истеъдод соҳиби эди, — деб ёзади Д. Қурононов. — «Сароб»ни ўқиш давомида, адибнинг алоҳида эпизодларида, деталлаштиришда намён бўлувчи маҳорати беқиёс ҳайратга солади кишини. Аммо асарни бутун ҳолида — муаллифнинг дунё, давр ҳақидаги бадиий ҳукми, бадиий фалсафаси нуқтаи назаридан оригинал дея оламизми? Фикримча, йўқ. Чунки романда Абдулла Қаҳҳор онгию қалбида пишган ўз фикрини эмас, ўз — ўзиники деб билгани — тайёр ҳолича қабул қилгани расмий нуқтаи назарни ифодалайди».¹ Мунаққид шу фикри билан Р.Қўчқорга яқин келади. Эътибор билан ёндашилса, расмий нуқтаи назар миллатчилар фаолиятини ёритишда кўпроқ сезилади. Ўзи тўғри деб қабул қилган гоя билан қуролланган ижодкор учун бу табиий эди.

XX асрнинг 30-йиллари танқидчилиги романда миллатчиликка хайрихоҳлик бор, деган фикрни асос қилиб оладики, шу туфайли асарнинг турли вариантлари яратилади. Хусусан, Ю.Султонов «Қизил Ўзбекистон» газетасининг 1937 йил 17 ноябрь сонида босилган «Сароб тўғрисида» номли тақризида «агар Эҳсон бошлаган йўлдан бошлаганида, соғлом киши бўлиши мукин эди... ёзувчи Саидийга ачинади, ўқувчида ҳам ачиниш туғдиради», — деб ёзса,

¹ Қурононов Д. Бирдан бир тўғри йўл // Жаҳон адабиёти, 1998, январ, 25-б.

Ҳ.Мусаев «Сароб»нинг ёт асарлигини, ёзувчининг совет ўқувчилари устидан кулишини таъкидлаб ўтади.¹ Роман ва унинг муаллифини ўз вақтида ҳимоя қилганлар ҳам бўлган. Бу ҳақда О.Шарафиддинов «Абдулла Қаҳҳор» эссесига маълумот берган.²

Танқидчиликда миллатчилардан фақат қора бўёқ излангани боис деярли улардаги ёрқин жиҳатлар тилга олинмайди, аммо уларда инсоний фазилатлар тез-тез кўзга ташланиб туради. Бу борада ёзувчи холисликни сақлаб қолган. Айниқса, Саидийнинг факультетдан кетиши борасида улфатларининг саъи-ҳаракатлари ибратга лойиқдир: «Аббосхон Саидийга насиҳат қилиб, факультетни ташламасликни маслаҳат берди. Салимхон ҳам шу гапни айтди. Саидий сукут қилган эди, Аббосхон пича ён берди: «Факультетни ташлашга ўзингизда бу қадар мажбурият сезсангиз ноилож давом этманг, чунки бу нарса факультетдан ҳайдалишингизга олиб боради. У вақтда ёмон бўлади. Аммо комсомолда маҳкам туринг. Фирқага ўтишингиз жўн бўлади» («Сароб», 99-б.). Мазкур лавҳа «заҳарли гуруҳ», «Саидий ўзини ҳазон қилган гуруҳ»³, деган қарашларни рад этади. О.Шарафиддинов шу хусусда баҳс юритиб: «Роман матни ни синчиклаб кўздан кечирилса, босиқлик билан таҳлил қилинса, миллатчиликни фош этиш адибнинг асосий ғоявий нияти бўлмагани аён бўлади. Ҳатто Саидий учун миллатчилик асосий, етакчи, доимий сифат эмас. У йўл-йўлакай миллатчи бўлган ва уни ҳалокатга олиб келадиган омил ҳам миллатчилик эмас. Ҳар ҳолда Саидий биринчи навбатда худбинлик қурбон бўлди»⁴, — деб ёзади. Романда асосий нарса қаҳрамон шахсияти, руҳияти масаласидир, бироқ кўп вақт «миллатчи»лар акс этган саҳифалар вульгар социоло-

¹ Мусаев Ҳ. «Сароб» қандай роман? «Ёш ленинчи», 1939 й, 30 январь.

² Шарафиддинов О. Абдулла Қаҳҳор. — Т.: Ёш гвардия, 1988, 54-б.

³ Қўчқор Р. Истеъдод қадри. Т.: Ф.Фуллом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1989, 8 — 11-б.

⁴ XX аср ўзбек адабиёти. / Н. Каримов ва бошқалар / — Т.: Ўқитувчи, 1999, 269-б.

гик талқинларга асос бўлгани сир эмас, Ҳатто ёзувчининг ўзи ҳам афсус-надомат билан «танқид шу пайтга қадр «Сароб»дан нуқул сиёсат излади. Романдаги одамларнинг дарду дунёсини, оҳу зорини эшитадиган бир азамат топилмади», — деб айтганини хотирлайдилар.¹ Саидий табиатида ишончсизлик, қўрқувнинг пайдо бўлишида шароитнинг таъсири чексиз. У иккига бўлинган муҳит оралигида ҳаракат қилади. Шунинг учун уни «тебранувчи образ» деб ҳам аташган.²

Саидий «умрининг энг ширин соатлари» Муниسخон билан ўтказилган лаҳзалар эди. Асар уларнинг илк учрашувларидан бошланиб, фожиали ўлимлари билан якун топади. Мана шу оралиқда адиб муҳим фалсафий муаммо — инсон фожиасини ўртага ташлайдики, шу туфайли роман янги-янги талқинлар билан бойигани англашилади. Муниسخон образи Саидий характерини ҳар жиҳатдан тўлдиради. Аммо уларнинг интим туйғулари ўзининг холис баҳосини олмади. М.Қўшжонов талқинида «фош қиладиган муҳаббат», деб берилади ва ёзувчи симпатиясига ўрин йўқлиги қайд қилинади.³ Бундай фикрлар О.Шарафиддинов тадқиқотида ҳам учрайди.⁴ Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, маълум асар ҳақида бир-бирини жиддий инкор қилмаган фикрлар танқидчиликнинг асосий тамойилига айланаётгани сир эмас, бироқ таҳлил жараёнида матннинг аҳамияти алоҳида қимматга эга.

Муниسخоннинг ёшлик йиллари ҳақида маълумот олганимиз ҳолда Саидийнинг «эски турмуш болаларидан» эканини фақат ишоратлардан сезамиз. Аслида ромanning илк нашрида унинг болалигига кенг ўрин ажратилган бўлиб, қайта ишлаш жараёнида анчагина қисқартириш-

¹ Норматов У. Устоз армони . «Ўзбекистон адабиёти ва санъати», 2002й., 14 сентябрь.

² Адабиёт назарияси II т. — Т.: 1979. — 176 — б.

³ Қўшжонов М., Норматов У. Маҳорат сирлари. Т.: Фафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1968й. — 90 — б.

⁴ Шарафиддинов О. Абдулла Қаҳҳор. — Т.: Ёш гвардия, 1988. — 63 — б.

ларга учраган. Бу ҳақда Р.Қўчқоров «Уч «Сароб» мақо-
ласида ўринли муносабат билдирган.¹

Муниسخоннинг Саидий ҳаётига кириб келиши унинг ада-
бий фаолиятига сезиларли таъсир ўтказди. «Қаландар»
ҳикояси ана шунинг натижаси эди. Танқидчиликда ҳикоя-
нинг чоп этилиши билан боғлиқ турли қарашлар бор. Ху-
сусан, О.Шарафиддинов Саидий ҳолатини «худбинлик»,
«ўзининг фавқулоддалигига ишониш», «шуҳратпарстлик»,
«ўз шахсига маҳлиё бўлиш» деб баҳоласа, Р.Қўчқор қаҳра-
мон психологиясидан келиб чиқиб, «илк асарларининг эълон
қилиниши билан қалбида пайдо бўлган, ўзига-да бўйсун-
мас титроқдан нафақат Саидий, балки китобхон ҳам ҳап-
қириб тушади»², — дея изоҳлайди.

Муниسخоннинг Мухторхонга унаштирилиши шахсий
ҳаётда қисматнинг фожиа деб аталган эшикларини очиб
берди. Натижада, ҳар икки ёш ўзларини бўлғуси ҳаётга
мажбурий тайёрлай бошладилар.

« — Нима бўлди, тобинг йўқми? — деди унинг кўзига
тикилиб.

Муниسخон ерга қаради.

— Йўқ, умримда ҳеч қачон ҳозиргидай соғ бўлган эмасман.

— Рангинг қочгандай...

— Сенинг ҳам... («Сароб», 146-б.).

Адибнинг ёзишича, Муниسخон ўзини алдай олмаган пайт-
лар йиғлар, Саидий аламини ичкиликдан олар эди.

«Қутлашим мумкинми? — деди.

Бу сўзни у жуда тез айтди, аммо айтиб бўлгунча кўзидан
ёш чиқиб кетаёзди .

Мумкин! — деди Муниسخон ўзини хурсанд кўрсатишга
тиришиб» («Сароб», 146-б.).

Шу тариқа бир-бировига сир бой бермасликка ури-
ниш, шу билан бирга ўзларини янги ҳаётга ҳозирлаш саҳ-

¹ Қўчқоров Р. Истеъдод қадри. — Т.: Фафур Фулом номидаги Адабиёт
ва санъат нашриёти, 1989, 7 -б.

² Қўчқор Р. Мен билан мунозара қилсангиз... — Т.: Маънавият. 1988,
12-б.

налари жуда таъсирчан ифодаланган. Романнинг 34-бобидан трагик коллизиялар кучайиб боради. Мазкур лавҳаларда ёзувчи контраст усулидан фойдаланиб, қаҳрамон психологиясининг ички қатламларигача кириб боради. Натижада персонажнинг бир оғиз сўзидан ўзида кечаётган жараён ёрқинлашади. Бу фақат асарнинг фожиавийлигини кучайтиради. Саидийнинг Мунисхон фазилатидан нуқсон ясашдан чарчаган пайтларида «Мен уни олмоқчи эмас эдим, муҳаббат боғлаганим йўқ эди», дейиши, кўнгил фарёдини ичкилик билан босиши, «ғира-шира англашилган» келажакка ўзини кўниктириши, Сорахондан фазилат излаши, ниҳоят, икки аёл ўртасида изтироб чекиши тасвири адибнинг шахс фожиасидаги муҳим нуқталарни нозик илғай олганидандир.

Ноилож қолган Саидий Сорахондан фазилат ахтара бошлайди: «Учиб қолган одамнинг оёқ кийимини ечиш, устига кўрпа ёпишни ҳамма билади, аммо ўшандай кишининг бош томонига, бошқа жойга эмас, уйғониб пайпаслаганда қўли етадиган жойга совуқ чой қўйиши ҳар кимнинг иши эмас! Наҳот, Сорахон шуни билса! Демак, туппа-тузук... Унинг кўз олдидан шу кунгача кўргани қизлар ўта бошлади. Буларнинг ичида Сорахон қўлидаги чойнаги билан ажралиб турар эди» («Сароб», 148-б.). Саидий онгида рўй берган парчаланишлар, асосан, Сорахон ва Мунисхон қиёси орқали юзага келади. Демак, «фожиавий қаҳрамон бахтини ҳам, ҳалокатини ҳам ўзи ташийди».¹ Саидий ва Мунисхон муҳаббати, умрининг завол топишида улар яшаган шароит, зиддиятга тўла даврнинг ҳиссаси катта, бироқ бахтсизликлари учун ўзлари айбдор. Саидийни ўраб-чирмаган ишнинг бир учи Муродхўжа орқали Сорахонга боғлангани учун хоҳлаб-хоҳламаган кузатувлардан шу хулосага келади: «Сорахон хунук, бу рост, аммо истараси иссиқ». «Баъзи қизлар чиройли бўлса ҳам, истараси совуқ бўлади, ҳуснда

¹ Боров Ю. Эстетика. — М.: Издательство политической литературы, 1975. — С.78.

истаранинг аҳамияти зўр» («Сароб», 149-б.). Саидий Сорахондан яна бир талай нарсалар кашф қилди: «Жувон бўлганда тўлишар, тўлишганда ёмон бўлмас» («Сароб», 150-б.). Ботбот учрашувлар, адабнинг ёзишича, унинг кейинги ҳаракатига йўл очди: «У Сорахоннинг иккала биллагидан ушлаб ўзига тортар экан, ичида аввал «бу қандоқ бўлди, бу қандоқ бўлди», деди, кейин эса «аввал буни бир ўпай, қандоқ бўлганини кейин суриштираман», деди» («Сароб», 151-б.). Саидий Сорахон билан бўлажак никоҳида кўнгилнинг эмас, омонат алдовнинг қудратига ишонади ва «чиройли қизларни севиб изтироб чекиш, хунукларнинг бошини айлантириб эрмак қилиш — йигитлик ёшининг оғриғи» («Сароб», 152-б.), деб изоҳлайди.

Мунисхоннинг тўйи куни Саидий биринчи марта ўзига ўзи ҳисоб берди, «оқим қаёққа олиб кетаётганлигини фаҳмлаб, кўзини чирт юмди-да, «хайр, нима бўлса бўлар...» деб қўл силтади» («Сароб», 161-б.) ва Мунисхоннинг ёди билан Сорахонга уйланишдан бошқа иложи қолмади.

Саидий ёзувчи насридаги етакчи персонажлар каби ҳаёт шафқатсизликлари топтаб ташлаган, хўрланган, итоаткор, омадсиз шахс қиёфасида гавдаланади. Саидий зиёли журналист бўлса-да, моҳиятан, Сотиболди, Бабар, Қобил бобо, Туробжондан фарқ қилмайди. Улардан зиёли қиёфаси билан ажралади холос. Агар у кўра била туриб разолат билан иттифоқ тутинмаганда, ўзини ҳам, ўзгаларни ҳам гирдобга ташламаган бўлар эди.

Персонажлар қиёфасини очишда қиёслаш усулидан фойдаланиш контрастнинг гўзал намуналарини вужудга келтирган. Зотан, Сорахон образисиз Мунисхон ёки Саидий характер қирраларини кўрсатиш амри маҳол эди. Саидийнинг турмуши мустаҳкам эмас, мисоли «муз устига қурилган уйдай». Ёзувчининг таъкидлашича, ўтадиган ҳар бир минут уни бесаранжом қилади. Мунисхон билан ўтказилган дамларнинг хотирасигина унинг эндиги ҳаётига ором беради. Кузатишлардан ҳаётдан норизо одамнинг бир неча йиллик ҳаёти гавдаланади: талабалик даврида

комсомол ячейкаси ҳол-жонига қўймади; ҳозирги ҳаёти-да маъно йўқ; истиқбол ҳеч нарса ваъда қилмайди. Ғоят қизиқ парадокс: Муниҳон бадбашара Мухторхон билан, Саидий эса тасқара Сорахон бидан яшашга мажбур. Бунинг устига Сорахоннинг бемаъни гап-сўзлари унинг бу оиладаги ҳаётига барҳам бера бошлади. «Ой охирида Саидий ойлигини келтириб одатдагича Сорахоннинг қўлига топширди. Сорахон пулни олиб кириб кетди-да, дам ўтмай ранги ўчиб кирди.

— Нега бу оз? — деди у ғижимланган пулни стол устига ташлаб.

— Нимаси оз? Кеча ҳисоб-китоб қилиб қўлимга қанча пул тушишини айтган эдим-ку !

— Қани ўшандан ҳам саккиз ярим сўм кам ...

Саидий индамади» («Сароб», 221-б.).

Саидий жавоб қайтариши мумкин бўлмаган ҳолат юз берди. Боиси ҳар сафар Сорахоннинг хархашаларига гоҳ чой, гоҳ гул тўла ваза кўтариб кираверадиган «булбули гўё» қайнона куёвнинг эмас, китобхоннинг ҳам асабига тегади. Унинг ҳар сафарги ташрифига «бор кучини тўплаб илжайиб» қаровчи Саидийнинг аянчли кўриниши унинг инқирозидан дарак беради.

Ниҳоят, руҳий зарбалар Саидийни яроқсиз аҳволга солди. Баъзида инсон ўз ҳаёти, тинчлиги, мавқеини ўйлаб ўзгаларнинггина эмас, ўз ҳаётини ҳам барбод қилиши мумкин. Инсон табиатининг доимий йўлдоши бўлган бу хилдаги манфий энергия шахс кутган тарзда реаллаша олмаса, яъни ўзини тўлиқ мусбат ҳолда намоён қилмаса, шундагина унинг ўзини емиришга тушади. Бу эса инсон табиатидаги соғлом кучнинг фаол ҳолда ўз-ўзининг инкорига айланиб, носоғлом ҳолатда фаолият кўрсатишидир, яъни депрессия (ўз қобиғига ўралиб олиш, руҳий эзгинлик) ҳолатининг бошланишидир. Депрессия ҳолатида асосан икки нарса кўзга ташланади: 1) ўзини қуршаб олган ҳар қандай нарсани йўқ қилиш истаги, аммо бундай бўлиши мумкин эмас. Биз бу ҳолатни поездни ҳалокатга учратишга

чоғланган Саидийдаги ҳолат билан изоҳлаймиз; 2) ўзини қуршаб олган органик оламдан йўқолиши истаги. Иккинчиси аввалгисидан қулайроқ. Шунинг учун киши одатда ўзини йўқ қилиш билан ўзгаларга нисбатан исёнини ифода этади. Шуниси ҳам борки, депрессия ҳолатидан камданкам ҳолда ўта иродали инсонларгина қутилиб кетиши мумкин. Аксарият ҳолларда у суицид билан якун топади. Танатолог олимлар ўлим жараёнининг тўрт босқичини таҳлил қилганлар:

1. Ижтимоий ўлим.
2. Психик ўлим.
3. Ақлий ўлим (Мозговая смерть).
4. Жисмоний ўлим.¹

Шахснинг атрофидаги ҳар бир нарса ва кимсаларга бифарқлиги ижтимоий ўлим белгилари ҳисобланади. У ўз қобилигига ўралиб олади, ҳаммадан қочгиси келади. Худкушликнинг эгоистик турида ҳам шундай белгилар қайд қилинади. Бунга кўра инсон ҳамма нарсани инкор қилади. Саидийда ўлимнинг белгилари дастлаб шу тариқа намоён бўлди. «Саидий худди кўзига тушиб азоб бераётган қум донаси бирдан чиққандай эркин нафас олди. «О, телба хотин, нега зарда қиласан, — деди орқасига суяниб, кўзини юмиб. - Томнинг тунукаси нима экан, замона бўрони бутун мамлакатни кўтариб тарақлаётибди-ку! Қўй, мен оламга том тузатгани келганим йўқ, ундан тезроқ кетгани келганман» («Сароб», 288-б.). Саидийда психологик ўлим белгилари бор имкониятларини бой бериб бўлган паллаларда кўрина бошлади: асаб тизими ишдан чиқди, фикрлашдан тўхтади, уйқусизликка мубтало бўлди, «қулоғи ғувуллайдиган», «мияси чарсиллайдиган», қисқаси, яшашга ҳоли йўқ кимсага айланди.

Унинг асаб касаллигига йўлиқишида шахсий муносабатлар муҳим ўрин тутди. «Асаб касалликлари, — деб ёзади

¹ Годфруа Ж. Что такое психология. В 2-х томах. Том 2.-М.: Мир, 1992. - С.46.

Фрейд, — шахснинг истаклари ташқи ёки ички оламда қаттиқ қаршиликка учраб юзага чиқа олмаганида вужудга келади».¹ Фрейд айтмоқчи, «манфий мотивлар» ёки ҳаётнинг тасдиғига эмас, инкорига хизмат қилувчи, шахснинг ўзи ҳам англаб етмайдиган тамойиллар Саидийнинг сўнги монолоғида аксини топган: «Ҳаёт жомини кўтардинг, унинг шарбатини татиб кўрдинг; ичган сайин тағидан тахири чиқа беради. Бас, энди ҳаёт бозоридан харид қилиб бўлдинг, энди бемаҳалга қолмасдан қайт! Бемаҳалга қолсанг қувғин ейсан. Асадан тортиб майгача ҳаммасини тотиб кўргансан. Шу томоғингдан бир қултум май ўтди нима бўлди-ю, миллион шиша май ўтди нима бўлди! Сен учун ортиқроқ умр кўришга мажбур қиладиган нима қолди!

Шундай экан, нима қилиб ўтирибсан, тур тезроқ» («Сароб», 288-б.).

Талқинларда Саидийнинг қўпоровчилик ҳаракати билан боғлиқ бир неча фикрлар мавжуд. Агар Р.Қўчқоров «қўпоровчилик ҳаракати асарнинг руҳига, оқимига унча сингишмаган»², — деб баҳоласа, У.Норматов «аслида ҳаётдан, яшашдан тўйган, яшашга интилишни бемаъни — абсурд деб билган, шахс сифатида емирилиб битган кимса учун шу хилдаги «мантиққа зид» безориларча телба хатти-ҳаракат табиийдир»³, деб ёзади. Назаримизда, Р.Қўчқоров хулосасига романнинг илк нашри асос бўлган. Мазкур нашрда Саидий табиати қўпоровчиликка мойил эмас. Унда Саидий бор нафратини ўзига қаратади: «Нима қилдим? Нега оламга келиб оҳ — надомат билан ўтиб кетаётган ожизани шу кунгача даволатмадим? У ишга ярамайди, чунки оёғи шол. Менинг ҳам оёғим шолмиди?»⁴ Сўнгра адиб Саидийнинг ҳолатини изоҳлайди: «Сўнги йиллар ичида «бахтнинг калити» деб билгани барча нарса ва ҳодисалар ҳалокатга

¹ Цвейг С, Зигмунд Фрейд // «Жаҳон адабиёти», 2000, март, 126-б.

² Қўчқоров Р. Истеъдод қадрли. — Т.: Фафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1989, 29-б.

³ Норматов У. Қаҳҳорни англаш машаққати, 29-б.

⁴ Сараб. — Тошкент — Самарқанд: Ўздавнашр, 1937, 376-б.

судрагувчи сабаб эканини, пояндоз деб қиличнинг дамига оёқ қўйганини била бошлагандан сўнг, одатдан ташқари шубҳаланувчан бўлганини эътиборга олмаганда, Раҳимжон Саидий соғ эди. У шубҳаланади, чунки алданди. Оқ деб билгани — қора, мустаҳкам деб ишонгани — бебақо, марҳамат гумон қилгани — ғазаб бўлиб чиқди. У энди шубҳаланади. У ҳатто шубҳа «сўзи» одамлар кўзда тутатурган маънонинг айнан ўзими эканига ҳам шубҳа қилар эди».¹ Ўзини дарёга ташлаш учун йўлга чиққан Саидий хатти-ҳаракатлари ҳам ожизгина исён бўлиб туюлади. Бироқ кейинги нашрларда персонаж характерининг ўзгариши, хийла кескинлашуви охириги ҳаракатнинг табиийлигига путур етказмайди. Жиноят билан боғлиқ ҳаракат, таъкидланганидек, меъёри бузилган турмуш натижаси. Таъкидлаш жоизки, гурур топталган жойда илат бошланади. Зеро, ғайритабиий нарсалар ҳам табиатдандир. Инсондаги ғайришуурий кучларнинг бири жинсий майллар, иккинчиси мол-мулк туйғуси билан, яна бири агрессив қўзғалишлар билан боғлиқ. Охириги ҳолат Саидийда опасига нисбатан кучайди. Опанинг ҳаётга интилиши унинг ғазабини келтирди: кўзларини ўйиб олишга, бўғишга, оёқларини уриб синдиришга, томоғини ғажиб ташлашга тайёр эди. Аслида ундаги нафрат опасига эмас, ўзини шу ҳолга туширган ҳаётга қаратилган эди. Ҳаёт ва ўлим масаласининг бу даражада шафқатсиз ва кескин талқини XX асрнинг 20 — 30-йиллари устидан ўқилган ҳукм, айнаи чоғда ёзувчи қуролланган идеологиянинг бадий тасдиғи эди.

Ёзувчи Саидийнинг ўлими тасвирида бошқа адиблар ижодида кузатилмаган нозик ҳолатга эътибор қаратади. Бу инсон руҳиятидаги агрессивликнинг ўлим олди ҳолати. Ёзувчи табиат манзараси билан Саидий кайфияти уйғунлигига катта аҳамият беради. Ташқарида бўрон қутуриши, кўз очиргани қўймаётган майда қор ва Саидийнинг шунга мос хатти-ҳаракати ёзувчи ифода этмоқчи бўлаёт-

¹ Сараб. Ўша нашр, 376 — 377- б.

ган манзарани ёрқинлаштиради. Табиат ҳам, инсон ҳам гўё яксон қилишни — сўнгги чорани кўраётгандек тасаввур қолдиради. Саидийнинг ҳозирги аҳволи ҳам шундай: ундаги тартибсиз ҳаёт, бесамар натижа ўз чўққисига кўтарилди. Унда депрессик ҳолат кульминациясига кўтарилади. Ўзини поездга ташлашга чоғланган йигитда кутилмаганда йиртқич ғазаб қўзғалиши депрессия учун табиий ҳолдир. Ғазаб унга куч берди. Бу куч билан бутун бир поезд ҳалокатга учради. Ёзувчининг поездни детал сифатида танлашида руҳий куч инсоният ўрнатган қатъий тизимни тан олмаслигига ишора бор. Руҳоний куч ҳамisha тартибсизликдан қувват олади. «Нимадир ялт этиб ҳамма ёқни ёритди. Шу ёруғда Саидий бута орасидан қараб аниқ кўрди: мажақланган, тоғ бўлиб уюлиб ётган тахталар остидан қон сизиб оқар ва буғланиб турар эди. Яна ҳамма ёқни зулмат босди... Бояги ғазаб Саидийга жисмоний куч бағишлаган бўлса, бу манзара ва қон унга руҳий бир куч бағишлади» («Сароб», 290-291-бетлар). Руҳий куч ва қон ўртасидаги боғланишни ёзувчи бежиз таъкидламаган. Қон ҳиди мавжудотни ваҳшийлаштиради. Муқаддас китобларда қондан ва қон тўкилишидан қайтарилиши ҳам бекорга эмас. Айрим халқларда вегетерианликнинг пайдо бўлиши ҳам инсониятни ваҳшийлашишдан сақлаб қолиш тамойилидан келиб чиққан.

Ёзувчи Саидий ҳалокатини босқичма-босқич таҳлил қилар экан шахснинг синиши ва синдирилиши орқали даврга бадий ҳукм чиқаради. Бу айни дамда ёзувчи қуролланган ғоянинг ҳукми эди. Бироқ Саидий ўлими ёзувчи айтмоқчи бўлганидан-да салмоқлироқ хулосага асос беради. Бу ўлим олди ҳолатида инсоннинг мавжудлиги масаласидир. Абдулла Қаҳҳоргача ўлим олди ҳолатларига миллий тус бериш Абдулла Қодирий талқинида учраган эди. Абдулла Қаҳҳор инсон қисмати фожиаси, ниҳоят, ўлим олди ҳолатлари ҳар қандай қобикни ёриб чиқа олишини, унга ҳеч қандай мафкура даҳл қилолмаслигини, инсон табиати бирор қолипга тушмаслигини Саидий мисолида китобхон-

га англата олди. Яна бир гап. Агар Саидий тақдири бошқа бир адиб қўлида тасвирланганида, балки ўлмас, замон тўзонларидан омон чиқарди. Чунки Саидий типодагиларнинг қисмати фақат ўлим билан якун топмаган. Аммо Қахҳор янги тузумда бу типдаги кишиларнинг яшашга ҳаққи йўқлигини Саидий ўлими орқали тасдиқлаш билан ўз ғоясига содиқ қолди.

Саидийнинг худкушлик қилишида ироданинг кучсизлиги муҳим ўрин тутади. Қачонки инсон ҳамма нарсадан бегоналашганда ундаги ирода ҳам заифлашади. Худкушликнинг юзага келишини Э. Фромм инсоннинг бегоналашиши билан боғлайди. Бу инсонлар ўртасида меҳрнинг йўқолиши ва унинг ўрнини моддий манфаат эгаллашидир. Бундай жамиятда инсон ўз қадр қимматини йўқотиб, қандайдир нарсага, мулкка айланиб қолади. Э. Дюркгейм ўзининг «Самоубийство» асарида худкушликнинг хусусиятларидан келиб чиқиб, уни учта йирик турга ажратади:

1. Эгоистик худкушлик инсоннинг борлиқдан нафратланиши натижасида пайдо бўлади. Бунда инсон жамиятдан узилади. Ҳатто яшаш унинг учун қадрини йўқотади. Бир сўз билан айтганда, борлиқ оламга нисбатан унда нафрат ҳисси уйғонади.

2. Альтуистик худкушлик инсоннинг ўз ихтиёри билан бошқалар манфаати учун ўлимни танлашидан юзага келади. Буни Э. Дюркгейм қаҳрамонлик деб атайти.

3. Аномистик худкушликнинг юзага келиши эгоистик худкушлик аломатларига ўхшаб кетади. Бунда инсон жамиятдан алоқасини узмайди, балки жамият унинг шахсиятига соя солади. Инсон атрофдагиларнинг нафратига дучор бўлишдан қўрқади. У ўзини эътиборсиз кимса деб билади. Унда жамиятдан узилиб қолиш қўрқуви ўлимга етаклайди. Худкушликнинг аралаш типларини аниқлаган Э. Дюркгейм уларнинг яна учга ажратади: 1. Эгоистик-аномистик худкушлик. 2. Аномистик-альтруистик худкушлик. 3. Эгоистик-альтруистик худкушлик. Саидийнинг ўлимида эгоистик-аномистик йўналиш етакчилик қилади.

XX аср жамиятида инсоннинг бегоналашуви марказий ўринга ўтиб қолди. Инсоннинг қадр-қиймати ички оламидаги ҳис туйғулар эмас, унинг оилага ёки бирор ишда келтирадиган фойдаси билан ўлчаниши, яъни альтруистик муносабатлар ўрнини эгоизм эгаллаб бориши ҳаётга бўлган қизиқишнинг йўқолишига олиб келади. Ҳаётга қизиқиш, ундан ҳайратланиш ҳиссининг йўқолиши инсон онг остида ўлимга интилишни кучайтиради. «У илгарилар ҳам бир неча мартаба ўзини ўлдирмоқчи бўлган, аммо шу фикр бошига келганда кўнгли ҳамиша иккига бўлиниб, бири шу фикрни тасдиқлагандай сукут қилса, иккинчиси: «Сен ҳаёт жомини энди қўлингга олдинг, ҳали лаззатини билмайсан, тўхта!» дер эди. Бироқ бу сафар кўнглининг иккинчи ярми ҳам сукут қилди» («Сароб», 288-б.). Ўлим жисмоний якун билан тугаса ҳам, ўлим олди ҳолатлари ҳамиша бирдай эмас. Бу қаҳрамоннинг ҳаётга муносабати, ўлимга дучор қилаётган омиллар билан боғлиқ. Оиладан, ишдан, ўзидан ҳаловат топмаган одамнинг сўнги ҳолатлари Саидийдай агрессив тус олиши мумкин. Ундай одам осонгина ўлим сиртмоғига бўйнини тутиб бера қолмайди. Чунки руҳий зарбалардан йиғилган манфий куч бунга имкон бермайди. Шу тариқа юк поездининг ҳалокатидаги манзара уни ҳаётга чақира бошлади: «Йўқ, сенинг қиличинг синган бўлса ҳам, қалқонинг тешилгани йўқ! Бу қалқон паноҳида сен ҳали кўп ишлар қилишинг мумкин...» («Сароб», 291-б.). Ёзувчи Саидий қисматини шу ҳолда якунламайди. Роман мантиги бу якунни кўтармас эди. Адиб табиийликка табиийликни қарши қўяди. Яъни табиатнинг бир қисми бўлган одамзотнинг манфий кучи бутун табиатнинг қаршилиги остида ўз мантиғига кўра якун топади.

«Сароб» романи ҳақида гап кетар экан, асосий эътибор ёзувчи кўзлаган мақсад, унинг ғояси, давр муаммоси, Раҳимжон Саидий ҳаёти, шахсияти таҳлилга тортилади-ю, асардаги аёллар фожиаси, уларни юзага келтирувчи омиллар хусусида кам гапирилади. Романда Саидий фожиасидан кам бўлмаган фожиали қисмат эгаси бор. Бу — Мунисхон образи. Мунаққидлар унинг «биринчи кўринишдаёқ ўзи-

нинг ҳусни таважжуҳи билангина эмас, қизларга хос ажойиб латофати билан ҳам китобхонни мафтун этишини»¹ таъкидлайдилар. Аммо Муниҳон шахси, унинг орзу-интилишларига келганда, танқидчилик кўпинча биргина жиҳати — табиатидаги худбинликка эътибор қаратади-да, бутун мазмун-моҳият шу масала теварагида кечаверади.²

Адабиётшуносликда Муниҳоннинг Нури (Ойбек. «Қутлуғ қон») билан қиёсланган ўринларга дуч келамиз.³ Муниҳон илк учрашувдаёқ китобхон меҳрини, Саидий муҳаббатини қозонади. Қаҳрамон руҳий тўқнашувлар жараёнида, мантиқсиз ҳаётдан мантиқ излашга уринаётган чигал қисмат эгаси сифатида тасвирланиши билан Нуридан фарқ қилади. Нури ёзувчи ғоясига хизмат қилувчи образ. Унинг кўнгил ҳақидаги тушунчаси ўзи истаган шароит — зеб-зийнатлар билан ўралгани учун ўқувчи эътиборига тушмайди. Муниҳон ёзувчи асарларида тасвирланган фожиавий аёллар орасида руҳиятидаги регрессив динамика ишонarli бўй кўрсатган ягона қаҳрамондир. Нафақат ёзувчи ижодида балки, XX аср 20-30-йиллари адабиётида Муниҳонга яқин келадиган бирор қаҳрамон йўқ.

Агар бир образ бошқа бир қаҳрамон етакчилигида ўз шахсиятида мутлақо янги сифат ўзгаришига эришса, буни фақат ташқи таъсирдан эмас, балки ўзига хос образ замирида мана шундай ўзгариш учун маънавий замин ҳозирлангани билан белгиланади. Муниҳон европача тарбия кўрган. Асли фожиасига туртки берадиган сабаблардан бири ҳам у кўрган тарбияда. Муниҳон бошқалардай ўйламайди, атрофга танқидий назар билан қарай олади. Мухторхонга муносабатида ҳам шу руҳ сезилиб туради. У роялда куйлар чала олади, мусиқани нозик ҳис қилади. Назарида, «оламдаги ҳамма эркаклар кетсиз бир сафга тизилган. Муниҳон жинснинг фарқига борадиган бўлганидан бери шу

¹ Шарафиддинов О. Абдулла Қаҳҳор. — Т.: Ёш гвардия, 1988, 70-б.

² Қаранг: Қўшжонов М., Норматов У. Маҳорат сирлари.- Т.: Фафур Фулом номидаги бадиий адабиёт нашриёти, 1968, 90 — 94-б.

³ Қўшжонов М., Норматов У. Маҳорат сирлари, 90-б.

саф олдидан ўтиб боради» («Сароб», 142-б.). Муниҳон ҳаётига Мухторхоннинг кириб келиши билан қиздаги ёрқин ранглр қора бўёқ билан алмашади. Бунинг табиийлигини китобхон сезиб турганлиги учун ҳам Муниҳонга бўлган дастлабки муносабат асар охиригача сақланиб қолади.

Шахс фожиасидаги энг муҳим нарса — қаҳрамонларнинг воқеа ва сўзлашувлар ортида кўзга ташланувчи руҳий-драматик ҳолатлари. Муниҳонга боғлиқ кескин драматизм унинг руҳиятида ҳам сезиларли ўзгариш ясаган ва бу трагик пафос даражасига етиб борган. Асли унинг фожиаси болалигидаёқ бошланган: отасининг ўлими, катта акасининг дом-дараксиз йўқолиши, ўзларига тегишли магазиннинг куйиши буларнинг бари бир неча ой ичида юз бергани тинч-осуда ҳаётини остин-устун қилиб юборади. Муниҳоннинг Мухторхонга узатилиши эса руҳиятидаги драматизмни яққол намоён қилади. «Мижғов, хотинчалиш, эзма бу одам билан бир ёстиққа бош қўйиш эҳтимоли Муниҳонни шунчалик ваҳимага солдики, онасини восита қилишга ҳам сабри чидамай, акаси билан юзма-юз ўтириб гапиришга мажбур бўлди.

«— Яхши йигит!» — деди Салимхон. — Мулойим, ширин сўз, қиздай йигит...

Муниҳон бу «қиздай йигит»нинг мулойимлиги, ширин сўзлигидан кўра «йигитдай йигит қисганида қўлининг оғришини» афзал кўрар эди.

— Менинг ўзимда ҳам ихтиёр борми? — деди.

— Бирон хоҳлаганинг борми? — деди Салимхон кумимсираб.

— Йўқ, лекин...

Салимхон унинг гапини оғзидан олди:

— Йўқ, синглим, бу тўғрида гапиришдан илгари сенга бир нарсани айтиб қўяй, сен ҳар бир оғиз гапингни шуни эсда тутиб айт: мен сенинг аканг, сенга энг яқин киши... Сен хоҳлайсанми, йўқми, бундан қатъи назар, мен сени бахтиёр қилишим керак. Тушундингми?

Муниҳон ерга қараб тек қолди» («Сароб», 143-б.). Шу тариқа Муниҳон идеалидаги «мукамал эркак» ҳаёт ҳақидаги

фалсафаси билан бирга барбод бўлди. Ўзи хоҳлагани Саидий эмас, «янги бир саф ташкил топиши» лозим бўлган эркаклар бошида шу жинснинг «мукаммали» Мухторхон намоён бўлди. Охир-оқибатда Салимхоннинг «Хотин нима?» (ким? эмас - Х.Х.) фақат она... Она бўлиш учун эркақдан эркакни фарқ қилиш менимча, зарур эмасдир», деган фикрларининг қурбонига айланди. Суҳбат натижаси ўлароқ Мунисхон Саидийнинг яхши ва ёмон томонларини излашга мажбур бўлади. Акасига фикрини ўтказа олмагач, «жуда ҳам хотинчалиш эмас эди, шекилли, назаримда шундай кўрингандир-да», деган фикрга келди. Онасидан Мухторхоннинг бойлигини эшитиб хаёл сурди. «Мухторхон бориб-бориб тўлишади, чинакам йигитга ўхшаб қолади; қаср солади; қасрнинг орқасида кичкина боғча — истироҳат ва хаёл суриш ўрни бўлади. Боғчанинг ўртасидаги мрамар ҳовузда олтин балиқлар сузиб юради. Шабада эсганда дарахтлардан мусиқа товуши чиқади...

«Йўқ», — деди Мунисхон сесканиб, худо кўрсатмасин!» («Сароб», 145-б.). Шундан сўнг Мухторхоннинг суратига тикилиб, ундан «ўртача одам» белгиларини излай бошлади: «кўзи унча ҳам юмалоқ эмас, қора билаги унча ингичка кўринмайди...». Унинг ўй-хаёлларидан иложсизликдан имкон қидирган, яшаш учун йўл топаётган, шу аснода ўзини суймаган ошини ичишга ҳозирлаётган аёл фожиасидан бир кўриниш акс этади.

Инсон боласи учун энг оғир кўргулик — кўнгил майлига зид бориш, тақдирнинг шафқатсизлигига кўникиш, омонат асослар орқали ўзини овутишдир. Романнинг 194-саҳифасида шундай деб ёзилади: «Муҳаббат енгиб бўлмас хоҳиш натижасида вужудга келган оилада муҳаббат ҳарорати ва зиёси икки вужудни бир-бирига боғлайдиган туйғуларни барқ урдиради, чечаклар оттиради. Мажбурият натижасида вужудга келган оила эса, модомики, оила бўлиб қолиши зарур экан, совуқ мажбурият, сохта туйғулар туғдиради. Мунисхон билан Мухторхон оиласи мана шундай оилалардан эди. Мунисхон сохта туйғуларнинг тез-тез фош бўлишидан кўп азият чекар эди». Мухторхоннинг «ялтироқ қирралари» ҳам, бой-

лиги ҳам сароб бўлиб чиқди. Агар Мухторхондан «офтобда қолган ёғоч чўмичнинг ҳиди» келмаганда, Мунисхонни ўпганда «худди калтакесакнинг чирқиллашига ўхшаш товуш» эшитилмаганда, ёзувчи айтмоқчи, «баҳарнав» одам бўлганда ҳам Мунисхон у билан яшаб кетиши мумкин эди. Аммо бундай бўлиб чиқмади. Мунисхон назарида Мухторхон «ари талаётганига қарамай асалари уясига тумшуқ суққан айиққа ўхшайди». Мунисхоннинг Саидий ёнида ўзини бахтиёр кўрсатишга тиришиш истаги, сохта қувончлар, ҳақиқатда эса шахсий орзуларнинг саробга айланиши, оилавий ҳаётда норасо ва нораво эр билан ўтказилган дамларнинг оқибати «Мунисхон гўзаллигининг ҳар кимнинг қучоғида қола бериб» тугаши билан ниҳояланди. Шунга қарамай қачондир Саидий Мунисхон пойига тиз чўкишига, бу вақтда Саидийнинг бойлиги ҳисобсиз, мартабаси баланд бўлишига ишонади. Кўринадикки, бойлик ва мартабага ҳирс қўйиш аёлларнинг энг заиф нуқтаси, Мунисхон фожиасидаги яна бир қирра. Саидийда имконият бўлмаганидан Мунисхон уни севмади. Мунисхон орзуларининг барбод бўлиши Саидийга қайта умид боғлаши учун асос берди. Саидийнинг Сорахонга уйланишини «бўлмайдиган иш» деб қаради. Тўй куни белгилангач, биринчи марта Саидийни севишига иқрор бўлди. «Саидийни севганини қаттиқ товуш билан айтди: юзини вижимлаб, куюниб йиғлади, чидолмаган минутларида ўзини кароватга кўтариб урди. У аввал ўзини ўлдирмоқчи бўлди, сўнгра инсофга келди-да ҳозирнинг ўзидаёқ Саидийни йўлдан урмоқчи бўлди; тузукроқ ўйлаган эди, уни йўлдан уришдан кўра ўзини ўлдириш осонроқ кўринди; кейин озгина ён берди: «Ахир қиз олмаган йигит қандай қилиб бир калтакесакнинг сарқитига рози бўлсин; майли у ҳам қиз олсин. Сўнг баравар бўламиз» («Сароб», 195-б.). Аммо сўнгги илинжидан ҳам умиди узилгач, ўзини қисмат ихтиёрига топшириб қўйди. Энди «оқим қаёққа олиб кетаётгани ҳақида ўзига ҳисоб бермасди». Орзуумидларининг поймол бўлиши уни аламзада инсонга айлантиради. Аламзадалиқ муҳаббатга нисбатан нафратни оширади: «Мунисхон бурнини жийирди. У ҳеч қачон Саидий олди-

да Мухторхонга нисбатан бундай муносабатда бўлмаган эди. Саидий унинг Мухторхонга кўнгли йўқлигини билар эди, аммо сира ўз оғзидан эшитмагани учун доғда эди.

— Ҳа, нега бундақа қиласан?

— Нима қилдим? — деди Муниسخон.

— Норозироқ кўринасан...

— Ҳеч-да, — деди Муниسخон, Саидийнинг кўзига қараб бироз қизарди.

— Йўқ, мен буни ҳозирги кайфиятингга қараб айтаётганим йўқ, умуман шундай деб эшитаман.

— Ҳеч! Ҳеч! Ҳеч! Эрим яхши!!!» («Сароб», 197-б.).

Шу кунгача «Саидий менинг қўлимда бир зувала хамир: тиласам кулча қиламан, тиласам бўғирсоқ» деб ўйлаган Муниسخон Саидийнинг жавобидан сўнг буткул иложсизлигини, хоҳдаса-хоҳдамаса «Эрим яхши!» деб яшаши зарурлигини тан олди. Зарурият бузуқлик кўчаларининг эшикларини очиб берди. Бу Муниسخон ҳаётидаги қалтис бурилиш, норозиликнинг ўзгача кўриниши, ўз ҳаётига кўтарилган исён эди. Кўча аёлига айлана бориш аёллик нафосатини тортиб олди: «Яқинда Марказга бордим. Комиссарлардан кўпини биламан. Кўпи мени «қизим» дейди. Мен ҳам «ота» дейман. Ота бўлмай ўлгурлардан биттаси «менга тегмайсанми?» деди. «Эй, ўлинг ота бўлмай дедим» («Сароб», 216-б.). Мухторхон бир эркак сифатида Муниسخонни асрай олмади. Энди Муниسخоннинг кўзлари «маст кишининг кўзидай қизил ва қисилган, худди ёшланиб тургандай кўринади, унинг қарашлари ҳам «гўё мени яхши кўрмайсанми?» — деганга ўхшайди.

Муниسخон характери турли қирралари ва жилолари, қалбида рўй берган ғалаёнлари билан муфассал ифодасини топган. У аросатдаги инсон: ўтмиш унинг учун йўқотилган, келажакдан эса умид йўқ. Муниسخоннинг эндиги ҳолати Р.Қўчқорнинг юқоридаги фикрларини тасдиқлайди. «Муниسخон гўё олдида гўдак ёки ўз эри ўтиргандай, ҳеч ибосиз устки кўйлагини еча бошлади. Саидий тўхтади, юраги «шув» этди. У бир вақтлар Муниسخон билан дарс таёрлаб ўтирганида унинг қўлини ушлаб шу ҳолга тушган

эди. Мунистон кўйлагини ечиб, кароват поясига илди-да, сочини ёйиб жойига ўтирди. Саидий ҳамон тикка турар ва нима қилишини билмас эди.

— Ҳа, нега ечмайсан? — деди Мунистон кулиб, таралиб турган сочи билан кўкрагини беркитиб... Саидий бирдан совиди. Унинг қаршисида оддий хотин, оддий бир бадан турар эди... (Саидийнинг фожиаси ҳам Мунистонни ўзидан юқорида кўрганида эди — Х.Ҳ.)

Саидий кўйлагини ечиб ўз ўрнига ўтирди. Мунистон кўлини стол устига ташлаб унинг юзига тикилди.

— Хотинингдан кўрқасанми?

Саидий жавоб бермади.

— Вино ичасанми?

Саидий яна тек қолди, анчадан кейин нимадир демоқчи бўлиб, Мунистон юзига кўз ташлаган эди, у яна сочи билан кўкрагини беркитди ва Саидий туриб олдига бораётгандай, қочишга тайёрланди... Мунистоннинг бу ҳаракатлари ҳар қандай эркакни ҳам ҳужумдан кўра ўзини мудофаа қилиш тўғрисида ўйлатар эди... Мунистон ўрнидан туриб кароват ёнига келди ва Саидийнинг орқасида туриб, бир кўли билан унинг иягидан ушлаб, ўзига бурди. Саидий гавдаси билан ўгирилиб унинг белидан қучоқлади, аммо бу айна кучга тўлган йигитнинг қучоқлаши эмас эди.

Мунистоннинг хўрлиги келди ва бу хўрлик секунд ўтмай ғазабга айланди. Бу қандай ғазаб эканини фақат мақсадига эришолмаган хотинни ўз кўзи билан кўрган кишигина тасаввур қила олади» («Сароб», 218-б.). Инсон муайян ижтимоий жараёнда қиёфа касб этади, лекин унда табиий унсурлар устиворлик қилади. Шунинг учун Мунистон Мухторхоннинг «қиздай йигит»лигини эмас, «йигитдай йигит кўлини сиққанда офришини афзал кўрган» эди. Мунистон учун ҳаёт қадрини йўқотган, яшашидан маъни қолмаганидек, жамиятдаги ўрин ва мавқеи ҳам аҳамиятини йўқотган эди. Айна вақтда Мунистоннинг ўлими ёзувчининг хоҳиш-истаги эди. Балки шу билан адиб соцреализмнинг тантанасини яна бир бор исботлади. Негаки, Мунистондай гўзал

ва зукко, қолаверса, кўпчиликнинг қалбига йўл топган аёл ўз йўлини топа олмас эдими? Мухторхон билан яшаш бу ўлим дегани эмас эди. Тузумнинг тантана қилиши учун Саидий ва Муниҳон фожиага юз тутиши керак эди. Бу ёзувчининг бирдан-бир тутган тўғри йўли эди.

Қисқаси, ҳар икковининг фожиаси, бемаъни ўтган лаҳзалар, келажаги сароб умр охири диалогда ўзининг тугал ифодасини топган. Қадрдони деб билган Саидий олдида қадрининг бой берилиши, шаънининг оёқости қилиниши, аланга олган ҳирсининг рад этилиши; Саидийнинг Муниҳон тарафидан ҳеч ким эмаслиги айтилиши, афтодаҳол бир вазиятда рўбарў келиш саҳнаси Қаҳҳоргагина хос бўлган улкан истеъдоднинг ҳосиласидир.

Абдулла Қаҳҳор биргина асарида худкушликнинг икки хил кўринишига эътибор қаратади. Саидий қанчалик жамиятдан бегоналашса, Муниҳон шу қадар Саидийга бегоналашади. У ўзининг охири илинжидан - Саидийдан айрилади. Энди уни дунёда тутиб турадиган ҳеч қандай куч қолмайди. У ўз ихтиёри билан ўлимни танлаш билан ҳаётга исён кўтаради, аммо шу қадар ҳаётни севишига иқрор бўлади. Унинг Саидийдан фарқи ҳам шу. Ёзувчи Саидий ўлимининг сабабларини таҳлил қила туриб, ҳаётга, жамиятга бўлган агрессив муносабатини ҳам асослаб боради. У ҳаётнинг ҳамма томонидан зарба олиб, яроқсиз ҳолга тушган, шунингдек, уни ҳаётда ушлаб турадиган ҳеч бир нарса қолмаганидек, ўзининг ҳам ҳаётдан хафсаласи пир бўлган эди. Қаҳҳорон ўзи таъкидлаганидек, «оқ деб билгани қора бўлиб» чиқаверди. У ўз интилишларидан ҳаловат топмади. У йигитлик давридаёқ ўзи истаган барча нарсага эришди. Бойлик, сокин ижодхона, оила, мартабаси балан оилага куёвлик, аммо буларнинг бари «муз устига қурилган уйда» эди. Бора-бора Муниҳон ҳам Саидийга таскин бера олмай қолди. Акс ҳолда Муниҳон Саидийнинг олдига келганида лоқал нимадир ўзгариши керак эди. Саидийнинг ўзи бу ўзгаришни хоҳламади. Шу тариқа барча нарсадан кўнгли совиган Саидий ўлимдан нажот излади. Муниҳонда эса ўлимга борар йўл бироз бошқача кечди. У ўлимдан нажот изламади, аксинча

Ўзининг бахтсиз ҳаётига ўлимни танлаш билан исён кўтарди. Унинг: «Бу кунгача кўз ёши тўқдим. Барибир бундан кейин ҳам тўкар эдим. Қиз туққан оналар, болаларингизни тириклай кўмингиз, қиёматда сизга домангир бўлмасин, демоқчи бўлиб қалам олган эдим, бироқ қувноқ қизлар, қувноқ хотинларнинг кулги товушлари қулоғимга эшитилиб кетди. Йўқ, қиз эмас, Мунисхон туққан оналар болаларини тириклай кўмсинлар. Олам тўла бахт, фақат мен бахтсиз эдим», яқунланган мактуби ҳам буни исботлайди. Агар Саидий ундан юз буриб кетмаганида, у яшашда давом этиши мумкин эди.

Қаҳҳорнинг сара асарлари фожиавий руҳнинг устунлиги билан ажралиб туради. Аксарият қаҳрамонларининг инсонлик шаъни поймол этилаётган кичик одамлар, нодон кимсалар бўлиши улкан истеъдодлар табиатида тушуниш, тушунтириш қийин бўлган илоҳий хислатлар билан изоҳланса керак. Асарда эътиборга чалинмайдиган қисмат эгаси бор. Бу — Саидийнинг опаси. Абдулла Қаҳҳорнинг баъзи асарларида аёл персонажларга эътибор берилмаган. Адиб исм қўймаган персонажлар умри давомида ўз ўрнига, мавқеига эга бўлмаган, ҳаётда шунчаки яшаб ўтган кимсалардир. Улар муайян бир қиёфага эга эмаслар. Саидий опасининг фожиаси қисматини англаб турган ҳолда унга таъсир ўтказишдан ожизлигидадир. Эрининг хиёнатларини кўра-била туриб ҳам усиз яшашни тасаввур қила олмаслик, эрга кўр-кўрона сажда қилиш уни ўзлигидан, болаларидан айирди. Юзага келган иложсиз, зиддиятли вазиятлар ҳеч ким, ҳатто ўзи ҳам ўзгартиришга қодир бўлмаган табиати туйфайли рўй берди. Опага ҳеч ким ёрдам бера олмайди. Худо уни бандам деб яратгану тақдир чиғиринига аёвсиз отгандай. Муродхўжа уйда кун йўқ, аммо ортага ҳам йўл йўқ.

Ёзувчи қулик, мутелик психологиясини умуминсоний фожиа даражасига кўтаради. Саидийнинг опаси ўз тақдирини ўзгалар қўлига, маккор ва хавфли одамлар қўлига топшириб қўйганлиги учун ҳам ҳалокатга юз бурди. Домланинг ўтирса ўпоқ, турса сўпоқ қабилидаги гаплари бахтсизликдан адо бўлган юрагини парчалар эди. Бир куни домла опанинг олдида «худо ҳар кимни ўз феълига яраша қўйга солади», деди.

Опа индамади, ерга қаради ва хилватга кириб йиғлади. Унинг йиғлаганини билиб қолган домла : «Кўз ёшининг хосияти йўқ, касб-корга басталик келтиради, Менинг уйимда йиғламанг», деди. Шундан сўнг опа ҳар вақт домлани кўрганда ўзини зўрлаб очиқ чехра билан турадиган бўлди. Бироқ бу ҳам домлага ёқмади. «Нега сиз ҳамиша хушвақтсиз, уч боладан айрилган, оёқсиз киши ҳам бедард бўладими? — деди» («Сароб», 256-б.). Опанинг ҳолати «Бошсиз одам» ҳикоясидаги Нисо буви-ни эса солади. Нисо буви-ку зулмга чек қўйди, опа эса шундан ҳам бенасиб: унинг фожиасида интиҳо йўқ.

Одатдаги тасвирий қолипларни ёриб чиқишга уриниш, бадий изланишлар адабиёт тараққиёти учун зарурлигини чин истеъдод эгасигина фаҳмлай олади. Сорахон образининг асарга киритилиши бадий топилма, айтиш чоғда, жамият ривожини учун зарур бўлган оиланинг норасолиги остида вояга етган аёл фожиасини кўрсатиш ёзувчининг бош мақсади эди. Сорахон иштирок этган лавҳаларда киши юзига захарҳанда кулги югуради. Кулги нафрат билан қоришиб кетади. Мазмунсиз ҳаёти, зоҳиран комик, ботинан трагик жиҳатлари билан намоён бўлувчи Сорахон Абдулла Қаҳҳор яратган аёл персонажлар ичида ягона типдир. Сорахон — ҳаётда аниқ бир мақсади бўлмаган, романдаги маънавий қашшоқ персонажлардан бири. У руҳий хаста аёл. Унда олигофрения белгилари аниқ кўриниб туради. Аслида Сорахон фожиасидаги асосий жиҳат ҳам шу. «Нервные и психические болезни» китобида ёзилишича, бундай касалликка учраган одамлар ақлий жиҳатдан ўсишдан тўхтайдилар, руҳий заифликлари сезилиб туради, улар мутлақо мушоҳада юритмайдилар, бир сўз билан айтганда ақли заифлик аломатлари сезилиб туради.¹ Улар ўз хатти-ҳаракатларининг натижасини ўйлаб ўтирмайдилар. Улар доим кимнингдир кўрсатмаси билан иш тутадилар. Аслида Сора-

¹ Морозов Г.В., Ромасенко В.А. Нервные и психические болезни (с основами медицинской психологии). -М.: Медицина, 1976, с. 44.

хон ҳам шундай. Муродхўжанинг гапларини тўтидай так-рорлайди. Агар рисоладагидай аёл бўлса, куннинг тифида ишдан чарчаб келган эрини ўлдирилган ва мажруҳ қилинган пашшалар билан кутиб оладими ёки бемаъни харахашалари билан эрини ўзидан бездирадими? Бир сўз билан айтганда, у Муродхўжа домланинг руҳий касал қизи. Р.Қўчқор Муниسخонга нисбатан «ҳал бўлган образ» иборасини ишлатади. Бизнингча, уни Сорахонга нисбатан ишлатиш ўринли. Аёлнинг тақдири отанинг қўлида ҳал бўлган эди. Ўн икки ёшга етганида отаси уни мактабдан чиқариб олган: «Аmmo домла уни ўқитишга қаттиқ бел боғлаган: планлар катта, бироқ ҳар йили «иншоолло янаги йилдан» дея-дея, Сорахонни олим бўлишдан кўра она бўлишни кўпроқ ўйлайдиган ёшга етказиб қўйди». Сорахон адиб яратган қаҳрамонлар орасида М.Қўшжонов таъбири билан айтганда, «хунук қизнинг гоголона чизилган портрети» эди. М.Қўшжонов: «Қаҳқор Сорахоннинг хунуклигидан роман сюжетининг ривожини учун унумли фойдалана билган. Сорахоннинг хунуклиги ўзига «илиқ жой» изловчи худбин, индивидуалист шахсиятидаги принципсизлик ва нотурғунликни жонли равишда далиллаш учун иш берди»¹, — деб ёзади. Саидий изтиробларига бир томондан Сорахоннинг норасолиги ҳам сабаб эди. Сорахон ва Мухторхон образларининг асарга киритилиши, уларнинг бош қаҳрамонлар қисматига шерик қилиниши парадоксал вазиятларни юзага келтирган. Саидий — Сорахон — Муниسخон учлиги Сорахон иштироки боис якранглиқдан хилма-хилликка эришади, фавқулодда алоҳида хусусиятлари билан фарқланиб боради.

Ижтимоий ҳаёт, замон Саидийни турли куйга солди, ҳар хил йўлларга бошлади. Унинг ночор ҳолига муҳит, ўзининг табиати сабаб бўлди. Шу боис у Сорахонга уйланишга, унинг

¹ Қўшжонов М., Норматов У. Маҳорат сирлари. — Т.: Фафур Фулом номидаги бадиий адабиёт нашриёти, 1968, 95-б.

қилиқларига чидашга мажбур бўлди. Норасо хотин билан яшаш Саидийни зимдан емирди. Сорахоннинг айби хунуклигида эмас, ички олами ҳам ташқи кўринишига ҳамоҳанглигида. Адибнинг Сорахон образини асарга киритишдан мақсади номақбул оила фожиаси-ю бахтга интилиб орзуга етолмаган йигит қисматини атрофлича ёритиш эди. Агар Сорахон қиёфаси бир-икки штрихлар билан кўрсатилганда ёки ташқи ва ички дунёси уйғунлаштирилмаганда, у оддий хабарга айланиши, бош қаҳрамон руҳиятидаги зиддиятлар етарлича очилмаслиги мумкин эди.

Ёзувчи мазкур қаҳрамонлар тасвирида юмористик кулгидан фойдаланган бўлса, Сорахон тасвирида сарказм асосий ўрин тутади. Сорахон ва Саидий бир-бирига ҳар жиҳатдан номуносиб. Мунисхон таъбири билан айтганда, «ҳар иккинчиси биринчисининг ярми» бўла олмади. Сорахон Саидий фожиасини фақат тезлаштирди. Унинг трагикомик тарзда талқин қилиниши, у иштирок этган лавҳаларда китобхон юзида истехзонинг зуҳур бўлиши адиб маҳорати натижасидир.

III. ТАНАТОПСИХОЛОГИК ЭВРИЛИШЛАР

3.1. Ўлим олди ҳолатларида қўрқув ва фожиавийликнинг психоаналитик асослари

XX асрнинг 70-йиллари ўзбек адабиёти масалаларига қўл урган тадқиқотчи, албатта, Одил Ёқубов ижодига мурожаат қилади. Чунки адабий оқимни бошқа бир ўзанга солиб юборган, адабий қаҳрамонни ижтимоий воқелик маҳсули эмас, инсоний туйғулардан айри бўлмаган табиатнинг яратилган сифатида ўрганиб, унинг ички қатламларигача кириб бора олган адиб Одил Ёқубовдир. Унинг тарихий асарларга бадиий руҳ сингдира олишдек психологик таҳлил маҳорати кўплаб талқинларга ҳам асос берди.¹

Инсон табиатнинг бир қисми сифатида эътироф этилса ҳам, у ижтимоий муносабатлар доирасида шахсга айланади. Алоҳида шахсларгина миллатни, унинг асоси бўлган ўзликни сақлаб қола олади. О.Ёқубовнинг «Улуғбек хазинаси» романи туганмас фожиалар қобилигида тасвирлансада, алоҳида шахсларнинг тарих силсиласига таъсири нуқтаи назаридан қимматлидир. Романда ижтимоий интригаларнинг психологик таҳлили унинг ижтимоий психологик роман сифатида баҳоланишига асос беради. Кенг ижтимоий ҳаёт ва характерларнинг чуқур руҳий таҳлили уни маиший-психологик романлардан кескин фарқлайди.

¹ Бу ҳақда қаранг: Самандаров И. Ўзбек тарихий романларида тарихийлик. Филол.фанлари номзоди... дисс. Т.: 1992; Тўраев Д. Ҳозирги ўзбек романларида бадиий тафаккур ва маҳорат муаммоси (60 – 80-йиллар). Филол. фанлари доктори... дисс. Т.: 1994; Каримов Ҳ. Ҳозирги ўзбек насрида ҳаёт ҳақиқати ва инсон концепцияси (70-80 йиллар).Филол. фанлари доктори...дисс. Т.: 1994; Қурбонов Т. Одил Ёқубовнинг портрет яратиш маҳорати. Филол. фанлари номзоди... дисс. Т.: 1997; Исаева Ш. Ўзбек тарихий романларида характер руҳиятини тасвирлаш усуллари. Филол. фанлари номзоди...дисс. Т.: 2001;

Романда ёзувчи ота-ўғил муносабатларидаги муҳим жиҳатга этибор қаратади. Яъни Мирзо Улуғбек ва Абдуллатиф муносабатларидаги конфликт бирдан пайдо бўлган эмас, уларни ўзаро ғаним қилган дин пешволари ҳам эмас. Гавҳаршодбегим — Улуғбек, Абдуллатиф — Улуғбек муносабатларининг кескинлашиб портлаш даражасига етказган ҳолат оилавий муносабатларнинг тўғри ўрнатилмаганида эди. Албаттга, тарихий романни яратиш учун муаллиф кўплаб манбаларни ўрганган ва ана шуларга таяниб қатъий ва асосли хулоса чиқара олган. Абдуллатиф ва Улуғбек муносабатларининг тарихий илдизлари кўплаб фаразларни юзага келтирди. «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетасининг 2008 йил 12 декабр сонида А.Бердимуродовнинг Улуғбек фожиасининг асл илдизлари хусусидаги «Билмадим, не эди гуноҳим?» сарлавҳали мақоласи эълон қилинган бўлиб, унда муаллиф қуйидагиларни ёзган эди: «Мирзо Улуғбек астрономия фани билан шуғулланиб, илму маърифатга ҳомийлик қилгани туфайли ислом дини руҳонийлари фитнаси қурбони бўлган эмас. У халқпарвар ҳукмдор сифатида оддий халқнинг аҳволини яхшилаш мақсадида дадил иқтисодий ислоҳотлар ўтказиб, катта мулкдорларнинг манфаатларига қарши борганлиги сабабли улар уюштирган фитнанинг қурбонига айланган». Бунга ўхшаш фикр «Темур ва Улуғбек даври тарихи» китобида келтирилади. Унда ёзилишича, Улуғбек фожиасига ер солиқларини камайтиргани, пул ислоҳотини ўтказгани, хазинага тушувчи даромад асосан феодаллар ҳисобидан бўлгани, шунингдек, қишлоқ аҳолиси ҳаётини енгиллаштириш учун солиқларни камайтиргани ҳолда аҳолининг савдо-ҳунармандчилик билан шуғулланувчи қисми учун оғир бўлган тамға солиғини бекор қилмагани сабаб қилиб кўрсатилади.¹ Бундан ташқари мазкур асарда: «Улуғбек ва юқори табақа доиралари, ўша давр ёзма манбалари

¹ Темур ва Улуғбек даври тарихи. Сўзбоши муаллифи: ЎзР ФА академиги А.Асқаров.-Т.: Қомуслар Бош таҳририяти, 1996, 64-б.

хабар беришича, ахлоқ-одоб қоидаларини назарга олмай, бу билан динни ўзига қарши қилиб қўйган. Саройнинг сўфийлик тариқатлари арбоблари билан ўзаро муносабатлари жуда мураккаб бўлган... Жуда кўп маблағлар талаб этган саройдаги зеб-зийнат, тўкин зиёфатлар, кўпчиликка тушунарсиз илмий машғулотлар, кўпгина сиёсий хатолар қандайдир даражада Улуғбек ҳукмронлигини емирди»¹, — деб ёзилади. Аммо франциялик машҳур темуршунос олим Люсен Керэн эса фожианинг бошқа сабаби хусусида тўхталади. «Улуғбекнинг тўнғич ўғли билан келиша олмаганлигининг боиси нимада эди?» — дея савол қўяр экан муаллиф ўз фикрларини Али Яздийнинг «Зафарнома» ва Абдураззоқ Самарқандийнинг 1471 йилда ёзган «Матлаи саъдайн ва мажмаи баҳрайн» йилномаси билан асослайди. Ҳар икки асарда ҳам бу воқеанинг сабаби астрология билан боғлиқлиги таъкидланади. Расмий астрологлар томонидан ўрганилган ва унинг ўзи ҳам текшириб чиққан Улуғбекнинг тақдири тўғрисидаги башорат (гороскоп)да кўрсатилишича, унинг туғилган куни Аждарнинг дум қисмида жойлашган Шер буржида бўлиб, бу ҳалокатдан нишона бўлган. Абдураззоқ Самарқандийда эса бу фикр тўлдирилади, яъни Улуғбек ва ўғли ўртасидаги адоват уларнинг тақдиридан келиб чиқади. Улуғбекнинг тақдир юлдузи Аждар дум қисмида бўлиб, бахтсизлик ва мусибатни ифодаласа, Абдуллатифники Аждарнинг бош қисмида бўлиб, куч ва ғалабадан дарак бериши таъкидланади. «Улуғбек учун Юлдузлар жадвалининг тўртинчи бобини ташкил қилган астрология алоҳида бир фан ҳисобланарди. У ўзи қайта ҳисоблаб чиққан бу башорат жадвали (гороскоп)га ишонар эди. Ўғлининг ўзига қарши исён кўтариши мумкинлиги боис уни ўзидан узоқда сақладилар ва бу Абдуллатифнинг валиаҳдлик ҳуқуқидан маҳрум бўлишига олиб келди. Хулоса қилиб айтадиган бўлсак, бахтиқаро Улуғбек ўғлининг нафратини қўзғаб, ўз тақди-

¹ Темур ва Улуғбек даври тарихи, 110-112-б.

рининг шундай якун топишига эҳтимол ўзи сабабчи бўлгандир»¹, — деб ёзади муаллиф фикрини якунлаб. Тақдирнинг бундай айланиши машҳур шоҳ Эдип қисматини ёдимизга солади. Бундан инсоният минг ҳаракат қилмасин, илоҳий қонундан четда бўлолмаслиги англашилади.

Фахруддин Али Сафийнинг «Рашаҳоту айнил-ҳаёт» («Обиҳаёт томчилари») асарида Мирзо Улуғбек ва Низомуддин Хомуш билан боғлиқ лавҳага эътибор тортилади. «Махфий қолмасунким, ул бузругким ақобири Самарқанддин Ҳазрати Мавлононинг амрларида ўзин сақлади - Хожа Исомуддин шайхул-ислом Самарқандий эрди. Ва ул туҳмат ва ихонатким, хизмати Мавлоноға етушди фарзандларининг воситаси била эрдиким, дуъо ва азойимхонлиқ ва тасхири жиннға мансуб эрди ва ул жиҳатдин аҳли ҳарамнинг муаззамотлариға бориш-келиш қилур эрди. Ва арбоби ғараздин жамъэ аҳли ҳарамнинг баъзисининг муҳаббатига нисбат этилар ва туҳмат қўйдилар. Ва ул ҳолдин шаммае Мирзо Улуғбекнинг самъиға етурдилар. Ва хизмати Мавлононинг фарзандлари қочди. Ва ул саъобат ва туҳматнинг асарининг шомати хизмати Мавлоно Низомуддинға сироят этти ва Мирзо Улуғбекка ғайрат бўлуб ҳар тариқа тамомроқ ғазаб била Мавлонони талаб этти. Қосидлар озорни бош яланг отнинг ақибига миндуруб, Мирзо Улуғбекнинг ёниға олиб бордилар. Озор боғда бир майдон жойда ўлтуриб бошларини ошоқ солиб, муроқабада эрдиларким. Мирзо Улуғбек озорнинг олдинин ўтди. Озор турмадилар ва Мирзо озорни талаб этиб ва итобимиз сўзларни оғоз қилгондин сўнг хизмати Мавлоно Низомуддин ойдиларким, «бу сўзларнинг ҳаммасининг жавоби бир калима сўздурким, ойтурман ва ман мусулмонман. Агар бовар қилсанг кўб яхши ва агар бовар қилмасанг, ҳар нимарсаким, хотиринг хоҳласа, буюрғил...»

Мирзо ул сўздин мутаассир бўлди. Дарҳол турди ва ой-

¹ Керэн Люсен. Улуғбекнинг астрономия мактаби // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 2009 йил, 10 июл.

диким, «они қўюнглар!..» Ҳазрати Эшон ойтур эрдиларким, бу беодоблиқдин сўнг Мирзо Улуғбекка шикаст ва қўб ташвишлар етушди ва ул яқинда онинг ўғли Абдулла-тиф Мирзо они ўлтурди».¹

Романда тасвирланганидек, Мирзо Улуғбек маърифатпарвар ҳукмдор, тенгсиз олим, фидойи инсон, меҳрибон устоз бўлди, аммо яхши ота бўла олмади. Одатда, фарзанднинг яхши-ёмон хислатларини, энг аввало, ота-она пайқайди, демакки, унинг биринчи танқидчиси ҳам ота-она бўлади. Фарзанд тарбиясида онанинг ўрни муҳим. Мирзо Улуғбек Сароймулкхонимнинг тарбиясини олган. Ўз онаси Гавҳаршодбегимдан эса йироқ бўлган. Бу нарса она ва фарзанд орасидаги меҳрсизликни юзага келтирган. Романнинг бир ўрнида Улуғбек хотиралари мисолида Гавҳаршодбегим қиёфаси гавдаланади. Аммо бу хотира унинг кўнглида онасига нисбатан илиқ бир туйғу уйғотмайди. Аксинча, кўз олдига қўлидан тасбеҳ тушмайдиган калондимоғ аёл келади. Ёзувчи уни «фариштаси йўқ, чеҳраси совуқ аёл эди» дея тасвирлайди. Ёзувчининг Гавҳаршодбегимга бўлган салбий муносабати Улуғбек назаридан ҳам ўтказилади: «Хуросон тахтига Шоҳруҳ Мирзо ўтирибди ҳамки, Гавҳаршодбегим тожу тахтни ўз қўлига олди. Саройни жоҳил гумроҳлар, Ҳоқони Саидни кўролмайдиган бадхоҳларга тўлдириб юборди. Ҳирот фисқу-фужур уясига айланди. Шоҳруҳ Мирзони чалғитиб, сайидларни қатл қилдирган, шаҳзодлар орасига низо туширган, суюкли набираси Алауддавла билан Абдуллатифни бир-бирига қайраб солиб қатлу қирғин чиқарган ҳам, э воҳ, шу волидаи меҳрибони Гавҳаршодбегим бўлди!..» («Улуғбек хазинаси». – Т.: Фафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1994, 24-б.) Та-

¹ Сафий Фахруддин Али. Рашаҳоту айнил-ҳаёт (Обиҳаёт томчилари). (Таржимон: Домла Худойберган ибн Бекмуҳаммад (XIX аср). Нашрга тайёрловчилар: Маҳмуд Ҳасаний, Баҳриддин Умрзоқ). Т.: Абу Али ибн Сино, 2004, 150-151-бетлар.

рихда воқеа-ҳодисалар бир марта юз беради, ammo унга муносабат давр ва муаллиф нуқтаи назаридан ҳар хил бўлиши мумкин. Мустақиллик йилларигача темурийларга муносабатда мафқуранинг кескин муносабати яққол сезилиб турган бўлса, кейинги йилларда тарих саҳифаларини ёритишда қарашлар бироз юмшади. Муҳаммад Алининг «Улуғ салтанат», П.Қодировнинг «Она лочин видоси» романларида Гавҳаршодбегим образи ўзининг янги талқинлари билан бойиганига гувоҳ бўламиз. Шунга қарамай, Абдуллатиф ва Гавҳаршодбегим муносабатлари П.Қодиров талқинида ҳам мураккаблигича қолган. Хусусан, романда Гавҳаршодбегимнинг Алауддавлани Абдуллатифдан ортиқроқ суйиши, ниҳоят, «Бу ерда ўғай бола бўлиб яшаш жонимга тегди! Алауддавла ўз туғилган шаҳрида, ҳамма унга меҳрибон... Қачонгача момомга мутеъ бўлиб юргаймен»¹, — дейишида Абдуллатифнинг савдойилигига меҳрсиз ўсгани ҳам қўшилиб фожиасига сабаб бўлгани англашилади. Абдуллатифнинг савдойи табиатлиги ҳақида «Мажолис-ун-нафоис»нинг еттинчи мажлисида шундай ёзилади: Абдуллатиф мирзо савдойи мизож ва васвасий табъ ва девонасор киши эрди. Мундин ўзга дағи ғариб бадфеълиқлари бор эрдиким, зикридин беҳижоблиқ лозим келур». Абдуллатифдаги савдойилик илмий тилда «психопатия» дейилади. Ундаги психопатия ирсият билан боғлиқ бўлиши мумкин. Чунки у она томондан Халил Султоннинг набираси бўлиб, Халил Султон Мироншоҳ мирзонинг жунунваш табиатидан пайдо бўлган ўғил эди. Бу ҳақда П.Қодировнинг «Она лочин видоси» асари ва П.Шермухамедовнинг «Хоразм маликаси ёхуд Амир Темурнинг келини» бадеа-романида ишора қилинган. П.Қодиров бир авлоддан сўнг Халил Султоннинг хатти-ҳаракатлари Абдуллатифда такрорланганига эътибор қаратади.

О.Ёқубов Улуғбек фожиасининг омиллари кўрса-

¹ Қодиров П.Она лочин видоси. -Т.: Шарқ, 2001, 25-б.

тиб ўтар экан, бу омил биринчи галда, Абдуллатифнинг тарбиячиси сифатида Гавҳаршодбегим билан боғланишини таъкидлайди. Шу боис Гавҳаршодбегим қиёфаси салбийлик касб этади. О.Ёқубов қаҳрамонлар тасвирида холисликни сақлашга қанча уринмасин, айрим мафкуравий принциплардан чекина олмагани Гавҳаршодбегим ва диний уламолар тасвирида намоён бўлади. Балки бу ҳам мафкура билан келишувнинг ўзига хос йўлидир. Чунки тарихий шахслар ҳақида ёзувчи бирёқламаликка эга эди деган қараш ўзини оқламайдик, роман ёзилган даврда Амир Темурга муносабат ўзига хос бўлгани ҳолда асарнинг бирор ўрнида Темурга салбий фикр билдирилмайди. Улуғбекнинг илмфанга қилган хизматини таъкидлаш учун фожиасида мулкдор синф вакиллариининг ўрни кучли бўлганини бўрттириш зарурати Гавҳаршодбегимни фақат қора бўёқда тасвирланишига сабаб бўлгандир. Романнинг қайта ишланган нашрида ҳам Гавҳаршодбегим қиёфаси ўзгаришсиз қолади. Бундан ташқари Ислом динида алоҳида ўринга эга Хўжа Аҳрорнинг Улуғбек ўлимида иштироки масаласи ҳам баҳсталабдир. Манбаларга қараганда, бу пайтда Хўжа Аҳрор Тошкентдан ҳеч қаерга чиқмаган. Б.Валихўжаевнинг «Хожа Аҳрор тарихи» асарида ёзилишича, аллома тоғасининг хоҳиши билан Шошдан Самарқандга мадраса илмини давом эттириш мақсадида келади. Бу воқеа Хожа Убайдуллоҳнинг 23-24 ёшларида, яъни 1427 йилда рўй беради. Бунинг сабаби Самарқанд Мирзо Улуғбекнинг саъй-ҳаракати туфайли Мовароуннаҳрнинг илм ва адабиёт маркази сифатида шуҳрат таратган эди. Аммо соғлиги носозлиги сабабли мадраса илмини давом эттира олмайди. Шундан сўнг у Шошга қайтиб, деҳқончилик билан шуғулланади. Хожа Аҳрор Мирзо Улуғбекнинг куёви Мирзо Абдулло ҳукмронлиги даврида унинг қабулига кириш учун Самарқандга келган, бироқ нияти амалга ошмай Шошга қайтишга мажбур бўлган. Қачонки, Сул-

тон Абу Саид ҳокимлиги бошлангач, подшоҳ Хожа Аҳрорни Тошкентдан Самарқандга кўчиртириб олиб келади. Бу воқеа 1451-1452 йилларда содир бўлади.¹ Бу ҳақда «Марказий Осиёда Ислом маданияти»² ва «Рашахоту айнил-ҳаёт»³ асарларида қайд қилинган. Кўри-ниб турибдики, Улуғбек ўлимига Хожа Аҳрорнинг шахсан иштироки йўқ. Акс ҳолда бу ҳақда Улуғбек ўлимига муносабат билдирган Алишер Навоий ҳам Бобур ҳам ўз асарларида қайд қилган бўлар эди. Умуман, шўро сиёсати одамларни қўрқув ва таҳлика атрофида бирлаштирган, яшашнинг асосий шарт эрк ва хурлик туйғуларидан воз кечиш, давлат ва сиёсат йўл-йўриқларига кўз юмиб амал қилишдан иборат бўлган. Бу эса партиянинг яловбардори бўлган адабиётда ҳам акс этмоғи лозим эди. О.Ёқубов ҳатто тарихий романида ҳам замонасозликка йўл қўядики, бусиз роман дунё юзини кўрмаслиги мумкин эди. Таниқли адабиётшунос олим Иброҳим Ҳаққул билан уюштирилган суҳбатда «Шўролар салтанати даврида Хожа Аҳрор шахсияти ва мероси нафақат халқдан айро тутилди, балки асоссиз, адолатсиз қораланди. Ҳаттоки, ҳурматли ёзувчилармиз асарларида ҳам Хожа Аҳрорнинг образи қора бўёқларда тасвирланди. Бу, сизнингча, маънавий таназзулми ёки давр сиёсатими?» — деб берган саволига мунаққид шундай жавоб беради: «— Шўро сиёсати — энг шафқатсиз, фирром ва энг маккор сиёсат бўлган. У давр ёки замоннинг эмас, аҳли замоннинг ҳам қиёфасини ўзгартириб юборган. Чунки у ёвузликка асосланган, зулм ва зўравонликка таяниб илгариланган. Бутун

¹ Валихўжаев Б. Хожа Аҳрор тарихи. — Т: Ёзувчи, 1994, 67-68-бетлар.

² Абдуллоҳ Ҳожи Исматуллоҳ. Марказий Осиёда Ислом маданияти. — Т: Шарқ, 2005, 91-б.

³ Сафий Фахруддин Али. Рашахоту айнил-ҳаёт (Обиҳаёт томчилари). (Таржимон: Домла Худойберган ибн Бекмуҳаммад /XIX аср/; нашрга тайёрловчилар: Маҳмуд Ҳасаний, Баҳриддин Умрзоқ). Т.: Абу Али ибн Сино. 2004. 379-381 - б.

бошли миллатларни қуллик ва қарамликда сақлаш учун сиёсат тили билан нима ёлфон, қандай алдовлар тўқилмаган дейсиз?»¹ — дея жавоб беради. Роман муаллифи тарихий шахслар бобида замонасозликка йўл қўйганига қарамай, ўз замонидаги зулм ва зўрликка асосланган сиёсат охир-оқибат емирилиб битишини XV аср воқелигига, хусусан, Абдуллатиф қисматига кўчиради. Худди шу ҳолат Маҳмуд Ғазнавий билан ҳам юз беради. Ёзувчи Абдуллатиф ва Маҳмуд Ғазнавий мисолида зулм ва қўрқувга асосланган тизим биринчи галда унинг асосчиларини маҳв қилишини ишонарли далиллайди. Романда муайян ғояга бўйсундирилувчи баъзи схематик ўринлар борлигига қарамай, ёзувчи XV аср муҳити, илм-фан ва маданий ҳаёт, одамларнинг турмуш тарзини тарихий нуқтаи назардан бадий тарзда акс эттирди. Муҳими, асар ўқувчига фожеликни ҳис қилиш, инсоннинг ҳаёт ва ўлим чизиғидаги ҳолатларини англатиши, уни юзага келтирувчи сабабларни таҳлил қилувчи фалсафий мушоҳадаларни, эстетик туйғуни шакллантириши жиҳатидан қимматли манбадир.

Ёзувчи Абдуллатифдаги меҳрсизлик илдинини унинг ота меҳридан узоқда ўсганлиги билан изоҳлар экан, уни тўғри асослаб беради. Табиийки, ўз ота-онаси қўлида тарбия топмаган фарзанднинг меҳри ота-онаси билан ўсган болага нисбатан айрича бўлади. Бундай фарзандда ўз ота-онасига нисбатан танқидий руҳ кучли бўлади. Хоҳлаймизми-йўқми ўз фарзандларимизга бўлган муносабатни оилада, набиралар олдида ҳам муҳокама қиламиз. Бу каби муҳокамаларнинг таъсирида набиранинг ўз ота-онасига нисбатан муносабати ўзгариб бораётганига аҳамият бермаймиз. Бу муносабат ота-онанинг фарзандга қандай муносабатда эканлиги билан белгиланади. Абдуллатифнинг Улуғбекка совуқ муносабати Улуғбекнинг Гавҳаршодбегимга нисбатан муносабатининг ҳам кескинлашувига сабаб бўлди. Албатта,

¹ Ҳаққул И.Тақдир ва тафаккур. — Т.: Шарқ, 2007, 305-б.

Абдуллатифга Улуғбекнинг муносабатида ҳам шу руҳ сақланиб қоладики, буни табиий деб қабул қилмоқ лозим. Шу боис Улуғбек бир умр икки фарзандига бир кўз билан қарамади. Бу эса Абдуллатифнинг Улуғбекка ва оға-иниларнинг ўзаро адоватига сабаб бўлди. Улуғбекнинг Абдулғазизга меҳри кўп ҳолларда ўзига ёв ортишига ҳам олиб келди. Акс ҳолда Мавлоно Муҳиддиндай садоқатли шогирд ўз устозидан юз буриб кетмас эди. Мавлоно Муҳиддиннинг қарашларидаги заифлик, унинг Салоҳиддин заргарнинг таъсири остида эканлиги алоҳида масала. Факт шуки, Абдулғазиз унинг куёвини ўлдирди, қизи Хуршида бонунни зўрлаб ҳарамга солди. Бу эса, ҳатто, амирлар орасида қаттиқ норозиликка сабаб бўлади. Мирзо Улуғбек эса тайинли чора кўрмади. Шунга қарамай, Улуғбекнинг ота сифатидаги изтироблари ўқувчини ҳаяжонга солади. Зеро, ота-онанинг энг заиф нуқтаси фарзандидир.

« — Ҳақ таоло шоҳид, бу машғум фожиада бегуноҳмен, мавлоно. Аммо ўз бармоғингни ўзинг чопа олмас экансен, не қилай, ўз пушти камаримдан бўлган фарзандим...» («Улуғбек хазинаси», 14-б.). Улуғбекнинг Али Қушчига айтган гапларида давлат ҳукмдорининг эмас, ноқобил ўғилнинг қилмишидан изтиробга тушган ота қиёфаси гавдаланади.

Улуғбек Абдуллатифнинг хатти-ҳаракатларига кескин чоралар кўргани ҳолда Абдулғазизга ҳамиша ён босади.

«Мирзо Улуғбек сандиқнинг қопқоғини ёпаркан:

- Қолгани шаҳзода Абдулғазизнинг улуши бўлур, - деди ва гўё бу гапи учун Али Қушчидан узр сўрагандай қўшимча қилди:

- Биласен: шаҳзода — ногирон, қалби мажруҳ...» («Улуғбек хазинаси», 19-б.).

Улуғбекни энг тахликали дамларда ҳам ўз ҳаётидан эмас, Абдулғазизнинг тақдиридан ташвиш чекишида оталик меҳри мужассам. Шунинг учун « — Мен ўзимдан қўрқмаймен, Али. Ҳақ таоло умрини яхшидур, ёмондур, ўткардим. Бу норасо дунё лаззати шунчалик бўлур. Аммо... пушти камаримдан бўлган бу фарзандимнинг тақдири не бўлади? Оға-

ини бир-бирига не қилади? Буни ўйласам юрагим эзилади, зеро унинг жисми ногирон, қалби мажруҳ, Али!» («Улуғбек хазинаси», 19-б.).

Улуғбекнинг ота сифатидаги изтиробларини тўғри тушунмоқ лозим. Аммо «жисми ногирон, қалби мажруҳ» Абдулъазиз туфайли Улуғбекнинг ҳаёти тахлика остида қолди, ишончли бекларидан айрилди, Абдуллатиф билан ёвлашди. Ота-она фарзандининг айбини кўриб турса-да, агар унга бошқача меҳр қўйган бўлса, ундан ҳам фазилат ахтаришга ҳаракат қилади. Уни аягиси, унга келган балоларга ўзи қалқон бўлишни истайди. Мирзо Улуғбек ҳам шундай: унда Абдулъазизга нисбатан оталик меҳри Абдуллатифга қараганда кучлироқ. Одатда, ота-оналар кичик фарзандларини катталарига кўра кўпроқ суюдилар. Бу ҳолат жуда кўпчилик оилаларга хос. Аммо тарбиянинг бу усули фарзандлар орасидаги зиддиятларга ҳам сабаб бўладики, буни кўп ҳолларда нотўғри тизимнинг оқибати деб ўйлагимиз келмайди. Чунки ҳар бир фарзанднинг ота-онасида ўз улуши бор. «Ўз қиблагоҳининг иродаси фарзанд учун фарзи айн» эканлигини тушунмаган Абдуллатиф эса етарлича топмаган эътибори, қонмаган меҳри туфайли тарихда ҳам доғ бўларли фожиаларга сабаб бўлди. Салоҳиятли лашкарбоши, шижоатли инсон бўлган Абдуллатифнинг қилмиши дарҳақиқат кечириб бўлмасдир. Ёзувчи кўп ўринларда Абдулъазиз ва Улуғбек образларини ёнма-ён тасвирлайди. Бу билан Мирзо Улуғбекнинг ҳамиша ўз ўғли билан тахт талашини даражасидаги тубан инсон эмас, балки ота сифатида фарзандига бўлган муҳаббати кучли ота қиёфасини ҳам бермоқчи бўлади. Улуғбекдаги бу хусусиятни бўрттириш учун кўпинча Абдулъазизнинг ночор қиёфаси тасвирига эътибор қаратади. Абдулъазизнинг ияги қалтираб дудуғланиши, ота қаршисидаги руҳий заифликлари Улуғбекнинг юрагини зирқиратса, Абдуллатифга нисбатан тамомила бошқа туйғуга гувоҳ бўламиз: «Эвоҳ! Мирзо Улуғбек бу ўғлини нечундир болалигида суймади. Ўғлим, деганда юраги сира «жиз» этмади, қалбида бир меҳр уй-

фонмади» («Улуғбек хазинаси», 70-б.). Фарзандларга нисбатан муносабатнинг бир хил эмаслиги Абдуллатифнинг севимли фарзанд бўлишига монелик қилдики, бу яна Люсен Керэннинг фикрларини тасдиқлайди.

Озгина хато, беътиборлик ортидаги парокандалик авлодларга ҳам сабоқ бўлгусидир. Ёзувчи қаҳрамонлар тасвирида бирёқламаликка йўл қўймайди. Реалистик қудратнинг кучи адиб қаламида сайқаллана боради. Натижада, Мирзо Улуғбекнинг ҳам мураккаб қиёфаси очила боради, инсон фарзанди сифатида хатокор бўлиши мумкинлиги англашилади. Абдуллатиф билан юзма-юз келиш сахналарида шаҳзоданинг юрагидаги кин ва адоватлар айни отадан олинмаган меҳрнинг қаҳрга айлана борганлигини кўрсатади:

« — Балли сиздай падарга! Сизнинг яхшилигингизни билурмиз. Тарноб жангида жонбозлик кўрсатган ким? Мен! Аммо музаффар ёрлиғи кимнинг номига битилди? Суюкли фарзандингиз — Абдулъазиз...

— Абдулъазиз ўз жигаргўшангдур...

— Қуллуқ. Ихтиёридин қалъасидаги бобом Амир Темурдан қолган тиллаларимни тортиб олган ким? Яна сиз валинеъмат падарим! Не чора? Муте фарзанд, индамай бош эгдик ва лекин бас!» («Улуғбек хазинаси», 98-б.).

Роман ҳақидаги тадқиқотларда Улуғбек образи ҳақида кўп гапирилади. Унинг олим сифатидаги хизматлари таъкидланади, шундай отани ўлдиртирган нобакор фарзанд хусусидаги фикрлар ҳам талайгина. Тарихий асарларда ҳам машъум воқеага ўринли муносабатлар билдирилган. Тожтахт васвасаси шаҳзодани балога гирифтор қилгани ёзилди-ю, шахсий муносабатларда Улуғбек тутган позиция эътиборсиз қолдирилади. Ахир валиаҳд бўлиши аниқ ва бунга етарли асослар ҳам бўлган бир пайтда ҳокимиятгагина иштиёқ унинг падаркушлигига сабаб бўлмагандир. Фожига омил, аввало, оилада етилган. Қолган нарсалар қўшимча сабаб холос. Одил Ёқубов романда юзага келган конфликт ва интригаларни асосли далиллайди, айниқса, кескин

вазиятларда тарихий ҳақиқатга хилоф иш тутишдан сақланади, у ўз олддаги масъулиятни чуқур англаб масалага ёндашади. Дарҳақиқат, «...санъаткор тарихий мавзунини ҳар томонлама кенг ёритди, мураккаб, психологик характерлар яратди. Ўша давр руҳини ишонарли кўрсатди, образлар индивидуаллигига алоҳида эътибор қаратди».¹

Чингиз Айтматов «Улуғбек хазинаси» романига муносабат билдирар экан шундай деб ёзади: «Улуғбек — бизнинг дилдаги оҳимиз, ҳасратимиз, у буюк тажрибалар ҳақида, дунё ҳақида юксак мезонларда туриб мулоҳаза юритиш, ҳукм-сабоқлар чиқариш учун асос берадиган шахс... Улуғбек мен учун ўрта асрнинг атоқли олими бўлгани учунгина эмас, балки халқларимиз тарихидаги энг мураккаб ва офир фожиани бошдан кечирган аллома бўлгани учун ҳам улуғдир».² Улуғбек туркий халқлар маданият ҳаётида уйғониш даврига тамал тошини қўйган ва уни юқори босқичга олиб чиққан инсон сифатида ҳам ҳурматга лойиқ. Тарихдан маълумки, айрим шахсларнинг хизмати туфайли замон ўзгаришга юз тутди, яъни сифат янгилигига эришилади. Кўпинча, буюк шахслар ўз янгиликларининг қурбонига айлангачина, тарихда муносиб номга эга бўладилар. Улуғбекни ҳам бу қисмат четлаб ўтмади.

XX аср ўзбек адабиётига назар ташлаганда, М.Шайхзоданинг «Мирзо Улуғбек» трагедиясининг ҳам айрича аҳамиятини кузатиш мумкин. Фожа ва роман орасида талай умийликлар бор. Ҳар икки асарда ҳам Улуғбек ҳаётининг сўнгги даври қаламга олинади, трагедиядаги тарихий фактлар романда ҳам тилга олинади, бир қанча тарихий шахслар бу ерда ҳам иштирок этади. Шу билан баробар романдаги тарихий шахсларнинг бадиий талқини, ўзининг услубий-ғоявий йўналиши билан трагедиядан фарқ қилади.

«Улуғбекнинг фожиаси шундаки, — деб ёзади У. Нор-

¹ Расулов А. Бадиийлик — безавол янгилик. - Т.: Шарқ, 2004, 192-б.

² Норматов У. Одил Ёқубов. XX аср ўзбек адабиёти. — Т.: Ўқитувчи, 1999, 419-б.

матов, — у эгалик қилган моддий мерос — тож-тахтнинг истиқболи забун, ворислари нобакор. Ўз ўғлидан тортиб қўл остидаги барча мансабдорлари, ишонган тоғларигача хиёнаткор бўлиб чиқадилар. Бу алломанинг бахти шундаки, у тўплаган, яратган маънавий мерос — нодир китобларнинг муносиб ворислари, ишонган, садоқатли, жонкуяр шогирдлари бор».¹

Инсоннинг асли икки йўл орасида турганида билинади. Ўша офир синов пайтида маслақдош шогирдлар орасида ҳам сараланиш юз беради, мавлоно Муҳиддиндек олим мудҳиш воқеалар олдида доврираб, ўз устозидан юз ўтиради, эътиқодига хиёнат қилади. Инсон руҳиятидаги ҳар қандай ўзгариш унинг қиёфасида акс этади. Ёзувчи мавлоно Муҳиддин образи орқали роман воқеаларини аниқлаштиради, ундан ташқи ва ички конфликтларни очиқда, Али Қушчининг садоқатини тасдиқлашда фойдаланади. Мавлоно Муҳиддин қанчалик тебранувчан образ бўлмасин, у Абдуллатифнинг падаркушлигини юзига айта олган ягона инсон. «Боши тошга тегиб ёрилган, уст-боши қип-қизил қон бўлган мавлоно Муҳиддин эса ҳамон талпинар, ҳамон хирллаб бақирар эди:

« — Ўтга ташланглар бу падаркушни, мусулмонлар! Ўтга ташланглар!..

...Шаҳзоданинг кўз олди қоронғилашиб еру кўк чархпалак бўлиб кетди-ю, йиқилиб тушишдан қўрқиб, шайхнинг қўлидан ушлаб қолди» («Улуғбек хазинаси», 265-б.). Ёзувчи қўрқув инсон руҳиятини мувозанатдан чиқариб юборишини икки образ воситасида кўрсата олди. Бунинг бири — мавлоно Муҳиддин, иккинчиси — Абдуллатиф. Мавлоно Муҳиддиндаги қўрқув шахсга ҳаддан зиёд мутелиги, ўз қаршига эга эмас, қатъиятсизлигидан келиб чиқса, Абдуллатифдаги қўрқув аксинча, бошқаларни ўзига муте қилдириш истагидан келиб чиққан.

Романда икки асосий қаҳрамоннинг ўлим олди ҳолатла-

¹ XX аср ўзбек адабиёти, 420-б.

ри очиб берилган. Агар Улуғбек билан боғлиқ ҳолатда қисматга розилик, айна пайтда ожиз инсоннинг руҳий тўлғонишлари акс этган бўлса, Абдуллатифда восвосга учраган одамнинг қисматдан қочаётган, шунинг учун ҳар қандай нарсага рози бўлган, фақат ўлмаслик учун кураш олиб бо- раётган шахс образи гавдаланади.

Улуғбек — маърифатли инсон, шунинг учун у ҳамма нарсага оддий одам қатори эмас, анча поғона юқори туриб назар ташлайди. Унинг фожиаси ҳам ҳамма қатори бўл- маганида. Ёзувчи Абдуллатифнинг телба ҳолатига Улуғбек- нинг сўнги дамларини қарши қўяр экан, инсоннинг асл қиёфаси ҳаёт ва ўлим чегарасида очилишини яна бир бор исботлайди. Улуғбек ясовулнинг кўзларига тик боқиб: «Шаҳзодаи жувонбахтга бориб айтгайсен: Муҳаммад Та- рағай тахтга ўлтирмоққа эмас, Маккаи мукаррамага йўл тутгандир. Бу яхши ниятни кўнглига жо қилиб, ҳажга от- ланган осий бандага шон-шавкат даркор эмасдур, ўғлон!»- («Улуғбек хазинаси», 140-141-б.), — дейишида иложсиз қол- ганда ҳам темурий Муҳаммад Тарағай эканлиги, хатолари- ни тан олишга қодир осий банда, шон-шавкатга муҳтож бўлмаган мард инсон эканлигини кўрсата олади. Айна вақ- тда «Во дариф! Бошимда тагин не савдолар бор?.. Шаҳзода- га не керак? Мовароуннаҳрдан ҳайдади. Тожу тахт, салта- нат — барини олди. Алҳол ўз ҳолимга қўйса бўлмасму?..»- («Улуғбек хазинаси», 141-б.), — дея ўкинчини сиртига чи- қармай, ўзгалар олдида қадрини баланг тутади.

Руҳият олами шундайки, унда фикрлар текис-нотекис ҳаракатланади, изчиллик бўлмайди. У то маълум бир йўна- лишга тушгунча, қаҳрамонни турли кўчаларда кездиреди. Кайфият ҳам руҳиятнинг бир қирраси. Айниқса, фоже- ликни ҳис қилганда, одамлар орасида ёлғиз қолганда хаёл- лар эркин бўлади, уларни жиловлаб бўлмайди. Ёзувчи Улуғ- бекдаги «қора хаёллар сал тарқаб, фикри равонлашгандай бўлди», деса зум ўтмай қора шубҳа яна ёпирилиб келаёт- ганини айтади. Адиб ҳар бир сўзга вазифа юклайди. «Шубҳа»га эпитет қилинаётган «қора» сўзи қанчалик ва-

зият чигаллигини англатса, шубҳанинг ёпирилиши (пайдо бўлиши эмас) қаҳрамоннинг шунчалик ночор ҳолатини англатади. Шу тариқа Улуғбек йўқ юмуш билан ўзини овутомққа тутинади.

« — Қани ҳожим, ҳаж йўлида заҳмат чекмоқ савоб бўлур. Гулхан ёқиб исинайлик», — деган гап бошқа бир ҳолда оддий тарзда айтилиши мумкин эди, аммо бу вазиятда қаҳрамон бутун ночорлигини шу гапга юклайди.

Ёзувчи Улуғбекнинг «Ҳожи қайда? Бу малъунларнинг муддаоси не?» — деб тушунарсиз ҳолда қолиши ва «поймол бўлган ғурур ва ҳақорат туйғусидан ларзага тушган Мирзо Улуғбек лабларини тишлаб, инграб» юборишида буюк шахсларини майда манфаатларига алмашаётган инсониятнинг ўз ихтиёри билан шармандали ҳолга тушишини аччиқ киноя остига олади. Бу ҳолат Сукротни ўлимга маҳкум қилган Афинанинг шармандали тарихини ёдга солади. Бир сўз билан айтганда, Улуғбек жаҳолатнинг навбатдаги қурбони эди. Унинг қисмати «Жаҳолат тўғрисида ривоят» (Э.Воҳидов) қаҳрамонига баайни ўхшаш. Ёзувчи Улуғбек ва давр мисолида одамзотга хос иллатни, яъни инсоният ўзидан алоҳида воқеани қабул қила олмаслигини кўрсатиб берди. Ёзувчи Улуғбекнинг ўпкаси тўлиб, калима келтира бошлаганини, лекин кўз ёши аралаш тепасига келиб тўхтаган Сайид Аббоснинг кўриб ижирғаниб кўзларини юмганлигини тасвирлар экан, ҳатто фоже ҳолат инсонга улуғворлик бағишлаганини ўз қаҳрамони мисолида кўрсата олади. Улуғбек қандай ўлим топмасин, у Улуғбеклигича қолди. Сўнгги дақиқаларда ҳам ўзлигини йўқотмаган, тақдирига тадбир кўрувчи эмас, унга пешвоз чиқадиған қаҳрамон тимсолида гавдаланган Улуғбек образидаги улуғворлик ўлимни кўрқув каби қабул қилган Абдуллатифдан ҳам, Маҳмуд Фазнавийдан ҳам юқори туради.

Ундан фарқли равишда Абдуллатифни ўлимигача кўрқув тарк қилмайди. Абдуллатифнинг падаркушлиги кўпгина тарихий манбаларда, хусусан, «Мажолис-ун-нафоис», «Бобурнома» каби асарларда, Шайх Озарий маълумотларида

афсус билан қайд этилган.¹ Тарих падаркуш олти ойдан ортиқ умр кечирмаслигини таъкидлайди. Буни биз Ҳисравни ўлдирган Шеруя, аббосий халифалардан Мунтасир ибн Мутаваккил ибн Муътасим қисматида ҳам билишимиз мумкин. Афсуски инсон хатокор. У ўтмишидан камдан-кам сабоқ чиқаради. Ёзувчининг Абдуллатиф ҳолатларига чизги беришда Ганжавийнинг китобига, унда битилган падаркуш қисмати ҳақидаги маълумотга эътибор тортиши ҳам инсоннинг хатокор эканлигини ёдга туширишдир. Ҳолбуки, ёшлигидан кўп китоб мутолаа қилган, Низомий асарларини севиб ўқиган, ўзи ҳам нозиктаъб шоир бўлган Абдуллатиф падаркуш қисматини билмаслиги мумкин эмас эди. Психологларнинг аниқлашича, одатда, жиноятчиларнинг аксарияти тарбияли, интизомли одамлардан етишиб чиқар экан. Бунда ҳеч бир ғайритабiiйлик йўқ, чунки доимий назорат, қаттиққўллик шароити болаликнинг нормал кечишига йўл бермайди. Бундан ташқари, фарзанднинг ота-онадан оладиган улуши ҳам бўлади. Улуғбек Абдуллатифга оталик меҳрини бермадигина эмас, у укаси Абдулъазиздан акалик улушини ҳам олмади. Чунки бу туйғу ота томонидан фарзандга юқтирилади. Ундаги агрессив қўзғалиш аввало, оиласига, отасига, укасига қаратилди. Абдуллатиф ҳолатларини ўрганиш жараёнида унда садизмга мойиллик борлигини кузатиш мумкин. Аслида бундай туйғу жамиятнинг кўпчилики аъзосига хос. Роберт Дж. Столлернинг таъкидлашича, перверсив (перверсияларга жамиятда «нормадан оғиш» сифатида тавсифланадиган ҳаракатлар киради) ҳаракатларда, асосан, садизмда «нафратнинг эротик шакли» намоён бўлади. Бундай нафрат етарлича кучли ва уни бошқариш мумкин эмас, чунки у кўп ҳолларда перверсив шахс болалигида бошдан кечирган руҳий жароҳатга жавоб кўринишида намоён бўлади. Катта ёшдаги перверсив шахс энди ҳимоядан ҳужумга ўтиб, перверсив акт

¹ Амир Темур ва Улуғбек замондошлари хотирасида / Аҳмедов Б., Уватов У., Каримов Ғ. ва бошқалар. -Т.: Ўқитувчи, 1996, 7-23-б.

жараёнида ғалабага эришади, чунки ўзи ҳам қачондир ўз устидан бошқаларнинг ғалабасини ҳис қилган.¹ Бир сўз билан айтганда, перверсив ҳаракатлар болаларни ёшлигида таъқиб қилишганда, азоблашганда, уларни яхши кўришмаганда содир бўлади. Абдуллатиф болалигидан етарлича топмаган эътибори туфайли перверсив невроз одамга айланди. Айниқса, сўнгги олти ойда туну кун қўрқув исканжасида қолиши уни руҳий мувозанатдан чиқаради. Тож тахт васвасаси, алақандай шарпаларнинг таъқиб, шубҳа уни ҳолдан тойдиради. У саломга келган аъёнларидан ҳам, хилватда суҳбатлашаётганлардан ҳам, ҳатто асирликда ётган жигарбандларидан ҳам шубҳа қила бошлайди. Низомиддин Хомушнинг фитна ҳақидаги гап-сўзлари шусиз ҳам шубҳада юрган Абдуллатифнинг кўнглига қўрқув солади. Қўрқувнинг асосий икки кўриниши бор. Фрейднинг «Қўрқув» ва «Қўрқув ва ҳаётга интилиш»² маърузаларида таъкидланишича, у назорат қилинмайдиган автоматик қўрқув (бу шахс тараққиётининг илк, архаик босқичини англатади) ва сигнал қўрқувга бўлинади. Сигнал қўрқувни руҳий имконият билан қайта ишлаш ва унга қарши туриш мумкин. Автоматик қўрқув «Мен»ни эзиб, янчиб ташлашга қобил бўлса, сигнал қўрқув «Мен»га хизмат қилади, уни хавфдан огоҳлантиради. Хавф эса ҳар доим ташқаридан келавермайди, у ички шахсий психик қобикдан ҳам ёриб ўтиш мумкин. Абдуллатифда қўрқувнинг ҳар икки тури учрайди. Аввало, автоматик қўрқув Улуғбекдан узоқда яшганлигида белги бера бошлаган. Бу ҳақда ёзувчи бирор нарса демаган бўлса-да, уни онгли равишда англаш мумкин. Сабоби, сигнал қўрқувга учраган одам аввал автоматик қўрқув босқичини босиб ўтади. Абдуллатифда ички хавф пайдо бўлгунча, у ташқи хавф остида бўлган. Бу яна оиласидан

¹ Психоанализ асослари. (Тузувчи-муаллиф: М.Отажонов). -Т.: Ўзбекистон, 2004, 45-б.

² Бу ҳақда қаранг: Фрейд З.Введение в психоанализ. Лекции. -М.: Наука, 1989. С. 250-263, 349-369.

узоқда сақлангани билан изоҳланади. Қачонки ташқи муҳофазага эга бўлганда, унинг бутун нафрати отасига қаратилади. Чунки бу даврга келиб, Абдуллатиф отасига эҳтиёж сезмай қолди. Э. Фроммнинг муҳаббат ҳақидаги қарашларида айтилишича, «ота ўз фарзандларига бир хил муносабатда бўлмайди. У кўпинча ўзига ўхшашроқ итоаткор фарзандига муҳаббатини беради».¹ Албатта, ўзгалар билан яшаган Абдуллатиф авторитар қарамликда яшаган Абдул-азиздек бўлолмас эди. Шу боис ҳам Улуғбек ва Абдуллатиф орасидаги жарлик тобора кенгайиб борди. Унинг натижаси ўлароқ падаркушлик юзага келди. Абдуллатифдаги ички хавф ташқи хавфни енгиб ўтгач, яъни отасини ўлдиртиргач кучая бошлади. Бир сўз билан айтганда, у руҳий хаста кимсага айланди. Ундаги ички хавфга айланган қўрқув, энг аввало, қуйидагиларда кўринади:

1. Тож-тахтни бой беришдан қўрқув. У тахтни восвослик билан бошқаради. Бунинг учун ҳеч кимни, ҳатто, ягона жигарбандини ҳам аямайди.

2. Шарпалар таъқибидан қўрқув. Бу унинг шизофренияга («шизофрения» — «руҳий парчаланиш», бу касалликка учраган одамларда жазавага тушиш, галлюцинацияга учраш ҳолатлари хос) чалинганини, яъни руҳий мувозанатдан чиқа бошлаганини кўрсатади. Инсон гуноҳи ўзгалар эмас, ўзи томонидан тасдиқланганида унинг хатти-ҳаракатларида телбалик аломатлари сезилади.

3. Падаркушлигини тасдиқловчи ҳақиқатдан қўрқув. Аслида ҳамма қўрқув шунга асосланган. Унга бу ҳақиқатни тасдиқловчи ягона шахс Али Қушчи. У романдаги илм-маърифатнинг, ҳақиқатнинг тимсоли. Унинг эътиқоди ҳам ҳақиқат устига қурилган. Шу боис у ўлимни писанд қилмайди. Ҳатто Амир Жондор билан зиндондаги суҳбати бу одамни янада қатъиятли кўрсатади.

«Мавлоно Али, - деди у қовоғини солиб, — камина илм-

¹ Фарб фалсафаси. Ўзбекистон файласуфлари миллий жамияти нашриёти - «Шарқ», 2004, 667 -б.

фандан йироқ, кўрс бир навкар эдим. Аммо сиз... сизни ақли зукко аллома деб эҳтиром қилар эдим. Таассуфлар бўлғайким, қаттиқ янглишибмен.

— Ҳайҳот! Фикримиз бир ердан чиққандур!

— Не фикр?

— Бандаи гофил ҳам сизни раҳматлик устоддан кўп яхшилиқ кўрган, унинг энг содиқ амирларидан бири деб ўйлаган эдим. Надоматлар бўлғайким, фақир ҳам қаттиқ янглишибмен!» («Улуғбек хазинаси», 180-б.).

Али Қушчининг Абдуллатиф билан учрашгандаги вазиятда ҳам ўзини мардонавор тутиши шаҳзоданинг ожизлигини яна бир бор тасдиқлайди. Ўлимга тик боқиш учун одам руҳан сокин бўла олиши лозим. Умуман, Ислом динининг моҳиятини билган инсон учун ўлим ваҳимаси йўқ. Чунки у қисматини кимдир эмас, Яратган тайин қилишини билади. Шу боис ўзини Яратганнинг ҳукмига ташлайди. Худди шундай ҳолат Қодирий қаҳрамонлари билан ҳам юз берган эди. Отабек ҳам, Анвар ҳам хонга рўпара келганида ҳар лаҳзада ажални ҳис қилишган, аммо уларнинг эътиқоди ўлим ваҳимасидан устун келган эди. Абдуллатифнинг гуноҳқорлигини таслиқловчи инсон — Али Қушчи. Шу боис Али Қушчи келаётганини билгач, «шаҳзода негадир юраги ўйнаб, шошқалоқлик билан ўзини олтин курсига ташлади-да, унинг силлиқ суйанчиқларини маҳкам ушлаб олди» («Улуғбек хазинаси», 185-б.), — деб ёзади адиб.

4. Ожизликнинг тасдиғидан кўрқув. У ўзидаги ҳар қандай камчиликни дин билан ниқоблайди. Натижада Низомиддин Хомушнинг қўлида осонгина қўғирчоққа айланади.

5. Қисматининг тайин этилганидан кўрқув. «Шаҳзода турган жойида гиламга тиз чўкиб, саждага бош кўяркан, кўксидан аччиқ фарёд аралаш бир нидо отилиб чиқди:

«Осий бандангга ўзинг шафқат қилгайсен, эй парвардигори олам! Ва лекин ёзуғим недур? Қудратингга шак келтириб, ҳақ йўлидан тойган ул бетавфиқ галаи сакларни қатлу ом қилганимми? Бединлар битган макруҳ

китобларни ўтга ёққанганими?.. Осий банданга аён қил, ёзуғи недур унинг, недур?»

Шаҳзода ер ўпганича истиффор айтиб, раҳм-шафқат тилар, юм-юм йиғлаб, телбаланиб алланималарни сўзлар эди...» («Улуғбек хазинаси», 303-б.) Адиб Абдуллатиф фожиасини бўрттириш учун унинг тушларига ҳам маъно юклайди, чунки қисматидаги битик тушида аён бўлади. «... тушлар ўз функцияси ва мазмуни жиҳатидан хилма-хил бўлса ҳам, улар ҳамма вақт ва ҳар қандай ҳолатда ёзувчилар томонидан мукамал образ яратишнинг муҳим воситаси сифатида қаҳрамонларнинг психик аҳволини чуқур очиб беришда фойдаланилади».¹ Айниқса, тушида кўринган ўзининг кесик боши Абдуллатиф фожиасини кулминацион нуқтага кўтаради.

Мамлакат бошқарувида ислом дини аҳкомларига тўла амал қилинган, қирқ йил адолат билан ҳукм сурилган жамиятда тарбия топган Абдуллатифнинг падаркушлик қилиши ва бунга ислом уламоларининг хайрихоҳлиги тарихнинг ҳам тақдири азалнинг яна бир жумбоғидир. Балки Абдуллатифнинг: «Бир-икки малъун хунхорлар бу машъум ишни қилгандур. Парвардигори олам шоҳид, мавлоно. Эшитиб қон йиғладим. Бу машъум юмушга бош қўшган барча қотилларни туттириб калласини олдирдим, мавлоно!..» («Улуғбек хазинаси», 199-б.), — деган иқрорида ҳақиқат бордир. Балки фарзандининг адовати кўзини кўр қилганлиги Улуғбекнинг душманларига қўл келиб, Абдуллатифнинг номидан иш кўргандир. Аммо тарих саҳифаларига Абдуллатиф падаркуш номи билан муҳрланди. Абдуллатиф делинквент хулқли одамлар тоифасига киради. Бу типдаги одамларнинг алоҳида хусусиятлари шуки, улар давлат томонидан ва қонун йўли билан жазоланадиган таъқиқланган ҳаракатлар содир қилиш йўли билан ўз ички воқеликларидан қутуладилар. «Агар бундай одамларнинг

¹ Шодиев Н. Абдулла Қаҳҳорнинг психологик таҳлил маҳорати («Сароб» ва «Синчалак» асарлари асосида). Филол. фанлари номзоди... дисс. -Т.: 1973, 182-б.

хулқ стереотипларига назар ташланса, — дейилади «Психоанализ асослари» китобида, — уларнинг болалигида муносабатларнинг жароҳатловчи бузилишини кузатиш мумкин. Бундай одамларни ёшлигида яхши кўришмаган, суйишмаган. Ҳеч бўлмаганда уларга эътибор беришмаган, уларнинг тарбиясини «қўлдан чиқаришган», бундай одамлар етишмовчилик экстремал ҳолатини, катталар томонидан мулоқот ва эътибор дефицитини бошдан кечиришган. Бунинг фожиали оқибати эса - руҳий тузилишдаги кучли етишмовчилик бўлган».¹ Уларни жароҳатловчи ҳодисаларга шафқатсиз муносабат (у жисмоний жазо кўринишида ҳам бўлиши мумкин), руҳий шафқатсизлик ва бепарқлик шароитида тарбияланишларини қўшиш мумкин. Делинквент хулқли шахсга руҳиятини ўзлигини йўқотиш қўрқуви, бировни яхши кўрмаслик, яккаланиш, маъносизлик, ожиз ғазаб, ва умидсизлик билан боғлиқ офир кечинмали психик ҳолатлар ташкил қилади. Абдуллатиф ўзидаги бундай психик ҳолатдан отасига қарши бош кўтарганда қутила бошлади. Ёзувчи Абдуллатифни фақат қоралаш йўлидан бормади. Унинг ожиз қолган одам қиёфаси ҳукмдор сифатида ўзини тутишидан кўра ёрқинроқ акс этган:

« — Нечун индамайсиз, мавлоно? — деди шахзода, аллақандай ўксиб. — Менга аён: сиз мени... ўз валинеъматини... ўз қиблагоҳи билан тожу тахт талашган бир нобакор зурриёт, эл-улус осойишталигини бузган бир мустабид, аҳли урфон ғаними бўлмиш жоҳил бир гумроҳ деб биласиз!...» «Мен илму фунунга қаршилиқ қилмоқ ниятим йўқ, мавлоно. Фақат илм деб, ҳақ таолони унутмоқ жоиз эмасдур...» - («Улуғбек хазинаси», 308-б.).

Али Қушчидан умиди узилган Абдуллатиф телбаларча бақира бошлайди. У қўрқувдан телба ҳолига тушган. Қўрқув одамни ҳатто ўлдириши ҳам мумкин. У восвосга дучор бўлган. Абдуллатифни ўлдирмаганларида ҳам ўзини

¹ Психоанализ асослари. (Тузувчи-муаллиф: М.Отажонов). -Т.: Ўзбекистон, 2004, 36-б.

Ўзи ҳалок қилиши мумкин эди. Боиси, у руҳан азобланётган, тамомила мувозанатини йўқотаёзган эди. Абдуллатифда руҳий хасталикнинг психопат кўриниши зуҳур бўлади. Психопатия руҳиятнинг бузилган кўриниши дея изоҳланади.¹ Бундай тип одамлар атрофидагилар билан доим конфликтга боради. «Нервные и психические болезни» китобида ёзилишича, психопатларнинг агрессив табиатидан атрофидагилар азобланади, улар ўз хатти-ҳаракатлари учун ҳеч кимга ҳисоб бермайдилар, кўпинча ҳис-туйғуларига кўра иш тугадилар ва тез аччиқланадилар. Психопатларнинг икки кўриниши мавжуд: таъсирчан психопатлар ва тормозланган психопатлар. Абдуллатиф ўз характер хусусиятига кўра биринчисига мансуб. Абдуллатифнинг фожиасидаги қўрқув адибнинг бошқа қаҳрамони Маҳмуд Фазнавий фожиасидаги қўрқувга ўхшаса ҳам (улардаги қўрқув ўлимнинг олдини олишга қаратилган), моҳиятан бир-биридан фарқ қилади. Сабаби, бири қачон ўлишини билмайди, яъни тақдири ўзига ноаён, иккинчиси эса тақдиридан хабардор. Бири касалликни енга олмаслигидан, иккинчиси ҳар лаҳзада ўлдириб кетишлари мумкинлигидан қўрқиб, руҳий мувозанатдан чиқади. Биз юқорида мавзу муносабати билан Леонид Андреевнинг «Осилган етти кишининг ҳикояси»га тўхталган эдик. Шу ҳикояда ўлим олдида қўрқув ва изтиробга тушган бир қатор персонажлар бор. Шулардан бир вазир образидир. Унга ўлим соати белгиланган вақтини айтганларида, у сал бўлмаса, ўлиб қолаёзади. Шу ўринда ёзувчи «асл қўрқув ҳам ўлумда эмас, уни билишда»², дея хулоса чиқаради. Унинг бошқа персонажларида ҳам ўлим вақти тайин қилингандан сўнг аввал кутилмаган ҳолатлар рўй беради. Масалан, Янсон хўжайинини ўлдириб, ўғирлик қилиши ва бекасига зўрлик қилишига қарамай, ўзини кечирилишга лойиқ

¹ Морозов Г.В., Ромасенко В.А. Нервные и психические болезни (с основами медицинской психологии). -М.: Медицина, 1976. С. 248.

² Л.Андреев. Осилган етти кишининг ҳикояси. Чўлпон. Асарлар. II жилд, 400-б.

ҳисоблайди ва ўлим ҳақидаги хабарни эшитгач, «ранги оппоқ оқариб» кетади. Муаллиф ёзади: «Ўлумнинг қандай нарса бўлғонини у ҳеч бир хаёлига келтирмаган ва унинг назарида ўлумнинг белгили кепатаси ҳам йўқ эди, аммо у энди очик сезди ва кўрдиким, ўлум унинг хонасига кирди ва қўллари билан тимискиланиб буни изламакда, шунда ўлумдан қочмоқчи бўлуб хонаси ичида югурарди» («Осилган етти кишининг ҳикояси», 411-б.). Шу асардаги бошқа бир персонаж — лўли йигит Тсиганок ўлим хабарини эшитгач, бўрига ўхшаб увиллайди, «Хў, фалонингга — пистонлар, унақа — мунақалар», — деб бақиради, қон тўлган кўзларини ўйнатиб, «Оссанг ос, йўқса... хўй, фалонингга пистонлар», дея ғижиниб сўкинса ҳам, охиरोқибат «унинг ҳаёт ва ўлум орасидаги жуда қўрқинч — ўткур чегарага тушиб қолгон инсоний мияси худди шамол теккан ва қуруғон кесақдай бўлак-бўлак бўлиб ушалиб» боради. Ўлимни ўзига бутунлай бегона ва даҳли йўқ бир нарса каби билган Сергей Головин исмли қаҳрамон «Оё, мен ўша малъундан қўрқаманми», дея ўлим ҳақида фикр-ласа-да, «ўлум қўрқуси унга секин-секин ва алақандай турткилар сингари кела бошлади: гўё аллаким келиб, бунинг юрагини паст томонидан кучи борича мушт билан туртиб юборғондай бўлар эди. Бу зарба қўрқувдан кўра кўпрак оғриқ туйғусини берар эди. Сўнгра бу туйғу эздан чиқадир, бир неча соатдан сўнг яна қайтиб келади ва ҳар дафъа такрорлангон сари узоқроқ ва кучлироқ бўлиб боради ва сўнгра алақандай зўр ва чидаб бўлмас қўрқувнинг нақшларига алайна ошкор айлана бошлайди» («Осилган етти кишининг ҳикояси», 429-б.). Қиёс ва таҳлиллардан кўринадики, миллати ва динидан, савияси ва ижтимоий мавқеидан қатъи назар руҳиятида тозалик сезмаган инсонга ўлим ҳамиша қўрқинч солаверади. Ёзувчи Абдуллатиф мисолида қўрқувнинг енгиб бўлмас кучга эгаллигини кўрсатади. Дарҳақиқат, қўрқув остида ҳар куни ўлишдан бир марта ўлиш афзалдир. «Кўп одам ўлишдан қўрққанидан ўлиб қолади. Ўлим даҳшатидан қўрқиб — ўз

жонини апил-тапил топшириб қўяди», дегувчи Тоғай Мурод қаҳрамони яшамоқлик шартига амал қила билмайдиган одамзотга гўё ҳукм ўқигандай бўлади. Шу тариқа ўлим исканжасида турган Абдуллатиф фожиасида қуйидаги жиҳатлар бўртиб кўринади:

1. Дин ва давлат сиёсатининг номувофиқлиги. Шу туфайли ота-бола ўртасига нифоқ уруғлари осонгина сочилади. Буни Низомиддин Хомуш билан Улуғбек ўртасидаги суҳбат ҳам тасдиқлайди.

2. Тож-тахт ҳирси. Инсонда ҳайвоний ҳирс қанчалик мавжуд бўлса, бойлик ва шон-шавкатга бўлган интилиш ҳам шунчалик кучли бўлади. Ундаги тожу тахтга интилиш Шоҳруҳ мирзо тириклигидаёқ маълум эди. Бунга бир тарафдан Шоҳруҳ мирзонинг Абдуллатифга хайрихоҳлиги ҳам сабаб бўлган¹.

3. Улуғбек ва Абдуллатиф ўртасидаги меҳрсизлик. Бу Абдуллатифнинг отаси ва инисига нисбатан адоватини кучайтиради.

4. Абдуллатиф табиатидаги шафқатсизлик. Унинг зулми сарой аҳлларининг ихлосини қайтарди. Ёзувчи зиндон бегини калтаклаб хушидан кетказган пайтини тасвирлар экан, «ҳамма ундан кўзини олиб қочар, ҳамма-нинг юзида қўрқув аралаш аллақандай ижирганиш ифодаси бор эди» деб ёзади.

5. Шубҳа. Шу туфайли у ҳаммадан ажралиб қолади. Шубҳа қаҳрамон фожиасида бўртиб кўринадиган жиҳат ҳисобланади. Худди шундай ҳолат Абдулла Қаҳҳор қаҳрамони Саидий билан ҳам рўй берган эди. Кўринадикки, у инсон қалбига доимий қўрқув солади. Демак, қўрқув шубҳа туфайли туғилади.

6. Қўрқув. Инсонни ўлишга мажбур қиладиган куч. Қўрқув Абдуллатиф табиатидаги шафқатсизликка эрк берди, айти дамда ўз шафқатсизлигининг қурбонига айлантирди.

¹ Бу ҳақда қаранг: Темур ва Улуғбек даври тарихи, 100-б.

7. Тахтни бошқаришдаги ноқобиллик. . Ёзувчи ота ва ўғил ҳукмдорлар қисмати мисолида давлат бошқарувининг нозик тарафларига эътибор тортади. Бошқарув тизими меъёрида бўлганидагина сиёсий ўйинлар ўз домига тортмайди. Одил Ёқубов тарихий романларида қаҳрамонлар ўлим олди қиёфаларига атай урғу беради. Ўлимга юзма-юз келган қаҳрамонлар майда персонажлар эмас, давлат аҳамиятига молик тарихий шахслар. Тарих эса йирик одамлар ҳисобига яратилади. Ёзувчи роман воқеалари орқали азалнинг мутлақ бир қонунияти — мувозанатнинг ўлим туфайли барқарор эканлигини таъкидлайди.

3.2 Шахс қисмати драмаси

«Кўҳна дунё» романининг юзага келиши XX асрнинг 70-80-йилларидаги ўзбек адабиётида эврилиш вақтларига тўғри келди. Одил Ёқубовнинг борлиқ ҳақидаги мушоҳадалари замонавий романларига қараганда тарихий романларида кенг ва батафсил ёритилган. Ёзувчи тарих фони ортида ўзини қийнаган муаммолар — одам ва олам, азал ва қисмат, жамият ва шахс, тириклик ва ўлим ҳақида равон қалам тебратади. Роман фақат тарихий шахслар ҳақида баён қилиш эмас, ундаги бош муаммо ҳаёт ва ўлим фалсафасининг инсон тушунчаси ва англамларидаги ўрнини кўрсатишдир. Ҳаёт ва ўлим муаммосини бадиий ифодаси фақат Одил Ёқубов ижодига хос эмас. Деярли барча улкан санъаткорлар бу мавзуга муносабат билдирганлар. Асарда X-XI аср Шарқ тарихида ўзига хос ўрин тутган уч йирик шахс — Маҳмуд Ғазнавий, Абу Райҳон Беруний, Абу Али ибн Синонинг кечмишлари мисолида азал ва абад, тарих ва қисмат, ҳаёт ва ўлим фалсафаси таҳлил қилинади. Роман кўҳна воқеликнинг тасвиридан иборатгина эмас, асар кўҳна муаммо — ҳаёт ва ўлимнинг абадиятга доҳилиги ва инсоннинг унга бўлган муносабатини бадиий инкишоф этиш жиҳатидан ҳам қимматлидир. Сиртдан қараганда, ёзувчи асосан Беруний ва ибн Сино шахсига урғу

бергандай ва Маҳмуд Ғазнавий образи ҳам шу икки қаҳрамон характери ни очишга қаратилгандай туюлади. Синчиклаб назар солинса, романнинг моҳияти Маҳмуд Ғазнавий тақдирида жам бўлганини кўрамиз. Инсоният тафаккури билан яратилган ҳар қандай фалсафа моҳиятан ўлимдан қочишга қаратилган. Аммо ёзувчи бутун асар давомида ваҳимадай изғиб юрвчи ўлим шарпасини тасвирлар экан, бу билан ҳақиқат олдида нисбий ўлчов бўлган жамики фалсафани парчалаб ташлайди. Инсон ҳаёти ва ўлими ҳақида битилган ҳар қандай битиклар ўлимни зарарсизлантиришга қаратилгани, ҳақиқий ҳол олдида инсон иродаси ожиз қолиши, ўзини тан олдиришга мажбур қилган Яратганнинг ҳақ синовига бардош бериш мушкуллигини англаган шахснинг руҳий тўлғонишлари романда санъаткорлик билан ифода этилган. Асар «тафаккурнинг шарқона фалсафа билан суғорилганлиги» (З.Раҳимов) билан ҳам қимматлидир. Шоҳ Маҳмуд Ғазнавийнинг касали туфайли саҳнага бирин-кетин қаҳрамонлар кириб келаверади. Ва ҳамма қаҳрамонлар умумий белги остида жам бўладилар. Улар учун умумий бўлган белги яна ўлим ваҳимаси. Баъзан ёзувчи ўлим ҳақида тўхталар экан, асар моҳиятидан ва персонаж характери дан келиб чиқиб ўлимга исёнкорона тус беради.

О.Ёқубовнинг «Кўҳна дунё» романи ғазнавийлар тарихи билан атрофлича танишишни тақозо қилди. Шу маънода Мақсуд Қориевнинг «Ғазнавийлар» романи эътиборимизни тортди. Романда тарихий ҳукмдор Маҳмуд Ғазнавий ҳаёти ва фаолиятига алоҳида ўрин берилган. Чунончи, унинг мураккаб характери га урғу берилади ва инсоний фазилатлари бўрттирилади.

М.Қориев ғазнавийлар сулоласининг вакиллари Сабуктегин, Маҳмуд Ғазнавий, Масъуд Ғазнавий ҳақида маълумот берар экан, Шоҳ Маҳмудни адолатли инсон қиёфасида талқин қилади. Маҳмуд Ғазнавийга нисбатан ўғли Масъуднинг қиёфасида жоҳиллик аломати кўпроқ, ёзувчи ҳам айни шу жиҳатларга эътибор қаратган. Балки ота ва

ўфил муносабатларида Шоҳ Маҳмуднинг адолатпарварлиги аниқроқ кўриниши учун муаллиф шундай йўл тутгандир. Тарихий маълумотлар, хусусан, Беруний асарларида Масъуд Ғазнавийнинг олимга алоҳида муносабати қайд этилган. Масъуд даврида Берунийнинг аҳволи анча яхшиланади, Масъуд астрономияга қизиққан ва илмий кузатишларга алоҳида эътибор берган. Беруний унга араб тилини ўрганишига ёрдам берган. Масъуд ҳам олимни ўз ҳимоясига олиб, унга яхши инъомлар қилган. Шунинг учун ҳам Беруний «ал-Қонун ал-Масъудий» асарини унга бағишлаган.¹

М.Қориев романида тарихни ойдинлаштириш янги талқинлар билан бойиганига қарамай, Маҳмуд Ғазнавий ҳақидаги баёндан иборат бўлиб қолган. Ундан фарқли «Кўҳна дунё» романида тарихийлик фалсафий тус олади ва бадий талқин қилинади. О.Ёқубовнинг мақсади Маҳмуд Ғазнавийнинг салбий қиёфасини кўрсатиш эмас, балки персонаж муаммосининг бадий ечимини беришдан иборат. Шунинг учун ёзувчи Маҳмуд Ғазнавий фаолиятини тўла қамраб олмайди, умрининг сўнгги дамларини акс эттириш билан кўзлаган мақсадига эришади. Маҳмуд Ғазнавий ҳаётини танлаб олишдан мурод инсон ҳаётининг айни нуқталарида унинг ҳаёт ва ўлимга бўлган муносабатини ойдинлаштириш эди. Беруний ва ибн Сино ҳаётини тўла тасвирлаш ҳам ёзувчи мақсади эмас. Шу боис улар ҳаёти хронологик изчиликда эмас, хотиралар ва тушлар билан тўлдирилади ва улар фаолияти Маҳмуд Ғазнавийни безовта қилган муаммо билан боғланади. Демак, ёзувчи ғоясига кўра уч йирик тарихий шахс айни бир муаммо — инсоннинг ҳаёт ва ўлимга муносабати нуқтаи назардан тўқнаш келадилар ва ёзувчи бу муносабатни ҳукмдор, олим ва табиб нигоҳидан ўтказди. Маҳмуд Ғазнавий Беруний ва Ибн Сино ҳаётининг қай бир нуқталарини туташтирган. Бошқа бир ҳолатда ҳам Беруний ва ибн Сино ўзаро

¹ Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар, 11-бет.

баҳс-мунозара олиб боришлари мумкин эди. Лекин ёзувчи уларни ўта танг вазиятда учраштиради ва ўлим ҳавфи солиб турган лаҳзада персонажларнинг ўлимга муносабатини кўрсатади. Маълум бўладики, инсон тафаккурнинг қай жабҳасида турмасин ўлим ҳақида узил-кесил фикр айта олмайди.

М.Қориев асарида Султон Маҳмудни нафақат адолатли ҳукмдор, балки йиллар тажрибасида тобланган ота қиёфасида талқин қилади. «Умр бўйи исломга ривож берган Султон Маҳмуднинг ўғли иймонсиз эркан, темирчининг қўлини кесмоқчи бўлибди ёки қарз олиб бермайдур, бировлар ҳақида хиёнат қилибдур, деган гапларни мен кўтара олмайман» («Ғазнавийлар», 19-б.), — деган Шоҳ Маҳмуднинг Хоразмга юриши «Мажлиси уламо»нинг тарқалиб кетишига, ўттиз икки ёшли Шоҳ Маъмурнинг сангсор қилиб ўлдирилишига сабаб бўлади. Босқинчиликлар ҳисобига Ғазнанинг обод қилиниши ҳам адолат тарозусига мувофиқ эмас. Айни қирғинбарот сабаб Ибн Сино ва Шоҳ Маҳмуд ўртасида ихтилоф келиб чиққан. М.Қориев талқинида Маҳмуд Ғазнавий ўз хунрезликларини Сабуктегиннинг «ўта адолатли, фозил подшоҳнинг бўлиши мумкин эмас», деган қарашлари билан ниқоблайди. Бу борада Фитрат ҳам подшоҳликни қон билан суғориладиган оғочга ўхшатади.

Роман ҳақида фикр билдирган мунаққидлар тарихий қаҳрамонлар тасвиридаги ҳаққонийлик масаласига ҳам эътибор қаратганлар. О.Шарафиддинов тарихий қадриятларни тиклаш борасида олиб борилаётган кенг кўламли ишлар бадий асарларда ўтмишдаги буюк ота-боболаримизнинг образларини яратишни тақозо қилди, деган фикрни билдириб, Одил Ёқубов ва Пиримқул Қодиров хизматларини алоҳида қайд этади. «Аммо, — деб ёзади мунаққид, — бу ютуқлар қанча мақтовга сазовор бўлмасин, улар жамиятнинг тарихий асарларга бўлган эҳтиёжини қондиролмайди. Негаки, биринчидан, уларнинг сони жуда кам, иккинчидан эса энг яхши сара асарларда ҳам тарихий ҳодисалар ва тарихий шахслар тасвирида ҳукмрон мафкура-

нинг тазйиқи остида бўғилган бир томонламаликлар, ҳаёт ҳақиқатини бузиш ҳоллари, тарихийлик ва объективлик принципларига хилоф ўринлар учрайди».¹

Ҳаққонийлик мезонлари ҳақида Ҳ.Каримов ҳам докторлик диссертациясида фикр билдириб ўтади. «Романда, — деб ёзади у, — тарихийлик принципига ҳамма ўринда ҳам амал қилинмаган. Маҳмуд Ғазнавий, Унсурий образлари тасвирига давр мафкураси нуқтаи назаридан ёндашилган. Чунки Маҳмуд Ғазнавий роман воқеалари тасвирида ўта золим, босқинчи сифатида таассурот қолдиради. Тарихий ҳақиқат эса буни инкор қилади. Авваломбор, у ўқимишли шахс бўлган, пахлавий ва араб тилларини билган, шеърлар битган. Ғазнада жуда кўп нодир китоблар тўплаган. Беруний ва Ибн Синога ҳомийлик қилган. Ислом дини ақидаларига қаттиқ итоат этган».² Алишер Навоийнинг «Садди Искандарий» достонида Маҳмуд Ғазнавийга бағишланган ҳикоят келтирилади. Унда айтилишича, Ҳиндистонга қўшин тортиб борган Шоҳ Маҳмуд халқ аскарлардан, улар томонидан етказилиши мумкин бўлган жабру жафолардан хавотирда бўлмаслиги учун қаттиқ назорат қилади. Шу орада талончилик қилаётган аскарбошилардан бирини адолат юзасидан жазолайди. Ана шу адолати туфайли жаннатга сазовор бўлганлиги айтилади. Тарихий шахслар ҳақида ўз даврига қараб турли фикрлар бўлавериши мумкин. Ёзувчининг сарой аъёнлари тасвирида бир-ёқламаликка йўл қўйиши мафкуранинг таъсири ҳамда адиб мақсади билан амалга ошади. Бу ҳолатни О.Ёқубов ижоди бўйича махсус тадқиқот олиб борган З.Раҳимов қуйидагича изоҳлайди: «Баъзи бир тарихий шахслар, буюк арбоблар образларининг нисбатан бир томонлама бўлиб қолганлиги сабабларидан яна бири шундаки, тоталитар тузумнинг сиёсий устқурмаси ижодкорлар ўзига хослигининг тўла

¹ Шарафиддинов О. Ижодни англаш бахти. Т.: Шарқ. — 2004, 182 —б.

² Каримов Ҳ. Ҳозирги ўзбек насрида ҳаёт ҳақиқати ва инсон концепцияси (70-80 йиллар). Филол. фанлари доктори... дисс. Т.: 1994, 184-б.

рўёбга чиқишига йўл бермади, партиявийлик, синфийлик андозалари воситасида воқеа-ҳодисаларга уларнинг шахсий муносабатларини чегаралаб қўйди, қолипга сиғмаган ижодкорлар ва асарларни таъқиб қилди».¹ Ҳ.Каримов ёзувчи позициясини «ҳукмдор билан илм аҳлининг муқоясасида халқ манфаати йўлида фаолият кўрсатган шахсларнинг ўз даври ва тарихда тутажак ўрнини таъсирчан ҳамда ибратли тарзда тасвирлашга интилиши»², — деб белгилайди. У.Норматов ўз фикрлари билан ёзувчи қарашларига яқин келади: «Ёзувчи асарда шундай йўл танлаган экан, у бунга ҳақли. «Кўҳна дунё» Ғазнавий ҳақидаги илмий рисола эмас. Адабий асарда ўз бадиий ниятидан келиб чиқиб тарихий шахсларга турли нуқтаи назардан ёндашавериши мумкин».³ Бизнингча, романнинг тарихий қимматини ошириш мақсадида Маҳмуд Ғазнавий атайлаб танлаб олинган. Ёзувчининг муддаоси ҳаёт ва ўлим оралиғида тебранаётган инсон руҳиятидаги пўртаналарни очиш ва илм аҳллари мисолида ўлимни маҳв этиш, ҳукмдор мисолида эса ўлим инсонни маҳв этишининг бадиий талқинини беришдан иборат эди. Зеро, ўлим инсон ҳаётининг бир қисми. Ўлимга юзма-юз келган одамнинг изтиробларини кўрсатиш орқали ёзувчи қаҳрамон ҳаётини тафтиш қилади. Агар персонаж ҳаёти хронологик кетма-кетликда баён қилинганда, у бадиий қимматини йўқотган, асардаги тарихий образларнинг тарих саҳифаларида тутган қимматига путур етган бўлар эди. О. Ёқубов инсон тасвирини ўлим остига қўяди, гўё ўлим инсон тафаккурини бошқаради. Бу бошқарув ўлим салтанатининг қўрқинч отлиғ тизимида топширилади, табиийки, бу салтанат остида инсон руҳиятида мувозанат йўқолади. Руҳий мувозанатни сақлаб турган хотира, туш, эсдалик, онг остида қолган қандайдир кечинмалар энди бирваракай юзага

¹ Раҳимов З. «Кўҳна дунё» поэтикаси. Фарғона нашриёти, 2005, 6-б.

² Каримов Ҳ. Ҳозирги ўзбек насрида ҳаёт ҳақиқати ва инсон концепцияси (70-80 йиллар). Филол. фанлари доктори... дисс. Т.: 1994, 186-б.

³ Норматов У. Кўҳна дунё сабоқлари (сўнгсўз). Ёқубов О. Кўҳна дунё. Т.: Шарқ, 2004, 380-б.

қалқиб чиқади. Натижада, уларнинг ҳаммаси аралаш ҳолда депрессияга сабаб бўлади. Депрессияга учраган одамни эса ўлим осонгина маҳв этади. Маҳмуд Фазнавийда айнан ўша ҳолат, яъни инсон руҳиятининг инқироzi кўрсатилган. Шу орқали инсон барча қарама-қаршилиқларнинг маркази эканлиги тасдиқланган. Адабий асарга тарих факти эмас, санъат ҳодисаси сифатида муносабатда бўлмоқ лозим. Чунки «адабий асар борлиқнинг айнан нусхаси эмас, санъаткорнинг шахсий муносабати, ижтимоий-эстетик идеаллари билан йўғрилган ҳаётдир».¹ Воқеа-ҳодисаларга субъектив муносабатнинг бўлиши табиий, аммо ёзувчи тарихийликни атай бузиб кўрсатмаса бўлгани, шундан келиб чиқиб айтиш мумкинки, ёзувчининг асосий мақсади Маҳмуд Фазнавий ҳаётини тасвирлаш эмас, мана шу образ заминида ўз асрига сиғмаган фалсафани султон даври мисолида акс эттиришдир. Биз учун ҳам воқеа-ҳодисалар ҳақидаги ёзувчининг қараши муҳим.

О.Ёқубов талқинида Беруний пок эътиқоднинг тимсоли сифатида тасвирланади. Биргина тарихий маълумот Берунийнинг улуғ мутафаккир инсон бўлганини тасдиқлайди. Ёқут Ҳамавий олим ҳаётининг энг охирги дақиқаларида унинг ёнида бўлган бир кишининг ҳикоясини келтиргани «Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар» асарига И.Абдуллаев томонидан ёзилган сўзбошида қайд этилади: «Берунийнинг яқин кишиларидан қози Валволижий бўлиб, бундай дейди: «Мен Абу Райҳон ҳузурига у оғир нафас олаётган, хириллаб жон бераётган вақтда кирдим. У мендан «Меросларни нотўғри бўлиш ҳақида айтганларингни такрорлаб бер», — деди. Мен унга раҳм қилиб: шундай аҳволда-я! — дедим. У эса: «Эй фалони, мен учун бу масалани билиб дунёдан ўтиб кетиш уни билмай ўтиб кетишдан афзалроқ эмасми?» — деди. Мен у масалаларни такрорлаб беришга мажбур бўлдим. У буни ёдда сақлади. Кейин

¹ Раҳимов З. «Кўҳна дунё» романи поэтикаси. Фарғона нашриёти, 2005, 5-б.

менга бу ҳақда ўйлаганларини айтиб берди., шундан сўнг мен чиқиб кетдим. Кўчага чиқишим билан унинг уйидан йиғи овози эшитилди».¹

Беруний кўп йиллар Маҳмуд Ғазнавийга ҳамроҳ бўлган, унинг ҳаётини сиртдан кузатувчи холис одам образи сифатида гавдаланган. Берунийга ҳар қанча адолатсизлик қилмасин, Маҳмуд Ғазнавий уни ўзи учун сақлайди. Чунки у султоннинг ойнаси, агар Маҳмуд Ғазнавий куч-қудратга таянса, Беруний илм-фан ва тафаккурга таянади. Битта саройда бир-бирини инкор қилувчи икки азим куч туфайли мувозанат ушлаб турилади. Беруний образида меҳрибон устоз, мулоҳазакор ва айни дамда эҳтиёткор инсон, севган ва севилган ёр, ҳатто Хатлибегимнинг ҳам ақлини олган эркак тимсоли жам бўлса, устози Абдусамад Аввалда илм ва ҳақиқат бирлиги жам бўлган. Абдусамад Аввалнинг тутган йўли қай бир жиҳатлари билан Қодирий қаҳрамонларини эслатади. Худди Анвар дўсти Султонлини қутқариб олганидек, у ҳам шогирди Берунийнинг жонига оро киради.

« — Ёдингда бўлсин, Абу Райҳон! Имом Муҳаммад Исмоил... — тангри унинг қабрини мунаввар этгай! — имом Исмоил тариқати тўғрисидаги рисола камин битганмен! Сен эмас, камин битганмен! Сўзимни англадингму, Абу Райҳон!

Беруний беихтиёр бошини ҳам қилиб:

— Бу сўзга ким инонади, устод? — деб сўради. — Рисолага каминанинг номи битилган.

— Йўқ, фақир сенинг номингни ўчирганмен. Не чора? Гурганждан келган мунофиқ бир ҳамюртимиз, сабаби бахиллик, ифво қилмиш! Ёдингда бўлсин — сен ёшсен, камин эмас, ёшимни яшаб, ошимни ошаб бўлганмен.

— Устод!

— Бас! — чол тўсатдан олдидаги қора қумфонни олиб, ерга гурсиллатиб урди. — Агар бу тилагимни бажо келтир-

¹ Беруний Абу Райҳон. Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар. Т.: Фан, 1968, 12-бет.

масанг берган илмимга рози бўлмасмен!» («Кўҳна дунё», 82-б.). Абдусамад Аввал яшаш тарзи, ҳаётга муносабати жиҳатидан Маҳмуд Ғазнавийга қарши қўйилади. Унинг фалсафаси ҳам уч-тўрт калимада жам бўлган.

«— Худо недур? — деб хитоб қилар ва ўзи жавоб берарди: -Адлу ҳақиқатдур! Гуноҳи кабир недур? Зеби зийнат ва айши ишратдур! Савоби азим недур? Меҳри шафқатдур! Ўзинг янглиғ бандаларни суймоқдир! Балои нафсни тиймоқдур!..» («Кўҳна дунё», 81-б.). Бу эса суннатга мувофиқ яшамоқлик эди. Одатда, буюк инсонлар ўз ҳаётларини мураккаблаштирмайдилар, улар оддий яшайдилар, уларнинг номаи аъмоллари ҳам оддийликда жам бўлган. Оддийликда кибр бўлмайди. Умрининг охирида ҳам ўзи билган ҳақиқатдан юз ўгирмаган Абдусамад Аввалнинг султон Маҳмуд билан мубоҳасаси ҳам ҳайратга лойиқдир.

Баъзан асар воқеалари ва қаҳрамон психологияси ҳақида гап кетганда, «Маҳмуд Ғазнавий эса илм аҳлидаги руҳ ва ақл эркинлигини ўзига сингдира олмайди. Зиддиятлар мана шундан келиб чиқади»¹, — деган фикрларга ҳам дуч келамиз. Назаримизда, Маҳмуд Ғазнавий «илм аҳлидаги ақл ва руҳ эркинлигини ўзига сингдира олмаслиги»дан зиддият келиб чиққан эмас. Балки барча зиддият султоннинг руҳиятида кечаётган эди. Унинг учун асосий масала ўлмаслик учун кураш эди. Инсон ўзидан хотиржам бўлмаганида ўлмаслик учун курашади. Қолаверса, инсон умрининг қай палласида турмасин, ўлимни тан олгиси келмайди.

Маҳмуд Ғазнавийнинг фожиаси Искандар Зулқарнайндан қолган ҳикматни эсга солади. Унинг ўлими олдидаги васияти инсоният яратган фалсафаларнинг афзалидир. У вафот этгач, тобутдан қўлини чиқариб қўйишларини айттар экан, бу билан ўзи каби ҳукмдорларга эслатма бера-

¹ Самандаров И. Ўзбек тарихий романларида тарихийлик. Филол.-фанлари илмий даражасини олиш учун ёзилган дисс... Т.: 1992, 123-б.

ди. Ёлимдан қочиш, унинг зарарини камайтиришга уриниш Ғазнавий Ғожиасини тобора кучайтириб боради. Неъмат илоҳий ҳақидаги чўпчак айни дамда Яратганининг ёзуғига исён бўлиб кўтарилади. Бу борада мамлакатдаги машҳур одамларнинг ҳам чорасиз қолиши Яратганининг қонуниятига қарши бориб бўлмаслигининг бадиий тасдиғидир. Ёлимдан қўрқув ваҳимасидан у кунда юз бор ўлишга маҳкум. Ҳинд юртида элик минг одамни қалъага қамаб, ўт қўйдириб юбориши бот-бот эсига тушар экан, гўё Яратган шунинг учун интиқом олаётгандай тасаввур қолдиради. О.Ёқубов «Кўҳна дунё» тарихий романини бадиий тўқима лавҳалардан бошлар экан, Маликул шароб образига атай урғу беради. Унинг кулбаси асар воқеалари учун очкич вазифасини бажаради. Бу кулба — алоҳида олам. Бу ернинг ўз аҳли бор. Улар учун дунё бир қултум майга тенг. У ерда бутун ташвиш унутилади, гўё олам ва одам бирлашади. Ғазнавий саройидан фарқи ҳам шунда. Маликул шароб бошлиқ барча жабрдийдалар шу ердан паноҳ топган. Ёзувчи асар давомида бир неча ҳикоятларни киритади. Уларнинг барчаси Маҳмуд Ғазнавий характерини очишга қаратилган. Бобо Хурмо айтган ривоятда ҳам ўша мақсадни етказиш муҳим. Албатта, бунда тарихий ҳақиқатдан кўра ёзувчи айтмоқчи бўлган бадиий ҳақиқат кучининг салмоғи ортиқ. Ёзувчи барча қаҳрамонлар қисматини, улар Ғожиасини Маҳмуд Ғазнавийга олиб келиб боғлар экан, асли Маҳмуд Ғазнавий ҳам ўшалар билан қисматдош, балки улардан ҳам бахтсиз эканлигини кўрсатади. Романдаги икки-уч воқеанинг шарҳи Маҳмуд Ғазнавийнинг шахсига чизиқ тортади. Бу воқеалардан бири ҳинд раққосаси Нарғизабону билан боғлиқ. Хуфия базмхонада шахзода Маҳмуднинг эмас, Қутлуғқадамнинг шаробини олган Нарғизабону бир умрга мажруҳ бўлиб қолади: «Нарғизабону қўлини боши узра кўтарганича фарёд чекиб, ўзини созандалар даврасига урди. Бироқ ғазабдан жазаваси тутган ёш амир икки хатлашда малакка етиб, унинг боши узра кўтарган нозик қўлларига қилич солди.

Қўш бармоғи учиб кетган раққосанинг зорли фарёди базмхонани зир титратди... Раққосанинг хина қўйилган нафис қорамтир бармоқлари, худди жони бордай, ерда дикдик сакрар, боши узилган митти қушчалардай питирларди!..» («Кўҳна дунё», 13-б). Шу ўринларда ёзувчи ҳукмдорнинг шафқатсизлигини очиб ташлайди. Романда ҳаёт ва ўлим муаммоси билан боғлиқ иккинчи воқеа ҳам Маҳмуд Ғазнавий иштирокида рўй беради. «Инд дарёси соҳилидаги кўркам қалъа ичидаги муҳташам ибодатхонага ўт қўйиш тўғрисида амру фармон берилганида, Беруний асир олинган ҳинд лашкарбошилари билан бирга султон олдига тиз чўкиб, ундан шафқат сўраган, маҳбусларнинг кўз ёши аралаш қилган илтижоларини таржима қилаётганида эса, ўзиям кўз ёшларини тиёлмаган эди! Лекин султон шафқат қилмади. Муаззам қалъанинг тўрт тарафидан ўт қўйишни буюрди. Қалъага яширинган элик минг одам, баробар тиз чўкиб ибодат қилганича йўқ, ибодат эмас, юракларни тилка-пора қилувчи мунгли бир қўшиқни айтганича, аланга ичида куйиб кул бўлди...» («Кўҳна дунё», 30-б.). Маҳмуд Ғазнавий салтанати қўрқувга асосланган эди. Қўрқув инсон руҳиятини бошқарадиган, уни издан чиқарадиган, инсонлик қиёфасига путур етказадиган манфий энергиядир. Инсоннинг худбинона истаклари чегара билмаган пайтда қўрқув онг остида гўё пассивлашади, амалда эса худбинликнинг жилови қўрқувнинг қўлида бўлади. Қачонки, нафс қонганида қўрқув ўзини тўла намоён қилади. Энди у биринчи галда ўзини маҳв қила бошлайди. Қўрқувнинг илк кўриниши ваҳимадир. Ваҳима шарпалар таъқиб кўринишида қўрқув солади. Кейинроқ, мудҳиш воқеаларнинг тушларда ва онгда такрори билан реаллашади. Шу тариқа қўрқув инсонни ўнгда ва тушларда таъқиб қила бошлайди. Қўрқув остида инсон ёлғизлигини англай бошлаган паллаларда унинг руҳиятида синиш, яъни мувозанатдан чиқиш бошланади. Бу эса унинг телба-тескари ҳаракатларига йўл очади. Аслида, инсон ҳамisha ёлғиз эканлигини ҳис қилиши Яратганни англаш йўли-

дир. Шу дақиқаларда Яратган ҳукми остида эканлигини била боради. Унга ёлғизлигида кўпроқ муҳтож бўлади. Ёлғизлик қайғу ва мусибатда, қўрқувга тушганда яққол намоён бўлади. Инсон ўз хатти-ҳаракатлари билан қўрқувга йўл очади. Қўрқувнинг биринчи белгиси ваҳима, сўнгги йўли ўлимдир. Ўлимга элтувчи йўл ҳамиша бирдек эмас, бадий адабиёт эса ана шу туйғуни англата олиши билан ўлимдан ҳам гўзаллик ярата олади, китобхонга эстетик лаззат беради. Роман воқеаларини мувозанатда ушлаб турган воқеа ҳам Маҳмуд Ғазнавийнинг бедаво касали, аниқроғи, уни ваҳимага солаётган ўлим туйғуси. Инсон табиатининг ожизлиги ҳам шундаки, ўлимдан қўрққанчалик Яратгандан қўрқмайди. Яратганнинг буюклиги шундаки, менлик восвосида юрган бандасини ўлим билан ўзига бўйсундиради. Ҳатлибегимнинг «...шўрлик оғам ўз ўтида ўзи қовурилиб ётмиш! Дардига даво, кўнглига ором бергувчи на бир ҳабиби бор, на бир табиби» («Кўҳна дунё», 24-б.), - дейишида шунга ишора қилади. Ёзувчи ҳам ҳукмдор аҳволи ҳақида хабар беради: «Биров уни аллақандай давосиз дардга йўлиққан деса, биров таваҳҳум (ваҳима) касалига гирифтор бўлиб, восвос бўлиб қолган дейди» («Кўҳна дунё», 29-б.).

«Кўҳна дунё» романини тадқиқ қилган олим Д.Тўраев асарга қуйидагича муносабат билдиради: «Шоҳнинг ўлим тўшагидаги хасталик даври танлаб олиниб, унинг мураккаб ижтимоий қиёфаси барча кирдикорлари, босқинчиликлари, қирғинбарот урушлари, улар туфайли тўплаган бойликларининг ҳаёт билан видолашиши чоғида ҳеч қандай қиммати қолмаганини психологизмли кескин драматик ҳолатларда тасвир этилади. Шоҳлик фожиалари фонда қирғинлик келтирувчи урушларнинг фош этилиши романнинг ғоявий-бадий қимматини таъминлаган».¹ Му-

¹ Тўраев Д. Ҳозирги ўзбек романларида бадий тафаккур ва маҳорат муаммоси (60 – 80-йиллар). Филол. фанлари доктори... дисс. Т.: 1994, 155-б.

наққид романнинг ижтимоий омилларини назарда тутди. «Ижтимоий муносабатни, аслида, зинҳор инкор этиб бўлмайди: ҳамма нарса, барча воқеалар, жамики инсонлар ижтимоий муносабатда намоён бўладилар. Лекин ижтимоий ёндашув, ўйлаб кўрилса, бирёқлама, юзаки муносабатдир. Ҳаётнинг, инсоннинг, воқеа-ҳодисаларнинг асл илдизи ижтимоий қатламдан чуқурроқда бўлади. Масалан, инсон ижтимоий муносабатлар бир бутунлиги. Лекин унинг илдизини бетакрор ўзлик белгилайди».¹ Маҳмуд Фазнавийнинг тарих саҳнасига кириб келишини, Беруний ёки ибн Синонинг буюк аллома даражасига кўтарилишида, аввало, улардаги ўзлик асосий ўрин тутди. Маҳмуд Фазнавийда шафқатсизлик ва фавқулодда ақл (улар туғма хусусиятлар) уни ноёб иқтидорга — тахтни бошқариш қобилиятига эга қилди. Инсоннинг айрим хислатлари туғма бўлиб, воқелик туфайли турли кўриниш касб этиши мумкин. Маҳмуд Фазнавийдаги шафқатсизлик ва худбинлик туғма сифат. Уни сарой шароити ҳукмдор қилиб етиштирди. Бошқа бир шароитда ўша хусусиятлар билан қароқчи ёки каллакесар бўлиши ҳам мумкин эди. Демак, романда тасвирланган қирғинбаротлар ўз-ўзидан юзага келган эмас. Унинг илдизида туғма-табiiй асослар мавжуд. Ёзувчи табiiйликка табiiйликни, яъни шафқатсизликка ўлимни қарши қўйиб персонажнинг аросатдаги тақдирини кўрсатиб беради. Қаҳрамон характерининг соф психо-биологик жиҳатларини очишда ёзувчи анча шафқатсиз усулни, яъни инсоннинг ўлим билан юзма-юз ҳолатини танлайди. Ва шу орқали ўлим жисмоний яқун эмас, ўлим - ҳаётнинг қимматини белгиловчи мезон, ўлим - ҳаёт гўзаллиги кашфиёти, ўлим туфайли боқий дунёга ҳар ким ўз даражасида қадам қўйиши каби абадий ҳақиқатни уқтиради. Инсон ўзининг ҳақиқий кашфиётига етиб боргунга

¹ Расулов А. Ҳозирги ўзбек танқидчилигида таҳлил ва талқин муаммоси (XX асрнинг 80 — 90-йиллари асосида). Филол.фанлари доктори илмий даражасини олиш учун ёзилган дисс... Т.: 2002, 66-б.

қадар кечирган умри, эришган мавқеи, ҳаётининг ижтимоий омиллари инсоннинг маълум лаҳзаларида англаган ҳақиқати учун босқич холос. Ёзувчи персонажлар ҳаётини қайта ҳикоя қилиш учун тарихга мурожаат қилмаган. Адиб тарихий тақдирлар фони остида туғилиш, ҳаёт ва ўлим деган уч тушунчанинг туташган нуқтасида руҳият манзаралари кашф этилишини тасвирлайди. Шу ўринлар тасвиридан китобхон эстетик лаззат олади, покланади. Бадиий адабиётнинг вазифаси ҳам китобхонга шу англамни етказишдан иборат. Тарихий шахслар ифодаси тўқима образларни ёритишдан қийинроқ. Боиси, тўқима образ тўла маънода ёзувчи идеясига бўйсундирилади, тарихий шахслар тасвирида эса ёзувчи уларнинг тарихда тутган ўрни билан ҳисоблашишга мажбур бўлади. Шунга қарамай, тарихий шахсларнинг тўлақонли характерларини яратишда уларнинг руҳий дунёсини, қалб кечинмаларини бадиий таҳлил ва талқин этиш зарур. Бунда ёзувчи ўзи англаган кечинмалар ҳам асар маъзига едириб юборилади. Чунки ҳар қандай ижод ўз моҳиятига кўра субъектив жараёндир.

Маҳмуд Фазнавий ҳаётини тадқиқ этар эканмиз, бири-бирига ўхшамаган фикрларга дуч кела бошлаймиз. С. Олимнинг «Ишқ, ошиқ, маъшуқ» китобида ошиқ ва маъшуқ Маҳмуд ва Аёз ҳақидаги мақолани ўқигач, ўзligидан кечиб, маъшуқ сифатлари билан яшаган шоҳ Маҳмуднинг оламшумул қирғинбаротлари азалнинг яна бир жумбоғи эканлигини биламиз. Аммо ёзувчи бирор ўринда эркак ошиқ-маъшуқларнинг муҳаббат фалсафасига ўрин ажратмайди. Агар шундай бўлганда, ўлим ўзининг маҳв қилиш кучини йўқотган бўлар эди. Адибнинг мақсади Маҳмуд Фазнавийнинг ҳаётини баён қилиш эмас, гуноҳкор инсон ҳаётида ўлимнинг ўрнини акс эттириш эди. Демак, ёзувчининг мақсади тарихдан ҳикоя қилиш эмас, ўз замонасига сифмаган фалсафани кечмиш фонидан бадиий гавдалантиришдан иборат эди. Энди нима учун Маҳмуд Фазнавий ҳаётининг охириги ойларини танлаб

олинганлигини тушуна борамиз. Султон изтироблари гўё гуноҳларига жавоб бераётгандек тасаввур қолдиради: «Султон, гўё ўз ҳобхонасида эмас, совуқ гўрда ётгандай бўлиб, жисмидан совуқ тер чиқиб кетди. Юраги қоқсуяк кўкрагини ёриб чиққудек гурс-гурс урар, кўз олдида ҳануз аланга олган муаззам ибодатхона турар, қулоқлари остида ўт ичида қолган эллик минг маҳбуснинг мунгли қўшиғи янграрди...

Султон безиллаб оғриган биқинини силаганича, узоқ хаёлга толди. Мана, бу дарди бедавога гирифторм бўлганига бир неча ой бўлди, шундан бери кўнгли нотинч, жони беҳаловат, кечалари ёмон тушлар кўриб, ваҳима босади. Нечундир эзгу ишлари, қурган қасрлари, яратган боғлари, барпо қилган мачит ва мақбаралари эмас, жанглар суронию отлар дупури, кесилган бошлар, дорда чайқалган мурдалар, ёнғинда қолган шаҳарлар ёдига тушади. Миясида илгари ҳеч ўйламаган ёмон ўйлар чарх уради...» («Кўхна дунё», 38-б.). Ёзувчи ҳар сония ўлимга маҳкум ҳукмдорнинг Яратганга муножоти ёки иддаосини тақдирнинг ўткир кинояси сифатида беради. «Ё парвардиргори олам! Осий бандангни ўзинг кечиргайсен! Ва лекин... бу не кўргулик эканким, ожиз банданг султон Маҳмуд, ҳақ ва ҳидоят йўлида қирқ йил сурон солиб, машриқдан мағрибгача неки мажусийлар ва ғайридинлар бор, барчасини қатли ом қилса, пойқадами етган эл борки, ҳамма ерда қуръони мажид сўзини ёйса, бу йўлда унга қирқ йил зафар устига зафар келтирсангу энди, роҳат-фароғатда кун кечирмоқ мавриди келганда, уни бу бедаво дардга мубтало қилсанг? Ҳайҳот! Агар бу дард чиндан ҳам бедаво бўлса, унда амирал муслимин аталмиш гуноҳкор бандангнинг қирқ йиллик тоату ибодатидан не фойда? Наҳот у буткул рўйи заминни забт этиб, беҳисоб бойликлар орттирганида, ўз доруссалтанати Ғазнаи мунавварани жаҳонда энг кўркем шаҳарга айлантириб, унда масчити жоме янглиф ўнлаб масчитлар, гўзалликда беназир жаннатмонанд боғлар яратганида, Осмон маликаси каби қасрлар қуриб, улар-

ни ҳеч бир шоҳ кўрмаган зеб-зийнатлар билан безатганида... наҳот охир пировардида топгани бу бедаво дард бўлса? У ўз ҳарамига Чин ва Миср, Ҳиндистон ва Румдан хуснда ягона ҳурилиқоларни йиғдирса, рақсда товусдек товлангучи гўзал раққосалар, булбул янглиғ хушовоз хонанда ва созандалар, номи оламга кетган маликул калом ва воҳиди замон алломаларни тўпласа!.. Бу неъматларнинг ҳаммасини ўзинг инъом этсангу тагин ўзинг ҳаммасидан бенасиб қилсанг?» («Кўҳна дунё», 41-б.). Бу эса шоирнинг «Ақл бердинг, руҳ бердинг, Маъноси қани унинг. Дард бердинг, ҳасрат бердинг, Давоси қани унинг»¹, — деган фикрларига ҳамоҳангдир. Ўлим билан юзма-юз келган беморгина, агар у ҳаётдан ҳотиржам бўлмаса, шундай алам чекиши мумкин. Бу ўринларда ёзувчи рамзларга эрк бериб, Маҳмуд Ғазнавий салтанати таназзулини акс эттирар экан, сохта ибн Сино орқали аччиқ киноясини ҳам ифодалаб кетади.

Рауш ўзининг «Санъаткор, ҳокимият ва Танатос» мақоласида инсонни ўлимга олиб борадиган омилларнинг бешта аспектини тилга олади. Бу аспектларни у собиқ коммунистик мафкура хукмронлик қилган йилларда ижодкор шахсиятидаги кечинмалар билан боғлайди. Муаллифни матн эмас, матнни яратишга ундаган куч қизиқтиради. Шунинг учун «Биз ижодкор асарини турли аспектларда текширар эканмиз, танатология олами муаммоларининг санъаткор шахсияти билан чамбарчас боғлиқлигини кузатдик», — деб ёзади. Тилга олинган аспектларнинг бешинчисида шундай дейилади: «руҳий таназзулнинг табиий натижалари шуни кўрсатдики, халқни қутқаришнинг ягона йўли диндан нажот кутиш, руҳий қадрият ва ғояларни тиклаш, халқни ўзаро келиштирув, шахснинг Табиат ва Яратган билан муносабатини мувофиқлаштиришдан иборат. Инсон қиймати абадият асоси ва диннинг идеали бўлган яхшилик, адолат, муҳаб-

¹ Раҳимжон Раҳмат. Хасталик дафтари. — Т.: Ниҳол. — 2008, 31 — б.

бат ва раҳмдиллик билан белгиланади».¹ Инкорни инкор қилиш билан ҳам ҳақиқат тасдиғини топади. Банда ўз хатти-ҳаракатлари билан Яратганни инкор қилаётган экан, охир-оқибат ўша инкор билан Яратганга интилади. Баъзан «...наҳот буткул рўйи заминни титратган султон Маҳмуд янглиф фотиҳи муртасир... ногаҳон ёпишган бир дард сабаб, Афшон шол даҳасидаги ғариби ғураболар янглиф ўлиб кета берса? ...«шоҳлар менинг ердаги соямдур» деган ул сарвари коинот улар учун Унсурий айтган неъматни илоҳий каби мўъжиза неъматлар ҳам яратмоғи даркор!» («Кўҳна дунё»,42-б.), дея фикр қилаётган Маҳмуд Ғазнавий, «минг-минг хасталарнинг давосиз дардларини даф қилиб, дуоларини олди. Фақат, ҳайҳот, ўлимга даво топмади! Ҳаёт не? Ўлим не! Агар бу норасо оламдан бошқа олам, бошқа ҳаёт бўлмаса, бани одам нечун келиб, нечун кетди?» («Кўҳна дунё»,150-б.), деб фикрлаётган ибн Сино қарашларида фарқ қолмайди. Юқоридаги фикрлар муаллифнинг Беруний ҳақидаги «Ўлим ҳақ! Беруний султоннинг қаҳри ғазабидан қўрқмайди. У фақат бир нарсадан — ният қилган ишларининг чала қолишидан, ёза бошлаган асарларининг ниҳоясига етмай қолишидан қўрқади, холос!..» («Кўҳна дунё»,31-б.), — деган гапларига қарши қўйилса ҳам моҳиятан ҳеч бирида ўлимни инкор қилиш йўқ, аксинча ўлимни англашга интилиш борлиги сезилади.

Романда уч буюк инсоннинг ҳаёт ва ўлим ҳақидаги фалсафалари жам бўлган. Ибн Сино талқинида ҳаёт ва мамот масаласи одам ва олам муаммоси билан боғланади, яъни ижтимоийлик касб этади: «Ҳа, бу тафаккур, бу ақл-идрок бани одамга фақат бир мақсадда, ўзи яшаган

¹ Рауш А.П. Художник, власть и Танатос. Фигуры Танатоса. №3, специальный выпуск: Тема смерти в духовном опыте человечества. Материалы первой международной конференции, Санкт-Петербург. 2-4 ноября 1993 г. СПб.: издательство СПбГУ. 1993. (Интернет сайтларидан қаранг: <http://www.psyline.ru>; <http://www.hrono.ru>; <http://antropology.ru>)

бу оламини билмоқ, табиат сирларини англамоқ ва ниҳоят, оқу қорани таниб, ўз ҳаётини инсоф ва адолат асосига қурмоқ учун ато қилинган! Бани одам эса, э воҳ, ҳануз чиркин истак ва тубан ҳиссиётлар тузоғидан чиқолмайди!» («Кўҳна дунё», 147-б.). Ибн Сино ўлимдан ҳақиқат топади. «Ажабо: у ёшлик чоғларида «ўлим ҳақ» деган сўзни эшитганида бу сўз жуда адолатсиз бўлиб туюлар эди. Энди эса бу сўзда буюк бир адолат борлигига инонди. Дарҳақиқат, агар амирал мўъминин аталмиш бу мустабид шоҳ яна минг йил яшаса, бани башарнинг аҳволи не бўлур эди?» («Кўҳна дунё», 327-б.). Шу ўринларда ибн Синони эмас, мафкура талабларини қондираётган ёзувчини кўрамиз. Ҳар ҳолда Ибн Сино — табиб. У ўз ҳаётий тажрибасига асосланиб ақл ва идрокка кўпроқ суянади. Шунга қарамай, инсон илоҳий қонундан четда эмаслигига ишонади: «— Ёшлиқда, шубҳа нелигин билмай юрган ақл заиф чоғларда наинки бу қонун, ҳатто ажални ҳам даф этишга инонар эдик! Мана энди, кексалик манзилига етиб, оқу қарони таниганимизда аён бўлдики, олам сирларини ечишга ожиз бир банда эканмиз, устод!» («Кўҳна дунё», 290-б.). Ибн Сино тиббиётда тенги йўқ аллома сифатида қаламга олинади ва унинг шахсияти билан оид лавҳалар ҳам Маҳмуд Ғазнавий ҳаёти билан боғлиқликда талқин қилинади. Одатда, буюк кишилар буюк қалбга эга бўладилар. Ибн Сино ва Берунийда ҳам шундай бўлди. Уларни ўзаро яқинлаштирган ҳам, уларни бир умр изланишга мажбур этган жумбоқ ҳам «Олам не?», «Ҳаёт не?», «Яратгувчи не?» деган саволлар эди. Ушбу саволларнинг ечими ўлароқ улар тарих саҳнасидан мангу ўрин олишди. Яшаш тарзлари, амаллари, эзгу ишлари билан ўлимни босиб ўтиб, абадийликка эришдилар. «Кўҳна дунё» романини ўқир эканмиз, Қуръони Каримдаги қуйидаги оятлар ёдга тушади: «Аллоҳ қайси бирингиз яхши ишларни кўпроқ қилишингизни синаш учун ўлимни ва ҳаётни яратди» («Таборақ» сураси, 2-оят). Оятдаги ўлим сўзининг ҳаёт сўзидан аввал келганини шайх Алоуддин

Мансур қуйидагича изоҳлайди: «...ўлим калимасининг мазмуни ҳаёт калимасининг маъносидан теранроқ, қамровлироқдир. Чунки ҳаёт сўзи мана шу ўткинчи дунёда вақтинча яшашнинг бошланишини билдирса, ўлим сўзи Охират диёридаги мангу ҳаётнинг бошланишини англади. Демак, ўлим юзаки қараганда муваққат ҳаётнинг интиҳоси бўлиб кўринса-да, аслида у мангу ҳаётнинг ибтидосидир».¹ Бутун инсониятнинг аъмоли аслида юқоридаги оятга жо бўлган.

Ф.Арьес таъкидлаган «Ўлим ўзимники» босқичини бадий адабиётда асосан қаҳрамоннинг ўлимга юзма-юз келиш ҳолати билан изоҳлаш мумкин. Кузатганимиз Маҳмуд Фазнавийда бу босқич кўрқув ва талвасаларда давом этади. Ёзувчи ўз қаҳрамонини «Ўлим ўзимники» босими остида руҳан азобланишини тадқиқ этса, китобхон уни «Ўлим сеники» босқичи асосида кузата олади. Ёзувчининг тасвир маҳоратидан ҳайратга тушади. Қаҳрамоннинг ўй-кечинмаларидаги талотумлар китобхонга ҳам ўз таъсирини ўтказди ва шу аснода «Ҳаммамиз ҳам ўламиз» босқичини яна бир бор қалбан ҳис қилади. Асар китобхонга шу тариқа эстетик лаззат беради. Ўлим қай жиҳатдан ўрганилмасин, турли тафовутларга қарамай бир-бирини инкор этмайди, аксинча, тўлдиради. Ўлимга юзланаётган беморларнинг руҳий ҳолатларини илк бор босқичларга бўлиб ўрганган танатолог олима Элизабет Кюблер-Роснинг фикрича (бу фикрга кейинчалик кўплаб танатолог олимлар ҳам қўшилишган), ўлаётган одам то ўлимгача бешта босқичдан ўтади. Биринчиси, «Йўқ, мен эмас!» — деган сўз билан рад қилиш бўлиб, бу ўлимга қарши энг оддий ва нормал реакциядир. Иккинчи босқич - ғазаб. Бунда беморни «Нима учун айнан мен?» - деган савол қийнайди. Бунда ўлимга маҳкум инсон, аввало, ўзига ғамхўрлик қилаётган яқинларига ғазабини

¹ Қуръони Карим. (Ўзбекча изоҳли таржима. Таржима ва изоҳлар муаллифи шайх Алоуддин Мансур). — Т: Чўлпон, 664-б.

соча бошлайди. Учинчи босқич — келишув. Бемор ҳаётини асраб қолиш учун энди атрофдагилар билан гўё келишув битимини тузгандай бўлади. Масалан, у ўзини итоаткор бемордай ёки ўта художўй одамдай тутати. Учта босқич бемор учун руҳий инқироз даври ҳисобланади. Бундан ўтгач, у депрессия босқичини бошидан ўтказати. Депрессия лотинча сўз бўлиб «руҳий тушкунлик», «руҳан эзилган» («подавленное») маъноларини билдиради. Энди бемор ортиқча саволлар билан ҳеч кимни безовта қилмайди. Ўз-ўзига «Ҳа, бу гал фақат мен ўлишим керак, бошқа ҳеч ким эмас», деган гапни такрорлайди. Бу ҳолда беморнинг ўта гамгин, баъзан йиғлоқи бўлиб қолиши, баъзида ўзи муҳтож бўлган одамларни ёнидан қўйиб юбормасликка ҳаракат қилиши кузатилади. Охирги босқичда, буни олима финал босқич деб атайти, бемор ўлимни ўзига қабул қилади.¹ Ўлимга нисбатан бундай онтологик ёндашув Толстой асарларида ҳам кузатилади. Адибнинг «Иван Ильичнинг ўлими» қиссаси «Кўҳна дунё» романидан қарийб юз йил аввал ёзилган. Миллати, эътиқодлари турли бўлган қаҳрамонларни туташтирувчи жиҳат ўлимга муносабатларидир. Ҳар икки қаҳрамонни ҳам оғриқ қийнайди ва шу азоб туфайли ўлимни ҳам даҳшатли оғриқдай қабул қиладилар. Шундай бўлиши табиий. Чунки соғлом одам аксар ҳолда ўлимга кутилмаганда юзма-юз келади. Ва бемор одам ўлимни ҳис қилганчалик азобга тушмайдилар. Толстой ўз қаҳрамонини ўлим остига қўяр экан унинг руҳий ҳолатидан кутилмаган хулоса чиқаради, яъни Иван Ильични ўлим даҳшати қийнамаяпти, балки умри давомидаги қалбаки ҳаётининг сарҳисобидан азобга тушяпти. Аслида Иван Ильич Маҳмуд Ғазнавий каби қаттол ва қонхўр сиёсатчи эмас. У уч фарзанднинг ўртанчаси. Ёзувчи уни оиланинг фахри эди, деб таърифлайди. Иван Ильич ўзининг бамаъни феъл-атво-

¹ Годфруа Ж. Что такое психология. В 2-х томах. Том 2.-М.: Мир, 1992. - С.46.

ри билан хизмат пиллапояларидан тез кўтарилади. Ҳамма уни оққўнгил одам деб билади. Агар унга боғлиқ воқеа-ҳодисалар шу тариқа давом этаверганида ҳам адиб ҳеч нарса ютқазмасди. Кўз олдимизда бир рус аристократининг намунали ҳаёт йўли гавдаланарди. Унинг яхши одам этиб тасвирланишига ҳам ҳеч нарса монелик қилмасди, чунки бунга етарли асослар бор эди. Аммо воқеа шу тарзда давом этавермайди. Толстой унинг касаллик даврини танлаб олиб ўз-ўзи билан курашига алоҳида эътибор қаратар экан, инсоннинг асл қиёфаси ўзгаларнинг эмас, ўзига ўзининг нигоҳида очилишини исботлаб беради. Бунинг учун бемор қаршисида ўлим намоён бўлади. «Кутилмаганда, у эскитдан таниш симиллаб оғрувчи, айни дамда, жиддий оғриқни сезди. Оғзида эса ўша таниш бемаза таъм... «Вой худойим-эй!» — деб юборди у... «Кўричагим! Буйрагим!» — деди ўзига ўзи. — Гап кўричакда ҳам, буйрақда ҳам эмас, ҳаёт ва ўлимда!» Мана ҳаёт ўтиб боряпти, мен эса уни ушлаб қололмайман. Хўш, нима учун ўзимни алдашим керак? Мендан бошқа ҳаммага аён-ку, ўлишим. Фақатгина вақти аниқ эмас — бир ҳафтадами, бир кундами, балки ҳозирдир... Агар мен йўқ бўлсам, нима ўзгаради? Ҳеч нарса! У ҳолда йўқолгач, қаерда бўлишим мумкин? Наҳотки, бу ўлим бўлса? Йўқ, мен хоҳламайман»(Толстой Л. «Смерть Ивана Ильича». Л.: Художественная литература Ленинградское отделение, 1983, с.160). Ёзувчи «Кай — инсон, инсонлар ўлади, демак Кай ҳам ўлади», деган силлогистик хулосани келтирар экан, бу билан Иван Ильичнинг: «Уларга барибир, аммо улар ҳам ўлади... Мен олдинроқ, бироқ уларга ҳам кейинроқ шу кун келади», деган фикрида ҳам айни шу силлогистик мантиқ устивор эканлигини таъкидлайди. Иван Ильич касалликни ўлимнинг белгилари деб ҳисоблайди. Уни оғриқ эмас, ўлим безовта қилаётган эди. Шунинг учун у «Мен кўричак ҳақида ўйлаяпман, бу ахир ўлим-ку. Наҳотки бу ўлим бўлса?» — дейди. Энди у тақдирга тан бера бошлайди. Оғриқ ҳақида ортиқча ўйла-

майди. Уни бошқа муаммо - виждон азоби қийнайди: кўз олдида умри давомида қилган хатолари бир-бир ўта бошлайди. Бу хатоларнинг барини мунофиқлиги билан боғлайди. У ҳаётини таҳлил қилар экан, бу иллат айнан ўсмирлик чоғларида бошланганини англайди. Нима мақсадда ўқитувчиларга ёқишга ҳаракат қилганлиги, амал пиллапояларидан тезроқ юқорилаш учун қайтарзда ҳаммага яхши муносабатда бўлганлиги, хотинининг назарига тушиш учун яхши рақс тушишга эҳтиёж сезганлиги, ниҳоят, ўзининг қадимий киборлардан эканлигини билдириш учун ҳашаматли уй сотиб олганию, уни иложи борича чиройли ясатишга уринганлиги, ҳатто хизматкорларга ҳам сабр қилмай ўзи ишга тушиб кетганлигини эслайди. Уйни таъмирлаш чоғида йиқилиб, ички аъзоларининг жароҳат олиши умри давомидаги мунофиқликларига жавобдек таассурот қолдиради. Иван Ильич осон ўлим топмаётганининг сабабини ўз хатоларида деб билади. «Шундан бошлаб уч кунгача аянчли қичқириқ бошландики, ҳатто икки девор нарида ҳам бу овозни даҳшатга тушмай эшитиб бўлмасди. Шу дақиқаларда у тушундики, ортга қайтиб бўлмайди, ҳеч шубҳасиз, йўқлик остонасига келди. - У!Уу!У! - дея ҳар хил овоз билан бақира бошлади. Ҳар замон «Хоҳламайман! - дея бақирининг давом эттирар эди». («Смерть Ивана Ильича», с.181.). Шу кунларда ҳеч кимни кўришни хоҳламай қолди. Уч кун давомида уни қандайдир куч қора халтанинг ичига мажбурлаб тика бошлади. У эса тинимсиз бақира бошлади. Бу бақириниқ оғриқдан эмас, виждон олдида ҳисобнинг оғирлигидан эди. Шу пайт Иван Ильичнинг қўлини кимдир ўпаётганини сезиб кўзини очади. Қараса, ўғли йиғлаб турибди. Нарироқда хотини ҳам йиғлаётибди. Бирдан Иван Ильич нафақат ўзини, балки оила аъзоларини қийнаб юборганлигини тушунди. Бунинг англагач, ягона чора ўлим эканлигини сизди. Иван Ильич шу қадар хотиржам тортдики, ҳатто ўлим ҳам қаёққадир даф бўлди. Танасини сирқиратувчи оғриқ бор, аммо энди у ортиқ

даражада азоб бермайди. Шу пайт ўлим қўрқуви ҳам қаёққадир йўқолди. Энди у қор халтага ҳам қаршиликсиз кирди ва бирдан атроф ёруғ нурга ўралди. Иван Ильич ҳайронликдан ўлимни қидирди, бироқ ўлим йўқ эди. Толстой ўз қаҳрамонини шу тарзда руҳий босқичлардан ўтказар экан, ўзининг диний қарашларини қаҳрамони ҳаётига сингдириб юборади. Дарҳақиқат, ўлимни тан олган инсон учун ўлим ваҳимаси йўқ. Яратганга ҳисобни инсон ўзига ҳисоб беришдан бошлайди. Толстой бу азалий ҳақиқатни асарда Иван Ильич қисмати мисолида тасвирлай олган.

О.Ёқубов Маҳмуд Фазнавийнинг ҳам аввалига ўлимга исён кўтаришга уриниши, бирдан ғазаб отига миниши, ибн Синога одам жўнатиши, сўнгра илоҳий неъматдан нажот топишга уриниши, ниҳоят, руҳан эзилиб, чексиз қийноқлар исканжасида қолиши тасвирида бадий фантазияга эмас, илмий ҳақиқатга ёндашиб иш тутади. Аммо унинг қаҳрамони умри ниҳоясида ҳам кибридан воз кечмаган, шу боис ўлимни ўзига қабул қила олмаётган инсон қиёфасида гавдаланади. Ёзувчи ҳудудсиз салтанатни ўз салоҳияти, куч-қудрати ва шер юраги билан орттирган Маҳмуд Фазнавийнинг шон-шуҳрат, ҳисобсиз хазина, «амирал мўъминин» деган улуғ мартабаларига ўлимни рўпара қилар экан, инсоннинг жуда ҳам майда ва ожиз кимса эканлигини кўрсатади. Ўлим хусусида парадоксал ҳолатлар юзага чиқади. Султоннинг: «Олло таоло бу осмон, бу олам, бу паррандаю даррандани нечун яратмиш? Ким учун, не мақсадда яратмиш бу гўзалликни? — деган саволига:

— Давлатпаноҳ! — деди Унсурий ҳаяжондан дудуқланиб.
— Олло таоло бу осмон, бу қушлар, бу гўзалликни бани башар учун, яъники ўз бандаларининг кўзини қувонтириб, дилини шод этмоқ азмида яратгандир!

— Бандасининг кўзини қувонтирмоқ, дилини шод этмоқ азмида яратган бўлса... нечун унга ўлимни раво кўради?» («Кўҳна дунё», 90-б.). Ёзувчи Фазнавий руҳидаги синишни Яратганга исёни билан белгилайди. У сўнгги дақиқаларгача

ўлимга тан бергиси келмайди. Ўлгиси келмайди. Ғазнавий образида ёзувчи одамзот психологиясининг мураккаблигини тадқиқ қилади. «Шўрлик мардуми мўмин ажал келса «ўлим ҳақ» деб, тақдирга тан бериб, бу норасо дунё билан бефигон, бефарёд, безабонгина видолашади. Қирқ йил салтанат тебратиб, давру даврон сурган бу султон эса... тилида «ўлим — оллонинг инояти», деса ҳам, дилида таваҳхум, жунунлар ҳолига тушиб қолди!» («Кўҳна дунё», 203-б.), — дейди Маликул шароб. Ёзувчи романда ўлимни эмас, ўлимни ўзига қандай қабул қилаётган одамни тасвирлади. Танатологияда онтологик ва онтик ҳодиса тушунчаси бор. Бунга кўра онтологик ҳодиса бизга бевосита тегишли. Онтологик кузатув натижасида ўлимни текшириш имкониятига эгамиз. Онтик ҳодиса ҳақида биз бирор нарса билишга ожизмиз. Айни вақтда ўлим ва ўлиш мутлақо бошқа-бошқа тушунча. Ўлим — бу онтологик ҳодиса. Ўлим борлиқдаги нарса кўзимизга қанчалик кўриниб турган бўлса, шу қадар аниқ. Ўлиш — онтик ҳодиса, уни шунчаки кузатиб бўлмайди. Унинг учун ўлиш лозим. Умуман, бадий адабиётда персонажнинг ўлим олди ҳолатлари онтологик ҳодисадир. Шунингдек, ёзувчи персонаж ўлимини тасвирлар экан, китобхон уни онтологик ҳодиса сифатида қабул қилади. Ниҳоят, у ўз асарида Маҳмуд Ғазнавийни ўлдириш билан китобхонни ўлим қўрқинчидан қутқаради.

Одамзод ҳаёт аталмиш неъматга тўймайди. Ўз ихтиёри билан ўлимга рози одамда ҳам яна яшаш истаги пайдо бўлаверади. Гуноҳларига, савобларига, нафсига эга бўлгани учун ҳам одам фаришта эмас. Инсон у ким бўлмасин иложсиз ҳолатларда ҳам чора кутади. Ўзига таскин излайди. Овга боғлиқ воқеалар, Маликул шароб билан ўтказилган дақиқаларда шоҳнинг кўзига олам ўзгача гўзалликда намоён бўлади. Бу гўзалликка ғубор аралашмаган. Маликул шароб ва султон ўртасидаги суҳбат асарнинг муҳим ўринларидан биридир, зеро Маликул шароб билан суҳбатда Маҳмуд Ғазнавий ҳукмдор эмас, эркинликка ташна оддий инсон каби кўринади. Чунки қаҳрамоннинг асл қиёфалари ўз «мен»и-

да сақланиб қолади. Одатда, ёзувчилар қаҳрамон ўзлигини очишда туш ва хотираларга кенг ўрин ажратадилар. Одил Ёқубов персонаж «мен»ини очишда Маликул шаробдан фойдаланади. Маликул шароб - Ғазнавийнинг болаликдаги дўсти. Инсон қай мақомда, қайси ёшда турмасин болаликка интилаверади.

Романда ҳаёт ва мамот масаласи қаҳрамонлар ҳолати, ёзувчи ифодаламоқчи бўлган мақсаддан келиб чиқиб турлича талқин қилинган. Романдаги асосий қаҳрамон билан боғлиқ барча хатти-ҳаракат бошқа персонажлар руҳиятига-да акс таъсир қилади. Султоннинг ибн Синони топиб келиш ҳақидаги буйруғи вазирлар Али Ғариб ва Абул Ҳасанакнинг ҳам ҳаётини хатарга қўяди, умуман, улар учун ҳам ибн Синони топиш ҳаёт ва мамот масаласига айланади. «Сиз ҳақимни қўйиб, ўз аҳволимиздан сўзланг, азизим. Офтоби оламнинг сўзларини эшитдингиз. Ул бетавфиқ ҳақимни бир-икки ҳафтада ҳозир у нозир қилмасак, сиз билан бизнинг бошимиз танамиздан жудо бўлғусидир. Сиз эса ҳақимни сўзлайсиз!» («Кўҳна дунё», 121-б.) — дейди бир ўринда бош вазир Али Ғариб.

Бир инсоннинг ўлими ёки ўлим билан жон талашини бошқаларга ҳам ўз таъсирини кўрсатади. Ўлимга юзланиш беморнинг тафаккуридагина эмас, бошқалар тафаккурида ҳам ўзгариш ясайди. Л.Толстой Иван Ильичнинг ўлими» қиссасида айна шу жараённи қойилмақом қилиб ифода-лайди. Иван Ильичнинг ўлими хабаридан унинг ҳамкасблари тараддудга тушиб қолади. Кимдир унинг ўрнини эгаллашга, кимдир бўш қолган иш ўрнига қайнисини жойлаб хотинининг хархашасисидан қутилишга. Бу нарсалар бир зумда уларнинг хаёлидан ўтади. Бирортаси марҳум ҳақида ўйлашмайди. Ҳатто унинг уйига азага боришни малол олишади. Ҳолбуки, марҳум тириклигида ўша ҳамкасабалар унга парвона эдилар, ҳар бир ишорасини маҳтал бўлиб кутар эдилар. Қизиғи, ҳали марҳум тобутга тушгани йўқ, Толстой ҳар бирининг индивидуал қиёфасини кашф этар экан, худбинлик инсониятнинг воз кечиб бўлмас хусусияти экан-

лигга эътибор қаратади. Шунингдек, бу хусусиятлар Маҳмуд Ғазнавий ва унинг вазирларига бирдай даҳлдор.

«Кўҳна дунё» ва «Улуғбек хазинаси» романи персонажлари, хусусан, Ғазнавий ва Абдуллатиф ўртасида талай ўхшашликлар бор. Аммо Абдуллатифнинг ёлғизлиги униянаям аянчли кўрсатади. Романда бир-бирини тўлдирувчи ва ўзаро узвий боғланган фожиалар силсиласи мавжуд. Улардаги бош бўғин султон Маҳмуд Ғазнавий билан боғлиқ. Беруний ва ибн Сино, Райҳонабону ва Садафбиби, Бобо Хурмолар фожиасида ҳам шу нарса кўзга ташланади. Романдаги вазирларнинг ўлими фожиа даражасига кўтарилмайди, чунки адиб уларнинг тақдирига алоҳида эътибор қаратмайди. Роман воқеаларнинг кўҳналиги билан эмас, тасвирга олинган кўҳна муаммоларнинг янги талқинлари билан ҳам диққатга молиқдир.

IV. ҲАЁТ ВА ЁЛИМ МУАММОСИНИНГ МУСТАҚИЛЛИК ДАВРИ НАСРИДА АКС ЭТИШИ

4.1. Ёлим тасвири ва насрдаги мутантлик: талқин ва тамойиллар

Инсон ҳаёти, табиати, руҳияти билан боғлиқ соф инсоний, табиий муаммоларга қизиқиш бугунги миллий адабиётимизнинг характерли хусусиятларидандир. Қарашларимизда ёлим билан боғлиқ ҳодисалар инсон кўнглида нохуш таассуротлар уйғотса-да, яшашдан мақсад нелигини англаганлар учун ёлим мутлақо йўқолиш эмас, абадий дунё учун робитадир. Туғилиш борки, ниҳояси ҳам бор. Аммо умр поёнига чиройли амаллар билан етиб боришнинг ҳам ҳикмати бисёр. Бадиий адабиётда ҳаёт ва мамот муаммосини ёритувчи асарлар пайдо бўлиши инсонга ҳамиша ўзлигини англашишга хизмат қилиш баробарида бугунги адабиётимизда бу кўҳна муаммога қутилмаган, янги томонлардан ёндашиш тамойили устувор бўлиб бораётгани билан аҳамиятлидир. Ёлим инсон умрини чегараловчи нуқтадир. Аммо диний фалсафа бу чегаралов зоҳирий кўриниш эканлиги, аслида чегара чизиғи бўлган ёлим инсоннинг абадий ҳаёти учун восита эканлигини тушунтиради. Шу маънода мустақиллик насрида ҳаёт ва ёлим фалсафасининг турфа талқинларини кўрсатиш учун ёндош жанрларга ҳам эътибор қаратдик.

Кейинги йиллар ўзбек адабиётида турли хил талқинларнинг, хусусан, тириклик ва ёлим фалсафасининг бадиий асардаги ифодаси, руҳият оламини тадқиқ этувчи турли тамойиллар устуворлиги адабий-бадиий изланишлар, мавжуд ижтимоий шароит яратган воқеликлар билан изоҳланади. Аммо ҳар қандай янгилик эскиликдан ҳомила олиб етилишини унутмаслик лозим. Зеро, сўз — айтилган, моҳият — эскирган, аммо ифода янгиладир. Шу нуқтаи назардан адибларимизнинг шахс руҳий ҳолатлари бўртиб кўринувчи, қаҳрамон-

нинг ҳеч бир ақидаларга, қонун-қоидаларга сифмайдиган ҳолатлари ўзига хос чизгилар билан акс этаётган асарлар ёзаётганлиги борлиққа ўзгача назар ташлаш, моҳиятнинг сайқалманиши ва ифоданинг янгилиги натижасидир. Зеро, ҳар қандай талқин ва таҳлил асосида инсон тақдири, унинг моҳияти, тириклик ва ўлим фалсафасининг инсон ҳаётидаги ўрни ётади. Биз таҳлилга тортажогимиз асарларда экзистенция билан боғлиқ инсоннинг бегоналашуви масаласи ҳаёт ва ўлим фалсафасининг дуалистик мезони ўлароқ тадқиқ этилди. Мустақиллик насрининг энг муҳим жиҳатларидан бири шуки, энди китобхон персонаж ички оламига бемалол кириб боради, унинг ҳар бир бурчини тафтиш қила олади, ҳаёт ва ўлим оралиғида ўзини, ўзгани ҳамда оламни англай боради.

Агар Н. Эшонқул асарларида персонаж руҳиятининг чигалликларига эътибор қаратилса, Х. Дўстмуҳаммаднинг «Жимжитхонага йўл» ҳикоясида муаммонинг илоҳий талқинига дуч келамиз. Л.Бўрихон ва З.Қуролбой қизи ижодида эса инсон табиий майлари билан боғлиқ томонлар қаламга олинади. Н.Эшонқул асарларида қаҳрамоннинг, хусусан, аёл персонажларнинг кечинмалари таъсирчан ва нозик ифода этилади. Бу айни вақтда Л.Бўрихон ижодига ҳам хос. Ёзувчи сўзга зикна эмас. Тасвирнинг қуюқлиги, аёл психодинамикасининг бўртиб кўриниши учун сўзни аямайди. Аммо ҳар бир сўз ортида ўзининг услубига хос бадиий қабарик бўёқ кўзга ташланади. Бу бўёқ муайян эстетик босим эгаллиги сабаб руҳият манзараси чизгисида фожелиқ устун. Айни фожелиқ асарларга рангинлик беради. Инсон қалбидаги нозик сир-синоатлар ҳар кунги ҳаётий ташвишлар доирасида эмас, айнан фожиавий вазиятларда юзага чиқади. Адибларимизнинг қалб кечинмаларини очишда муайян ҳолатга урғу беришлари ҳам, энг сара асарларнинг абадиётта муҳр босиши ҳам фожелиқ билан боғлиқлиги бежиз эмас. Чунки инсоннинг ҳақиқий қиёфасини руҳий изтироблар белгилайди. Изтироблар китобхон қалбига таъсир ўтказиши. Табиийки, бу таъсирлар натижасида қалб эзгулашади. Эзгуликка даъват бадиий адабиётнинг асосини ташкил этади. Шу туфайли инсон кўнгли адабиётга ҳамоҳангдир.

Мажбуриятга айланган эр-хотинлик муносабатини тасвирлар экан Н.Эшонқул асосий урғуни инсоннинг табиий омиларига қаратади. Бу ҳолат «Очилмаган эшик» ҳикоясида намоён бўлади. Оиланинг асосий зарур шарти ҳам биологик муносабатлар мутаносиблиги билан ўлчанади. Маълумки, ҳар қандай қадриятлар ижтимоийлик касб этишидан аввал у албатта табиийлик билан тўйинган бўлиши лозим. Оиладаги қадриятлар ҳам табиий уйғунлик асосида шаклланади. Жамиятни ташкил қилиш учун муносиб оилага эга бўлиш керак. Ижтимоийлашиш учун табиийлашиш лозим. Шунинг учун ёзувчи ҳеч қандай эътироз қолдирмайдиган ҳолда оила учун зарурий шартлардан ҳисобланган эр-хотинлик муносабатларига эътибор қаратади. Асар хотимаси ҳар қанча қайғули бўлмасин китобхонни хотиржам қилади. Бу эса ёзувчининг китобхонга ҳада қила олган эстетик лаззатидир.

Ҳикоя хотимаси келиннинг оғу ичиши билан якун топади. Ёзувчи шу дамда келиннинг ташқи ҳолатига эмас, ички ҳолатларига эътибор қаратади. Аномистик худкушлик учун шундай ҳолат табиийдир. Чунки келин унутилган ва афтода ҳолда. Унинг мантиқий якуни ўлим эди ва бу борада ёзувчи қаҳрамоннинг психо-физиологиясидан келиб чиқиб йўл тутган.

Биз мавзу муносабати билан неча персонажларнинг заҳарланиши ва ўлим олди ҳолатларига тўхтадик. Улардан фарқли Назар Эшонқул қаҳрамоннинг ўз ихтиёри билан ўлимни танлаши ва шу вазиятдаги кечинмаларни тасвирлайди. Айни лаҳзалар у бир умрлик ҳаётидан афзал эди. Кўп ҳолларда жоннинг танадан ажраши қийин кечади, аммо ҳаётдан тўйган инсон учун руҳнинг танадан ажраб ҳолават топиши тасвири адибнинг инкишофи эди. Ёзувчи жон талвасасидаги қийноқларни эмас, руҳнинг ўзга оламга учиб ўтишини тасвирлайди: «...сўнг эса, қизлик пайтлари орзу қилган ва бу илтифотсиз оламдан бир умр излаб ўтган бахтга ўхшайдиган жилвадор, хаёлий ва аланечук оппоқ дунёга сингиб бораётганини, сингиб бораётганини, сингиб бораётганини, элас-элас илғаб олди» («Очилмаган эшик», «Шамолни тутиб бўлмади», 72-б.). Руҳнинг танадан аж-

раган ҳолатларининг ўзига хос тасвири Толстойнинг «Иван Ильичнинг ўлими» қиссасида маромига етказиб ифода этилган. Ўзбек адабиётида бундай тасвир мустақиллик йиллари насрида, хусусан, Назар Эшонқул, Х. Дўстмуҳаммад, З. Қуролбой қизи ижодида бўртиб кўринади.

Инсоннинг бегоналашуви унинг мавжудлигини тақозо қилади. Ўлим эса мавжудликни тасдиқлайди. Бундай ҳол жаҳон адабиёти намуналарига ҳам хос хусусият. Робиндранат Тҳокурнинг «Ўликми, тирик» ҳикоясида шунинг гувоҳи бўламиз. Асар қаҳрамони Кадоминининг бошига тушган кўргуликлар ниҳояси ўз тириклигини ўлими билан исбот қилиши билан якун топади. Адиб ижодида ўлим мавзусининг бот-бот тилга олиниши унинг шахсий ҳаётидаги айрилиқлар асорати билан боғлиқлиги хусусида Чўлпон «Тағўр кимдир» мақоласида ёзади: «Тағўрга ўлимнинг зарбаси ҳам жуда қаттиқ бўлгон. Шунинг учун унинг асарларида ўлим тўғрисида кўп учратиладир. 1885 йилда хотини, ўғли ва қизи ўладир; 1905 йилда кичик ўғли ва отаси ўладир. 1918 да яна бир қизи ўладир».¹ «Фожиани англаш учун одамнинг дунёқараши ва руҳияти фожиа кўлами даражасида бўлиши керак».² Тағор ижодида ўлим мавзуси асосан ижтимоийлик касб этади ва мавзуни ёритиш орқали миллат тақдирини безовта қилаётган муаммолар ечимини топади. Агар эътибор берилса, таҳлилга тортганимиз асарларда инсон мавжудлигида ўлимнинг ўрни қандай деган масала асосий бўлиб қоляпти. Инсон мавжудлиги муаммоси билан шуғулланувчи экзистенциалистлар инсон мавжудлигида ҳаётнинг моҳияти очилмайди, дея унинг сабабини инсон бегоналашуви билан изоҳлар эканлар ҳозиргача бу бегоналашувнинг уч босқичдан ўтганлигига эътибор қаратадилар. Фаслимизда таҳлилга тортилган персонажлар ҳолати бегоналашувнинг иккинчи ва учинчисига тўғри келади. Яъни фан-техниканинг кучайиши, қачондир ягона бўлган одамзотнинг миллатлар, элатлар ва давлатларга

¹ Чўлпон. Адабиёт надур. — Т.: Чўлпон. 1993, 63–б.

² Йўлдошев Қ. Ёниқ сўз. — Т.: Янги аср авлоди, 2006, 118–б.

бўлиниб кетиши, натижада инсоннинг ҳам табиатдан, ҳам кишилик жамиятидаги ўзаро қардошлик алоқаларидан узилиши; инсон ўзининг ички оламидан, ҳаёти мазмунидан ҳам бегоналашиб қолаётганлигидир. Бунинг сабаби инсон ботиний табиатидан айро, фақат зоҳирий табиатда яшаб, унга мослашиб қолаётганлиги ва жамият машинасининг бир заррасига айланиб қолганидир.

Инсонни зоҳирий табиати билан яшашга мажбур қилинишининг фожиалари Луқмон Бўрихоннинг «Жазирамадаги одамлар» романидаги Лолахон образи тақдири мисолида кўринади. Бунда ёзувчи катта бир муаммо — табиий истакларнинг бўғилиши фожиага олиб келиши ҳақидаги фикрни ўртага қўяди. Урф-одатларга кўр-кўрона итоат қилиш кишини эркинликдан маҳрум қилади. Эркинлик бўғилган жойдан фожиа бошланади. Романда кичик бир ҳодисани баён қилиш орқали катта ижтимоий муаммо ўртага ташланади. Чўлга бахтли ҳаёт илинжида борган тоғлиқ аҳолининг «тоғдагидан баттар уқубатли тирикчилик ташвишларига шўнғиб кетганлиги, оқибатда, «шўрлаб кетяпмиз, чўл қаршилиқ кўрсатяпти, ...тағин уч-тўрт йилдан сўнг ҳосил олиш нари турсин, уруғ ҳам унмай қолади», деганларига қарамай аянчли ҳаётларидан воз кечолмаётган халқнинг орзу-умид, армонлари киноя-пичинг устиворлигида ифода этилган.

Асарнинг бутун моҳияти табиийликни бўғиб бўлмаслигига қаратилган. Мавжуд ғоя чўлни ўринсиз ўзлаштиришнинг аянчли оқибатлари, айниқса, чўл бағрида хазон бўлган Лолахон тақдири мисолида кўринади.

Лолахон — хоҳиш-истаклари бўғилган, тақдири устида ўзгалар ҳукми ўқилган, эрининг ўлими туфайли бевалик мақомига кўтарилган тул аёл, йигирма уч ёшли биби, бевалиги сабабли фахрий депутат. Лолахоннинг жонли қўғирчоққа айлана бориш тасвирларида ёзувчи инқирозга юз тутаетган жамиятни аямай фош қилади. Аммо Лолахон «ақли соғлом келинчак», у ўз истакларига қарши тураётганини ҳис қилади. Собиқ фахрли депутат — кампирга рўпара қилинганда гўё ўз келажагини кўргандай ростакан даҳшатга тушади. Лола-

хонга қўрсатилаётган эҳтиромлар унга бахтли келажак ваъда эта олмайди. Севгидан етиму умрдан ярим (А.Орипов) Лолахон «абადий фироқни абадий висол» деб билолмасди. Чунки унга шоира таъбири билан айтганда, «фаришталар тахти эмас, аёллик бахти керак»(З.Мирзаева) эди. Шунинг учун Улаш агрономнинг ўзига аталган шеърини эшитганда «гўё манглайига тамға босилаётган жонивордай беихтиёр бир сесканиб» олади. Лолахон ўзига мажбурлаб ёпиштирилаётган шоншуҳратга шубҳа билан қарайди. У ҳеч бўлмаса «бор дунёни лабларига лаб босди» деган жумланинг ширин тотини ўсмир Самад билан баҳам кўргиси келади. Одатда, истаклар бўғилган жойда исён пайдо бўлади. Бир умр бевалик юкини кўтара олмаслик ва яширин ҳирсининг вулқондай портлаши туфайли қурбон бўлган Лолахон қисмати орқали ёзувчи табиатта, табиийликка қарши туриб бўлмаслигини, инсон табиатнинг бир бўлаги эканлигини, инсонни ўз табиатидан айириш уни муқаррар фожиага олиб келиши мумкинлигини англата олди. Ёзувчи Лолахон образи орқали бемаъни ҳаёти ва унинг фожиали хотимасини ишонарли ёритган. Луқмон Бўрихон Лолахон кечинмаларига оломон муносабатини қарши қўяр экан, сатирадан усталик билан фойдаланади:

« — Қариндошинг Лолахон опамни ҳам суратга туширтирди. Лолахон опа ҳайкалга бошини суяб, йиғлаб-йиғлаб расмга тушди. Қариндошинг мақтади. Журналнинг муқовасига зўр чиқади, — деди.

— Лолахон чини билан йиғладими? — дея сўрадим юрагим ачишиб.

— Ҳа, дугоналари ўйиндан чиқариб қўйган қизчаларга ўхшаб йиғлади».

Дарҳақиқат, Лолахон тамомила унутилган. Унинг маҳзун юришга маҳкумлиги, бошқаларнинг Лолахон қаршида маънос тортиб қолиш билан гўё ҳурмат изҳор қилиши аччиқ кулги остига олинади.

Қисқаси, бундай бемаъни ҳаётта Лолахоннинг қайниси Ашур нуқта қўяди. Гарчи Лолахоннинг ўлими ўқувчини ларзага солса ҳам, маънисиз ҳаёт ниҳоясидан биров хотиржам тортади.

Инсон табиатидаги руҳоний оламнинг фусункорлигини акс эттирувчи «Жимжитхонага йўл» (Х.Дўстмуҳаммад) деб номланувчи ҳикоя инсон табиатининг ўзига-да номаълум қирралари ҳақида сўз юритади. Италиялик адиб Дино Буццатининг «Етти қават» ҳикоясига назира ўлароқ ёзилган асарда исломий ёндашув ва миллийликка алоҳида эътибор берилади. Дино Буццати жамият ва шахс масаласига урғу беради, қаҳрамоннинг бино қаватларига дам-бадам кўчирилишида шахс ва жамият муносабатларининг тубанлашиб кетганлиги ва ўлим олдидаги персонажнинг аянчли ҳолатини тасвирлайди. Балки бу ҳаёт фақат шу дунёдагина мавжуд, ўлим — якун деган қарашларнинг инъикосидир. Шунинг учун Буццати қаҳрамонларида мавжуд дунёда қолиш истаги кучли. Адиб қаҳрамонлари тақдири орқали турли тоифа кишиларининг феъл-атворини, муҳими, ҳар бирининг марҳум ва ўлимга бир хил муносабатини очиб беради.

Буццати қаҳрамони Жузеппе Кортенинг қаршилик қила қила ўзи хоҳламагани ўлим остонасига келиши асосий мақсад эмас. Ёзувчи жамият ва шахс ўртасидаги тубан муносабатни муаммо даражасига кўтаради ва ўлимни бадийий ечим сифатида тақдим қилади. Х.Дўстмуҳаммад талқинида эса шахснинг жисмоний ва руҳоний жиҳатлари олдинга чиқади. Ёзувчи анланган ва анланмаган дунёни билишга ўлимни восита қилар экан, шу орқали инсон моҳиятини очиб беради. Адиб қаҳрамони ўз хатти-ҳаракати орқали тириклик ва ўлим чегараларини бузиб ташлайди. Натижада, кўз ўнгимизда ўлим якун эмас, робита эканлиги ҳақидаги соф исломий талқин ўзининг гўзал ифодасини топади. Х.Дўстмуҳаммаднинг назира-ҳикоясидаги Дино Корте Буццатининг Жузеппе Кортесидан моҳиятан фарқ қилади. Юқорида таъкидланганидек, Жузеппе Корте жамиятнинг шафқатсиз тартибларига исён қилса, Дино Корте ўлимга исён қилади. Унинг акси ўлароқ Зоҳид Яқин ўлимга тайёр ва уни фожиа деб ҳисобламайди. Икки хил муҳит эгаларининг ўлимга муносабатларида эътиқодлари ҳам жам бўлган. Гарчи ўзбек ёзувчисининг ҳикояси Дино Буццати асарига назира қилинган

бўлса ҳам қаватлар ва қаҳрамонлар номининг ўхшашлигини айтмаганда, мазмун моҳияти ҳамда йўналган мақсадига кўра тамомила фарқ қилувчи мустақил асарлардир. Шу тариқа ҳар икки ёзувчи қаҳрамонлари қисматини касалхонанинг етти қаватига жо бўлган рамзлар воситасида таҳлил қилади, контраст усулидан унумли фойдаланган ҳолда, ўқувчини мушоҳадага ундовчи манзаралар яратади. Инсоннинг ўлим ва у билан боғлиқ синоатларни билишга интилиши, бир томондан, ўз тақдири ҳақида қайғуриши билан ҳам боғлиқ. Чунки инсоннинг тақдири ҳамиша сирли. Ўлим ўша сирнинг пардасидир. Қачонки парда кўтарилса, инсон тақдиридан бохабар бўлади. Унгача ўша парда — моҳиятни англашга интилаверади. Инсон қайси тузумнинг вакили, қайси ғоянинг ташувчиси бўлмасин, ўз аслидан, борар манзилидан айро эмас. Бу манзил эса албатта ўлим орқали амалга ошади. «Сизлардан бирор кимса борар жойи қаер эканлигини билмагунича, ўрни жаннатми ё дўзахми эканини кўрмагунича, бу дунёдан кетмайди», дейилади ҳадисларда.¹ Демак, инсон ўз манзилини ўзи тайин қилади. Ўлим алаоқибат махлуққа Холиқни тан олдирадиган, унга Ўзини англатиб кўядиган илоҳий ҳодиса. Бунинг учун биргина Мусо алайҳиссалом ва Фиръавн қисматини эслаш кифоядир. Ўлим ортида бизнинг тасаввуримиздан ташқарида мавжуд оламнинг ҳақиқий ажри турибди. Ажр учун мана шу дунёда пойдевор қўйилади. Шунинг учун тақдирнинг ёзуғи бўлмиш ўлим ҳамиша инсониятнинг диққат марказида бўлган. У борлиқдаги ҳар бир соҳани ўз қудрати ила забт этади. Бу бежиз эмас, зотан, ўлимга элтувчи йўлда моҳият акс этган. Моҳият бу — ҳақиқат. Ҳақ йўли эса, Чўлпон айтганидек, албатта, бир ўтилгусидир. Бадиий адабиёт инсонга ана шу моҳият-ни англатиши жиҳатидан маёқ вазифасини ўтайди. Буюк трагик асарларни улуғвор қилган омил ҳам ўлим. Ўлим нафақат қаҳрамоннинг асл қиёфасини белгилайди, балки жа-

¹ Ғаззолий Абу Ҳомид. Ўлимни эслаш китоби. —Т.: Мовароуннаҳр. — 2004,49-б.

миятни, инсониятни туб-тубидан кашф қилади. Ҳикояда инсон табиатининг қизиқ бир жиҳатига эътибор берилади: инсон бир умр ўлимни кутади, лекин айна дамда йўлиқишини хоҳламайди. Ниҳоят, Жузеппе кутгани, бироқ хоҳламагани биринчи қаватга етиб боради. Дераза қопқаларининг тушиши ўлим онлари етиб келганлигига ишора қилади. Ёзувчи қаҳрамонни қаватлар орасида саросар кездирар экан, шахс ва жамият ўртасидаги тубан муносабатни акс эттиради. Персонаж ўлимнинг сабабини ҳам мазкур муносабатдан излайди.

Дино Буццатининг яна бир ҳикояси «Ўликлар нега тирилмайди»да ҳам ўлим, руҳ ва унга жамиятнинг муносабати ёзувчи нигоҳи орқали акс этади. Ёзувчи марҳум скрипкачи Аппашерни бир кечалик тириклик оламига қайтариш билан инсоний муносабатларнинг тубанлашиб борганлигини аччиқ кулгу орқали очиб ташлайди. Кечагина дўстининг дийдорини яна бир бор кўриш учун ҳар қандай қурбонга тайёр дўстлар уни эшигидан қувиб соладилар. Адиб марҳум қаҳрамонини жамиятнинг турли тоифасидаги одамларига йўлиқтиради. Қарангки, уларнинг ҳар бири марҳумга бир хил муносабатда бўлади. Ёзувчи инсониятнинг заиф жиҳатига, одамзот ҳеч қачон ўлим отлиқ манзилга тайёр бўла олмаслиги, ўлим ва унга боғлиқ ҳодисалар тасаввурдан четда эканлиги, бир сўз билан айтганда, уларнинг ўлимни даҳшат каби қабул қилишларига ишора қилади. Шунинг учун ҳам адиб «Етти қават» ҳикояси қаҳрамони Кортенинг жамиятга ва шу орқали ўлимга нисбатан исён кўтаришига йўл қўйиб беради. Дино Буццати учун ўлимнинг нима эканлиги эмас, қаҳрамоннинг ўлимга қандай муносабатда бўлганлиги муҳим. Инсон ва унинг ўлимга муносабати масаласи «Жимжитхонага йўл» ҳикоясида ўзгача сайқал топади. Ҳикояда ўлимнинг Дино Корт билан боғлиқ исёнкорона, Зоҳид Яқин билан боғлиқ исломий-руҳий талқини кузатилади.

Ёзувчи Дино Кортенинг еттинчи қаватдан биринчига, Зоҳид Яқинни биринчи қаватдан еттинчи қаватгача оралиқ-

да ҳаракатлантирар экан, бу жараён ўқувчида инсон умри давомида қилган амалларнинг ажрини олгандек тасаввур қолдиради. Адиб Дино Кортеда ўлимдан қўрқиши руҳиятига салбий таъсир қилгани туфайли ундан қочаётган одам қиёфасини акс эттирса, Дино Буццати ҳикоясида атрофдагиларнинг лоқайд муносабати қаҳрамонни ғазаб отига миндиради. Бу образларга қарши ўлароқ Зоҳид Яқинда қаршилик учрамайди. Аксинча, у тақдирдан рози, қисматининг якунига ҳам тайёр. Ёзувчи Зоҳид Яқиннинг юқори қаватларга бирма-бир чиқишига Буццати каби атрофлича тўхталмайди. Қаҳрамонининг бирданига тўртинчи қаватдан олтинчи қаватга кўтарилишини изоҳлаб ўтирмайди. Аслида Зоҳид яқиннинг умри олтинчи қаватда ниҳоя топади. Еттинчи қаватда руҳоний манзара акс этади. Зоҳид яқинга бириктирилган ҳамшираларнинг исми ҳам рамзий маъно касб этади.

Мужоҳида — арабча «ҳаракат қилмоқ», «бор кучини ишга солмоқ», Мушоҳида — арабча «бир нарсага гувоҳ бўлмоқ», «бир нарсага қарамоқ» маъноларини англатади. Мужоҳидлик, мушоҳидлик, шавққа тўлиш, жон-руҳ билан боғлиқ ҳодиса. Ёзувчи инсон руҳияти тасвирини олд масала қилиб қўйганлиги учун ҳам рамзларга ишора қилади.

Зиналарнинг ҳар бир пиллапоясида Зоҳид Яқин ҳаёти сарҳисоб бўлади. Бутун кучини ишга солиб юқорига кўтарилаётган паллада Мужоҳиданинг учраши қаҳрамоннинг ўзини мужоҳидга айлантиради.

Ёзувчи Зоҳид Яқин тасвирида ҳар бир хонада мавжуд бўлган радиога эътиборни қаратади. Бу детал қаҳрамонга қуйи қаватларда тез-тез керак бўлгани эслатиб ўтилади. Аммо у олтинчи қаватда қаҳрамонга ортиқ зарур бўлмайди. Чунки, «қулоғига жуда сокин ва жозибадор мусиқа сандоси қуйила бошлади».

Ниҳоят, ёзувчи талқинидаги еттинчи қават касалхона билан боғлиқ эмас эди. Бу персонаж тилидан айтилган, фаришталаргагина насиб этадиган қават эди. Адиб Зоҳид Яқиннинг руҳлар оламидаги оний лаҳзалари тасвирида муайян даражада илмий ҳақиқатга асосланади.

Инглиз олими доктор Раймонд Моудининг «Ўлимдан кейинги ҳаёт» асари ўлим ортидаги ҳолат ҳақида маълум тасаввур уйғотади. Олим кўп фактларни ўрганиш натижасида қуйидагиларни аниқлайди:

1. Руҳ содир бўлаётган нарсаларни эшита олади.
2. Осойишталик ва оромни ҳис қилади.
3. Шовқин эшитилади. Бу шовқин ёқимсиз бўлиши ёки муסיқага ўхшаш ёқимли бўлиши ҳам мумкин.
4. Руҳ танадан ажрагач, туннелдан кетиши мумкин.
5. Танадан ташқарида ўзини кузатиши мумкин.
6. Шаффоф зотни ёки ёрқин нурни кўриши мумкин.

Айтиш мумкинки, Зоҳид яқиннинг ўлимдан кейинги ҳолати ёзувчи томонидан ўйлаб топилган эмас, балки илмий қарашларнинг бадииятда акс этишидир.

Қ.Йўлдошев «Жимжитхонага йўл» ҳикоясига тўхталар экан, «энг пастки қаватнинг Кортега қоронғи кўриниши, «Жимжитхонага йўл»да эса Зоҳид Яқинга сўнги қаватнинг оппоқ нурга бурқангандай туюлиши икки хил эътиқод вакилининг ўзига хослигидан келиб чиқадиган жиҳатлардир. Яъни Корте учун бу дунё билан ҳаёт тамом бўлади. Зоҳид Яқин эса энди бошланажак нурли ва абадий ҳаётдан умид қилади. Бошқача айтганда, Ботиш вакилини ўлим маҳв этади, Чиқиш аҳлини ўлим юксалтиради, мақсадга яқинлаштиради»¹, — деб ёзади ва маълум маънода улар эътиқодидаги турфаликка эътибор қаратади.

Бадий адабиётда қаҳрамон ўлими билан боғлиқ талқиннинг ўзгача энгил юмор туғдирувчи ҳолатлари ҳам мавжуд. А.Қаҳҳор ижодидан бошланган бу анъана Саид Аҳмаднинг «Сағана» ҳикоясида чўққига кўтарилади. Ҳикоя ҳар қанча кулги уйғотмасин, унда инсонни тафаккур қилишга ундовчи асос — фоний дунёнинг бебақолигини кулги билан тасдиқлаш муҳим. «Ўлик деган ўз иззати билан кафанига ўралиб, тобутда қимирламай ётгани дуруст бўларкан. Тобут йўлакда, кафан ғассолнинг елкасида. Аммо мурда ҳовлида

¹ Йўлдошев Қ. Ёниқ сўз. — Т.: Янги аср авлоди, 2006

келган-кетганларга қўл қовуштириб, деразадан патнис уза-тиб, кўнгил сўраганларга: «Бандалик экан, қандоқ қилай...» деб юрса, жуда хунук кўринар экан», деб бошланади ҳикоя. Ана шундан сўнг қаҳрамонга очиқ муносабат билдирилади. Бу муносабат ёзувчининг изоҳи билан навбатма-навбат тўлдириб борилади. Саид Аҳмаднинг ҳикояси гарчи юморга бой бўлса-да, унда инсон табиатига хос иллатлар фош қилиб борилади, чунончи инсониятнинг бир умр тирикчилик ис-канжасида ўзини ўтга-чўтга уриши ҳам ўлим қаршисида арзимас нарсага айланиши тасдиғини топади.

Н.Эшонқул «Уруш одамлари» қиссаси моҳият эътибори билан Л.Бўрихоннинг «Жазирамадаги одамлар» романига яқин келади, шунга қарамай, тасвирда қора бўёқлар, хорғин кайфият лавҳадан лавҳага, асардан асарга кўчиб борар экан, қаҳрамон руҳиятига чуқурроқ кириб бориш имконини бе-ради. Қиссада биргина инсоннинг фожиаси эмас, фожиа-лар силсиласи акс этган. Ҳар замонда киши қалбига бахш этадиган сурур — миллий қадриятлар, халқ табиатидаги сод-далиқ, самимийлик ҳам умумфожиа қобифига сингиб кет-ган. Фожианинг тағзамини урушдир. Шу туфайли одамлар тақдир чиғириғида аёвсиз айланади. Ўлмаслик учун кураш, фарзанд доғини кўрмаслик учун номусни қурбон қилиш, эркаклик шаъни учун қотиллик қилиш, ҳаромдан ҳазар урушда қон кечишдан ҳам оғирроқ, мусибатлироқ, аянчли-роқ. Асар қаҳрамони Норматнинг урушдан қайтиши катта бир қувонч, аммо бунинг ортида катта бир фожиа — ўлим ва парокандалик кутиб турарди. Анзиратнинг шафқатсиз қисмати олдида ночорлиги, бахтдан бенасиб болаларнинг ноаниқ тақдири, ор-номуснинг меҳр-шафқатдан устун ке-лиши, Норматнинг фожиаси — буларнинг бари уруш орти-даги одамлар тақдирининг аччиқ бир бўлаги эди.

Инсон табиати ҳар қандай тазйиққа қарамай ўзанида давом этаверади. Демак, бу ўринда инсоннинг мавжудлиги масаласи ҳам борки, шу туфайли у замон чиғириқларидан омон қолиши мумкин. Мавжудлик ҳамма вақт эмас, чега-радош вазиятларда ўзини намоён этади. Чегарадош вазият-

ларда инсоннинг асл қиёфаси кўринади. Инсоннинг аслини унинг табиати белгилаб беради. Инсон эса ўз табиатига кўра ривожланиб боради. Ҳатто уруш ҳам қаҳрамоннинг табиий истакларига ғов бўла олмайди. Бу ҳолат қиссадаги Анзират образи орқали тугал ифодасини топади. Асарнинг энг мунгли ўринлари ҳам шу образ билан боғлиқ. Уруш келтирган бало — очлик, ўлим остонасида қолган болаларининг аянчли тақдири унинг номусидан устун келади. «У кун бўйи тиним билмасди-ю, бешиқдаги қизчаси ва Холматнинг очликдан кичрайиб бораётган гавдасига, очликнинг даҳшатли, талвасали қадамига қарши туролмасди» («Уруш одамлари». Шамолни тутиб бўлмайди. «— Т.: Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти. — 2005, 137-б.). Мана шундай вазиятда босилган қадам унинг аччиқ қисматига ўз ҳукмини ўқиди. Мажбурий ташланган қадам бора-бора ихтиёрий истакларга йўл очди. Ёзувчи қаҳрамонини тирикчилик исканжасига ташласа ҳам, унинг ҳар лаҳзада аёллигини, табиий туйғулардан айро яшай олмайдиган инсон сифатида кўрсатишни унутмайди. «Бутун вужуди ўт бўлиб ёнар, қони томирдан тошиб чиққудай бўлиб, аъзои-бадани таранглашар, вужудида қўмсаш... ниманидир қўмсаш туйғусини сезарди. Бу қўмсаш баъзи кунлари ақлдан оздирадиган даражада асабий қилиб қўяр, авж олар, тўғри унинг юрагини, бутун танини кемирарди. Ўша йилнинг охирига бориб, у кўп нарсага чидамсизлик қила бошлади. Энг катта чидамсизлиги эса кейин содир бўлди» («Уруш одамлари», 138-б.). Беғараз ёрдам ортидаги истак кутилаётган ҳар қандай фожиадан устун эди. Кейинчалик, Анзират ҳам, Мирзақул ҳам ана шу истакнинг қурбонига айландилар. Мажбурлик ва мойиллик ҳамда номус ва ор ўртасидаги изтироб ёзувчи қаламида ўзгача руҳий манзара касб этади. Тасвирнинг тобора қуюқлашиб бориши персонаж ҳолатини чигаллаштиради, уни ора йўлда сарсон қилади. Аммо оломон ҳаммаша оломон. Тушунишни истайдиган, унга малҳам бўладиган бирорта одам топилмайди. Натижада у ҳаммадан бего-

налашади. Асарда қаҳрамоннинг оломондан бегоналашуви асослаб берилар экан, адиб инсоннинг жамиятдан ташқарида мавжуд бўла олмаслигига ва омма психологиясига алоҳида эътибор қаратади. Оломон ўзидан алоҳида бўлган ҳодисани қабул қилишга қодир эмас. Анзират фожиасига унинг асрлар давомида шаклланган қадриятларни четлаб ўтиши ҳам сабаб бўлди. Ҳолбуки, қадриятлар ортида миллат туради. Аммо ёзувчи қаҳрамоннинг миллат тақдиридаги ўрнини эмас, шахс сифатидаги кечинмаларини тасвирлашга мойил эди ва буни уддалай олди. Инсоннинг жамиятдаги ўрни фақатгина ижтимоий муносабатлар, ёхуд ҳиссий-ҳирсий муносабатлар билангина белгиланмайди, ҳар икки ҳолатнинг меъёрида кечиши бу ўринни муқимлаштиради. Шунга қарамай, инсон ўзи билгани, англагани ҳолда гуноҳ содир этавериши, ундаги нафс бандани оний лаззатларга фарқ этавериши, банда ҳам шунга рози эканлиги, шунинг учун ҳам у гуноҳкор инсон эканлиги назаримиздан қочмайди. Анзират — вазият қурбони. Асарнинг энг мунгли ўринлари Анзират образи иштирок этган лавҳаларидир. Унинг тақдири ёзувчининг бошқа аёл персонажлари, хусусан, адибнинг «Очилмаган эшик» ҳикояси қаҳрамони — келиндан ҳам юз карра аянчлидир. «У болаларимнинг ҳаётини сақлаб қолиш учун шундай қилдим, бўлмаса, улар ўлиб кетарди, ана, шусиз ҳам қишлоқда очликдан касал бўлиб ўлаётганлар озми, деб ўйларди ва енгил тортганга ўхшарди. Бироқ бу ерда яна бошқа биров бор эди. Ўша бошқа биров, бошқа бир вужуд ҳар куни Мирзақулнинг суйиб эркалашини, соқоли олинмаган чакаги билан бўйнини қитиқлашини, уч йилдан бери эркак ҳидини кўрмаган сочларини эркак қўллари билан силашини... хуллас, эркакни, эркакнинг дағал қилиқларини, улардан келадиган ёқимли ва эҳтиросни қўзғайдиган ҳидни қўмсарди» («Уруш одамлари», 144-б.).

Назар Эшонқул «Очилмаган эшик» ва «Уруш одамлари» асарида худкушлик масаласига эътибор қаратган. Қиссадаги Норматнинг қисмати эгоистик худкушликни юзага чи-

қарган. Ёзувчи Норматнинг аччиқ қисматини ёритар экан, уруш ортидаги инсонлар фожиаси, очлик ва хўрлик, инсон матонатининг синовларда товланиши, номус ва ор масаласини ўртага ташлайди.

Қиссанинг ҳаётий, самимий чиқиши ёзувчининг бирор қаҳрамонга муносабат билдирмай, уларни борича тасвирлаганидадир. Персонажлар яхши ва ёмон жиҳатлари, фазилат ва камчиликлари, ожиз ва кучли томонлари билан ифода этилади. Шунинг учун ҳам улар Инсон қиёфасини касб этади ва ўзига ром этади. Ҳатто Мирзақулдай тубан одамда ҳам нафратланиб бўлмайдиган нимадир бордай.

Назар Эшонқул талқинидаги Нормат образида ўзбекка хос тантилиқ, бағрикенглиқ, тўпорилик бор. У ҳаммани ўзидай ўйлади, шунинг учун ҳам хотинининг ётсирашини ўзининг ногиронлигига йўяди, унинг олдида ҳижолат тортади. Аммо ҳақиқий ҳол — номус ва шаън ўрталиғидаги изтироб унинг қиёфасини кўрсатади. Хотинини кечиришга ўзида куч топа олмайди. Бутун ҳаётини остин-устун қилган урушни Нормат шундай таърифлайди: «Уруш дегани иккимизнинг шундай гурунглашиб ётишимизни истамайди. Уруш — биз ҳалол пешана тери билан нон топиб ейишни, қўш ҳайдаш, экин экишимизни истамайди. Бизни ҳамиша шу нарсалардан жудо қилишни истайди. Уруш — худди оёғинг остидаги кўчиб турган тошга ўхшайди, кўтарсанг ҳам ўласан, кўтарманг ҳам» («Уруш одамлари», 154-б.). Мана урушнинг содда ифодаси. Бироқ айни ифода муаллифи урушнинг сўнгсиз қурбонига айланади. Норматнинг ҳаётини издан чиқарган нарса Анзиратнинг хиёнатидир. Унгача уруш даҳшатларига ҳам, азоб-уқубатларга ҳам чидайди. Уйига омон қайтиш учун, Анзиратга етишиш учун тирик қолиш шартлигини ҳис қилади. Урушга биринчилардан бўлиб отланиш, қаҳрамонликлар кўрсатиш, тирик қола билиш, тирик қолганда ҳам қаҳрамон бўлиб қайтиш фақат Анзират учун, унга яна ҳам муносиб эканлигини кўрсатиш учун эди.

Уруш одамларга қанча фалокат келтирган бўлмасин, ҳаёт ўзанида давом этаверади. Ёзувчи фасллардан рамз сифатида фойдаланади. Қиссанинг қишда бошланиб баҳор фаслида ниҳояланиши янги ҳаёт бошланганидан, авлодлар наслини давом эттираверишидан, борингки, миллат тириклигидан дарак беради.

«Уруш одамлари» қиссасида уруш ортидаги одамларнинг ҳаёти тасвирланган бўлса, Қўчқор Норқобилнинг «Дарё ортидаги йиғи» қиссасида аффон уруши воқеалари ва ҳар дақиқа ўлимга рўбарў келаётган асар қаҳрамони Қўчқорнинг кечинмалари тасвирланади. Аффон уруши - шармандали уруш эди. У ерда ким учун ва нима учун жанг қилишнинг аҳамияти йўқ, муҳими аскарлик вазифасини шу ерда ўтаб, шу билан бирга тирик қолиб бориш катта ютуқ эди. Ёзувчи синчков нигоҳи билан уруш келтираётган бало, жанг майдонидаги вазиятлар, инсониятнинг турли феъл-атворини хилма-хил характерлар орқали кўрсатиб берган. Уруш тасвирига бағишланган асарларга хос умумий жиҳат бор. Бу - ўлим олдида қўрқув туйғусининг йўқолиши. Мазкур ҳолатни Ойбекнинг «Қуёш қораймас», Шухратнинг «Шинелли йиллар» романларида, ниҳоят «Дарё ортидаги йиғи» қиссасида ҳам кузатиш мумкин. Асарлар турли йилларда ёзилган бўлишига қарамай, жанг майдонидаги қаҳрамоннинг ўлимга муносабатида яқраглик мавжуд. Уруш ва унинг асоратлари, жангу жадаллардан кейин қаҳрамон шуурида кечган ҳодисалар алоҳида масала. Аммо ўлим билан тўқнашувда персонажнинг ўша лаҳзадаги кечинмалари тасвирида ҳолис реаллик мавжуд. Уруш ўлим ҳақида ўйлашга имкон бермайди. Жангнинг шиддати кескин, ёзувчи тасвирда ҳам қисқалик ва лўндаликка интилади, қаҳрамон кечинмаларининг бутун залвори диалогларга юкланади. Қ.Норқобилнинг ютуғи шундаки, у қаҳрамонни ўлим остидаги ҳолатларига, кечинмаларига алоҳида урғу беради. Ўлим ваҳимаси руҳиятдаги ўзгаришларни юзага чиқаради. Ёзувчи ўлим олдидаги уч муҳим ҳолатга эътибор қаратади:

1. Қаҳрамон ўз ҳолатидан ўзганинг ҳолатига кўчади. «Кўз олдим қоронғулашди...Карахтман. На қўрқув, на ҳаяжон

қолди менда. Назаримда бу тушга ўхшарди» (Норқобил Қ. Дарё ортидаги йиғи. Т.: Шарқ, 1994, 14-б.).

2.Маълум муддат ўтиб қаҳрамон ўзига кела бошлайди: «Ўзимча нималарнидир айтиб тиловатлар қилдим. Кўз олдимдан энг яқин кишиларим - ота-онам, ёру дўстлар, уйим, қишлоғимиз, бири қўйиб, бири ўта бошлади. Лаҳза сайин ўлимни кутавердим. Ана улар яқинлашмоқда. Ҳозир ўқдо-нида ўқ тугагунча баданимни илма-тешиқ қилиб юбори-шади. Ариқдаги балчиқни шунчалик қисган эканман, бар-моқларим оғриб кетди. Бошимни балчиққа тобора тика бошладим. Менинг ҳечам ўлгим келмасди. Хаёлимда эса онам... Хаёл сургудай бўлмасам-да, кўз ўнгимда фақат кич-кинагина ҳовлимиз қотиб қолганди. Дунё билан сўнгги бор хайрлашмоққа бошимни кўтардим. Улар ўн-ўн беш қадамча қолганди» («Дарё ортидаги йиғи», 14-б.).

3.Қаҳрамон охирги имкониятни ишга солади: «Миямга келгани шу бўлди: «Наҳотки асир тушсам?...» Жонҳолатда эмаклай бошладим. Ариқ саёз бўлса-да, танамни кўрсатмас-дан ҳаракат қилардим» («Дарё ортидаги йиғи», 14-б.). Қ.Норқобил илгари уруш тасвирига бағишланган асарларда очиқ айтилмаган фикрни ўртага ташлайди: Ўлим туфайли инсон Яратганни тан олади, унинг ҳукми остида эканлигига имон келтиради: «Душман пайқади чоғи, БПМ-2 сиртига чинғил-лаб ўқлар тега бошлади. Қулай фурсат, бор-йўғи уч-тўрт дақиқада югуриб қолиш керак. Мени аллақандай осмоний қудрат, илоҳий куч бошқарарди. Танам кимнингдир ақли билан ишларди гўё» («Дарё ортидаги йиғи», 15-б.). Ёзувчи «Дарё ортидаги йиғи» қиссасида нафақат афғон уруши билан боғлиқ мудҳиш ҳақиқатни кўрсатган, балки қаҳрамон-нинг ўлимга тўқнашувини ифодалашда ўзига хос усулга, холислик тамойилига амал қилган.

«Уруш одамлари»дан фарқли Назар Эшонқулнинг «Май-мун етаклаган одам» китобига кирувчи асарларда ҳаёт ва ўлим фалсафаси рамзийлик касб этади. Чунки мазкур асарларни бирдан ҳазм қилиш осон эмас, бунинг учун дунё адабиётидан анча бохабар бўлмоқ лозим. Шу билан бирга

бу китобга кирган асарларнинг умумий руҳига хос мунг ва хазин оҳанг ҳам борки, бу ҳолат инсониятнинг ботиний оламини чуқурроқ англаш имконини беради. Сарлавҳалар ҳам бир-бирини мазмунан тўлдириб боради. Бу ҳақда Хуршид Дўстмуҳаммад «Маймун етаклаган одам» китобига ёзган сўзбошисида шундай дейди: «Қисса ва ҳикоялар номланишига эътибор берайлик, улардаги тун, қора, хароба, зулмат, тобут, ўлик, офриқ сифатлари умумлашиб, Н.Эшонқул бадий тафаккури ўқ чизигини ташиқил этади, ёзувчининг эркисизлик, мустабидлик, ёвузлик ва разолату қабоҳатга бўлган чексиз нафратидан, мана шундай гайри инсоний ҳолатлар туғдирадиган уфунатли, қўланса ва шикаста қисматларнинг аламидан келиб чиқадиган фарёд ва нидолар сифатида ўқилади. Бир асарда бошланган фарёд ва нидо кейингисиде тасвирланган норизо ва бўйсунмас исенда давом этади».¹ Шунга қарамай, воқеалар қанчалик ўзгармасин, дунё қанчалик ажойиботларга тўлмасин, тирикликнинг моҳияти ҳаёт, муҳаббат ва ўлимга асосланган. Ҳаёт ва муҳаббат ўткинчи, аммо ўлим ҳақ. Шунинг учун санъат асарларида тирикликнинг ягона ҳақиқати ўлим ва у билан боғлиқ воқеликлар улуввор ва сирли. Шу боис гўзал асарлар яратилаверади, ўз китобхонини топаверади.

Назар Эшонқулнинг «Қора китоб» қиссаси ва «Ўлик мавсум» ҳикояси, моҳиятан, бир-бирининг давомидай. Ҳар икки асарда ҳам инсоният муайян ғоялар измига тушиб қолиши ва унинг инсоният қисматидаги сўнгсиз азоблари аёвсиз фош этилади. «Қора китоб»да ғоя қурбонига айланган бир оила тарихи орқали фожиа кенг ва атрофлича ёритилса, «Ўлик мавсум»да воқелик сирлилик касб этади. «Қора китоб»даги зиёлининг фарзандлари чўққи соқолга ўхшашга, ундан андоза олишга ҳаракат қилса, «Ўлик мавсум»да ҳам шундай ҳол кузатилади: Биз, — дейди ҳикоячи, — сезиб-сездирмай гапиришда, сўзлашда, кийинишда ўқитувчимизга тақлид

¹ Дўстмуҳаммад Х. Назарнинг умидбахш кемалари (сўзбоши). Эшонқул Н. Маймун етаклаган одам. Т.: Янги аср авлоди, 2004, 5-бет.

қилаётганимизни англаб қолардик, ҳатто гапираётганда қаламни қўл учида ўйнатишгача ўқитувчимизники эди. Сочни узун қилиб ўстиришни қўйиб турайлик, кўзимизни ҳам ўқитувчимизники каби пирпиратишга интилардик. Мен сабоқдошларимнинг тушларини ҳам ўқитувчимизга ажратишганига шубҳа қилмасдим, зеро, мен ҳам ёлғиз ўзим подшоҳ бўлган бу мамлакатни ўқитувчимиз ихтиёрига топширганимга анча бўлганди» («Ўлик мавсум», 144-б.). Агар «Қора китоб» даги зиёли умр шомида кўр-кўрона эргашган ғояларининг қурбонига айланганини англаб етса, унга нисбатан исён кўтарса, «Ўлик мавсум»да ҳеч ким, ҳатто, ҳикоячи йигит ҳам ўқитувчисининг асл қиёфасини била олмайди, токи қабристонда мудҳиш ҳақиқатга юз келмагунича ўлик мавсумда телбаларча кезади. «Ўлик мавсум» ижтимоийлик қобиғи асосида инсон ботинидаги руҳий таназулнинг акс эттириши жиҳатидан ҳам айрича қимматга эга.

Назар Эшоқулнинг асарлари ўртача ўқувчига эмас, интеллекти баланд китобхонга ёзилган. Шу сабабли унинг асарларини «Очиқ» асарлар сирасига киритиш мумкин. «Очиқ матн» асарда ёзувчи ўқувчини эргаштириб юрмайди. Аниқроғи, унинг асари ўртача ўқувчигамас, билафон-сезгир китобхонга мўлжалланган. «Очиқ» асарда ёзувчи услубни мураккаблаштириб боришдан, ўқувчини шошириб қўйишдан чўчимайди. «Очиқ» асарларни адабий мутолаа тажрибасига эга, услуб мураккаблиklarини ҳис қиладиган ўқувчи ўзлаштиради». ¹ Адибнинг «Маймун етаклаган одам» китобига киритилган асарларни бемалол «Очиқ» асарлар дейишимиз мумкин. Чунки бу асарлар ўқувчидан муайян эстетик тайёргарликни талаб қилади. Назар Эшонқул ижодида ўлим турли вазифа бажаради. «Уруш одамлари» қиссасида ўлим ор-номуснинг якуни, руҳий қийноқларнинг интиҳоси сифатида талқин қилинса, «Маймун етаклаган

¹ Расулов А. Ҳозирги ўзбек танқидчилигида таҳлил ва талқин муаммоси (XX асрнинг 80 – 90-йиллари асосида). Филол.фанлари доктори илмий даражасини олиш учун ёзилган дисс... Т.: 2002, 129-б.

одам»га киритилган деярли барча асарларда ўлим рамзий маъно касб этади.

Ўлим ва ҳаёт муаммосининг шахс майллари билан боғлиқ талқини Зулфия Қуролбой қизи ижодида ҳам кузатилади. Адиба яратган аксар қаҳрамонлар оддий, ўз ташвишлари билан кўмилган, битта тақдир эгаси учун анчайин оғирлик қиладиган юк остида яна ҳам майда ва нотавон бўлган кимсалардир. У яратган персонажлар орасида феъл-атворига кўра анчайин хокисор, қатъиятсиз қаҳрамонлари билан баробар номус учун жон талашадиган образларни ҳам учратиш мумкин. Зулфия Қуролбой қизи яратган қисмат эгалари китобхонни кўнгил кўчаларида кезишга, ўзимизни тафтиш қилишга имкон беради. Айни пайтда Зулфия Қуролбой қизи ижодида янги талқиндаги образлар ҳам учрайдики, бу образлар моҳият эътибори билан абадийликка муҳрланади. Ана шундай қаҳрамонлари сирасига «О, ҳаёт» ҳикоясидаги Назар чолни киритиш мумкин. Ўзбек адабиётида бир неча нуроний чоллар образи учрайди. Улардан фарқли Назар чол ҳаётга худбинларча назар ташлайди ва ниятига яраша ҳукм қилинади. Ҳикояни ўқир эканмиз, вақт-соати етгач ўла билиш ҳам бахт эканлигини, ўлим ҳам инсонга неъмат қилиб берилганлигини англаймиз. Ўлимнинг инсонга неъмат қилиб берилганини ҳис қилиш учун Эркин Воҳидовнинг «Рухлар исёни» достонига кирувчи «Абадият ҳақида ривоят»ни эслаш кифоя. Маънисиз ҳаётга телбаларча интилиш, ўлимни тан олмаслик, бир сўз билан айтганда Яратганга исён кўтариш каби ҳаёт ва мамот муаммосининг абсурдона таҳлили Зулфия Қуролбой қизи ижодини алоҳида поғонага кўтарган. Назар чолдан фарқли ўлароқ «Ҳилола»да қаҳрамон ҳар дақиқа ўлимга юзма-юз келади. Ана шундай вазиятда ҳам ўзи учун аталган бахтдан бенасиб қолмасликка уриниш ҳар қандай кўрқувни четга суради. Экзистенциализм фалсафасида чегарадош вазият тушунчаси бор. Бу тириклик ва ўлим чегарасида инсоннинг танлаш ҳуқуқини беради. Айни шу чегарада инсоннинг моҳият очилади. Қарангки, Ҳилола учун умрига мазмун киритадиган қисқа лаҳзалар доимий давом этадиган бир хилликдан афзал эди. Шунинг учун охири ўзига ҳам маълум

бўлмаган зерикарли ҳаётдан кўра қисқа ва мазмунли яшаб ўлишни маъқул кўрди. Ёлғизликнинг аччиқ таъми Ҳилолага бегона эмас. Ҳатто, сочига оқ оралаган Ҳилоланинг дугонаси ҳам шу туришича ундан бахтиёр: «У ҳақиқатан қаримсиқ кўри-нарди. Ҳилоланинг гезарган, изтиробли юзидан кўра фарқли ўлароқ, унинг қарашлари хотиржам ва сокин эди. Тақдиридан, ҳаётидан қониқиш ҳисси юз-кўзларида аниқ-тиниқ акс этиб турарди. Мен бундай ифодани йиллар давомида Ҳилоланинг нигоҳларида кўрмаган эдим», - дейди ҳикоянавис. Ёлғизлик бандага хос эмас. Аёл учун бахт — оиладан топилган роҳат, муносиб жуфт билан умргузаронлик қилиш. Бундан бошқаси сароб. Инсонга умр қанчалик ўлчаб берилса, бахт ҳам шу қадар ўлчовли. Бахтнинг илк ўлчами оиладан бошланади. Оила руҳий мувозанатни бошқаради. Ана шу мувозанат бузилган ердан фожиа бошланади. Ҳикоя бизга шу англамни етказиши жиҳатидан ҳам қимматлидир.

Адибанинг «Ҳолиқ амаки» ҳикояси шахс ва оломон муносабатининг ёрқин ифодаси сифатида аҳамиятлидир. Бир умр кимлиги ҳеч ким томонидан қадр топмаган инсон ўлими ҳам аянчли якун топади. Ҳолиқ амаки ҳеч қачон ўзини ҳурмат қилмаган одам. Доимий кўрқоқлик, ночорлигига биринчи галда ўзи сабабчи бўлса ҳам ёзувчи Ҳолиқ амакидаги ожизликларга эмас, одамлар ва Ҳолиқ амаки муносабатига урғу бериш орқали оломон ҳамда шахс фожиасини очиб беради. Тириклай одамни кўмиб юбориш тубанликкина эмас, худосизликдан ҳам нишонадир. Бадий адабиётда аввал ҳам оломон мавзусига тез-тез мурожаат қилинган. Зулфия Қуролбой қизи ижодида ҳам оломончилик алоҳида муаммо сифатида ёритиладики, бу бежиз эмас. Чунки оломон муаммосини ҳал қилиш инсоният олдидаги долзарб масаладир. Зеро, миллатнинг мавжудлиги оломон ҳисобига эмас, шахслар мавжудлиги билан белгиланади. Тилга олинган асарларда фожиавий руҳ устувор. Аммо уларни туташтирадиган муҳим жиҳат бор. Бу — жамият томонидан унутилишга маҳқум қилинаётган одамларнинг ўз мавжудлигини исботлаши учун курашидир.

4.2. Руҳият оламининг тадқиқи: жараён ва эврилиш

Тоғай Мурод ўз йўналишига, ўз овозига эга ёзувчи эди. Ёзувчининг ҳикоя ва қиссаларида орттирган маҳорати «Бу дунёда ўлиб бўлмайди» романида бор баста билан акс этди. Романда бошқа асарларида учраганидек ор-номус масаласи ҳам, миллий колорит ҳам, тасвирнинг соддалиги ҳам, ҳатто, сурхон тилининг услуби ҳам сезилиб туради. Аммо асарда янги бир руҳ бор. Бу ўз-ўзини тафтиш қилиш руҳи. Энди адибнинг қаҳрамонига эмас, балки қаҳрамоннинг ўзини ўзига нигоҳи етакчилик қилади, яъни қаҳрамон кечинмалари билан эркин қолади. Ботир фирқа мисолида ёзувчининг олам ва одам, жамият ва шахс масаласига оид фалсафий қарашлари зухур бўлади. Тўғри, баъзан Ботир фирқа ўрнини ёзувчи эгаллагандай таассурот қолдиради, аммо адиб қаҳрамони орқали даврга баҳо беради, ўз қарашларини акс эттиради. Бадий асар фақат воқеликни тасвирлаш билан эмас, ёзувчи қарашларининг махсули сифатида ҳам қимматга эга. Зеро, ёзувчи интеллект асарлари билан белгиланади. Агар асар ёзувчи интеллект ва ҳис туйғулари билан уйғунлаша олса, у ҳақиқий бадий асар мақомини олади, миллат маънавий бойлиги сифатида яшаб қолади.

Ташқи омиллардаги мутаносибликнинг йўқолиши аввало шахснинг, сўнгра кишилик жамиятининг ўзгаришига сабаб бўлади. Бундай вазиятда қаҳрамоннинггина эмас, унинг яратувчиси бўлган ёзувчининг ҳам қарашлар тизими ўзгаради. Ботир фирқа ҳаётинининг қай бир жабҳасида ёзувчи умри яширинган. Шу боис кўп ҳолларда Ботир фирқа Тоғай Муродча ўйлайди ва англайди. Ва шундай бўлиши табиий. Ботир фирқа ўлим ҳақида мушоҳада қилаётган даврида ёзувчи ҳам шу кечинмалардан ҳоли эмаслигини қайд қилиш лозим. Ҳатто бахт ва шодлик куйчиси бўлган Ҳамид Олимжондай шоир ҳам «Ўлим» деган таъсирчан шеър битган. Тириклигида матбуот юзини кўрмаган бу шеърнинг

ўша даврда, яъни совет кишиларини «ёрқин туйғулар руҳида тарбиялаш» шиори остида майдонга келиши ҳам катта ҳодиса, айтилиши вақтда онг остига мажбурий сиқиб чиқарилган фикрларнинг беихтиёр юзага қалқиб чиқишини тасдиқловчи ҳақиқат эди. Ёзувчи руҳиятидаги эврилишлар сўз шаклида моддийлашгачгина қаҳрамонини китобхонга англата олади. Аммо ўша эврилиш муайян якунга келгунча, шубҳа ва иккиланишлар оралиғидан ўтади. Бу, табиийки, қаҳрамоннинг ўй-хаёллари, кечинмалари тарзида акс эта боради. Ботир фирқанинг ўз-ўзини тафтиши, ўзгаларга муносабати замирида ҳам ёзувчининг воқеликка муносабати ётади. Саид Аҳмад Тоғай Мурод қиссаларини қўшиқ деб атайди. Унинг романларида ҳам қўшиқ оҳанглари бор, аммо улар мунгли ва хазин қўшиқлар. Чунки уларда миллат фожиаси акс этган. «Бу дунёда ўлиб бўлмайди» романида Ботир фирқа образи XX асрнинг зиёли одами сифатида гавдаланган. У бир неча даврларнинг тирик гувоҳи. Ботир фирқа роман воқеаларининг бошидан охиригача ўқчилик вазифасини бажаради. Чунки Ботир фирқа рамзий образ. У — даврнинг ўзи. Даврларни ўзида мужассамлаштирган қаҳрамон. Шу боис давр оғриқларини бошқалардан кўра кўпроқ ҳис қилади. Аммо мустабид тузумдан сўнг аросатда қолган қаҳрамон. У ўлим ва тириклик чегарасида сарсон. Ёзувчи Ботир фирқани тўлалигича, инсоний фазилатлари ва камчиликлари билан тасвирлайди. У Бўри полвонга ўхшаб ҳалолликни яшашнинг шартига айлантириб олмаган, баъзан мураса йўлини ҳам танлай олган, шу туйғули замон чиғирларидан омон ўтган инсон. Тоғай Мурод атроф-муҳитда кечаётган ҳодисаларга Ботир фирқа нигоҳи билан қарар экан, адиб сифатида ўзини қийнаган муаммоларга ҳам изоҳ бериб ўтади: «Келажакни билиш учун ўтмишдан сабоқ олиш керак. Ана шу сабоқлар замирида келажак режаларини тузиш керак» («Бу дунёда ўлиб бўлмайди», Т.: «Шарқ», 2001, 128-бет). Қайта қуриш баҳонасида ўзлигидан айрилган зиёлilar, адабиёт эшигига адабий елвизакдай кириб келган кимсалар ҳақида роман-

дагина эмас, «Ёзувчилар уюшмасининг 60 йиллигига тўйхат» мақоласида ҳам ўринли муносабат билдирган.

Ёзувчи яшашдан маъно топа олмайётган, ўлишга-да имкони йўқ одамнинг психологик ҳолатларини Ботир фирқа мисолида очиб берар экан, қаҳрамони қисматида ХХ асрнинг жуда кўп арбоблари тақдири аросатда қолганлигига ҳам ишора бор. Ўрмонга ўт кетса, хўлу қуруқ баробар ёнади, дейишади. Адиб миллат фожиасини Дехқонқул мисолида ҳам, Ботир фирқа мисолида ҳам кўрсатиб берар экан, бу билан бухронлар барча учун баробар эканлигини таъкидламоқчи бўлади. Ёзувчи бир ўринда Ботир фирқанинг ҳақиқий миллатчи бўлганини айтиб ўтади. Миллатчилик шовинистик руҳда эмас, балки бир одам ўз миллатдошини сева олганидек муносабатда бўлиши романнинг кўпгина ўринларида кўзга ташланади. Ҳаёт ва ўлим масаласини англай боришда қаҳрамон миллатпарварлиги яққол намоён бўлади. Асарнинг бошларида ўлим кескин фожианинг натижаси ўлароқ берилади. Бош қаҳрамон ҳам ўлимга бот-бот юзланади. Инсон аниқ бир хулосага келгунча, муайян йўл босиб ўтади, тажриба ҳосил қилади, сўнг фикр юрита бошлайди. Ботир фирқанинг ўлим ҳақидаги мушоҳадалари ҳам бирдан пайдо бўлган эмас. Агар ёзувчи ҳаёт ва ўлим муаммосини коммунистик руҳда тарбия топган инсонга хос тушунча сифатида берганда асарнинг бадиий қимматига путур етган бўларди. Коммунистик ғоя худосизликни тартиб қилувчи ғоя эди. Худо тан олинмаган ерда ўлим ҳақида гапириш мумкин эмас. Ботир фирқа Яратганга имон келтиргунга қадар ўлимга кўп дуч келди. Зеро, ўлим Яратгани тан олишнинг сўнгги чораси.

Асарнинг тўққизинчи қисмида очарчиликдан одамлар ўлиги қабристонларга сиғмай кетганлиги тасвирланса, ўн учинчи қисмида очарчиликка қарши қандай сиёсат юритилганлиги ифодаланади. Очарчилик ва қаҳатчиликка бу каби кўпол муносабат Украинада ҳам «ижобий ҳал» қилинган романда айтиб ўтилади. Қарангки, бутун мамлакат бўйлаб ҳукм сурган ўлим империяси собиқ иттифоқ рес-

публикаларидан аввалроқ, 1933 йилда Отто Олендорфнинг ғояси ва Гитлернинг яширин буйруғи билан Германияда ҳам ҳукм суради. Тиббиётга тегишли бўлган эвтаназия (оғриқсизлантирувчи воситалар ёрдамида ўлимни енгиллаштириш) аслида немислар ишлаб чиққан ғояларга алоқаси йўқ бўлса-да, улар ўзлари ишлаб чиққан ғояни «эвтаназия» — «енгил ўлим», ёки «тозалаш» (бу атама янада аёвсиз тус олади) номи билан аташади ва ундан жамиятни тозалашда, яъни умумий тозаловда фойдаланади. Унга кўра қариялар, касаллар, умумий меҳнатга яроқсизлар мажбурий касалхоналарга солиниб, ўлдириб юборилган (кимдан кимнинг қасди бўлса «руҳий касал» тамғаси билан йўқотишга қулай бўлган). Натижада, давлат бюджети йўқотишлар эвазига тўла бошлаган топилган маблағ қурол-яроқлар ишлаб чиқаришга сарф қилинган. Шунга кўра 1936—38-йиллар оралиғида бир юз олти миш саккиз минг одам қатл қилинган. Гитлернинг орзусича, давлатга фойда келтирувчи, соғлом одамларгина яшашга ҳақли бўлган. Қизиғи, бундай қатли омга ҳеч ким на сиртдан, на ичдан қаршилиқ кўрсатмаган. Отто Олендорф (РСХА бошқарма бошлиғи, сўнгроқ Эйнзац гуруҳининг етакчиларидан бири) уруш норасо кимсалардан қутулиш учун жуда яхши вақт эканлигини таъкидлаб ўтади. Кейинчалик, бу сиёсат Европанинг бир қатор мамлакатларида қўллана бошлайди.¹

Очарчиликка қарши кураш ҳам эвтаназияга асосланган сиёсатнинг бир кўриниши эди ва буни Тоғай Мурод романда кўрсата олди. Умуман, асарда ўлим одамлар қисматидаги битик эканлиги таъкидланса-да, асарнинг охирида ўлим Ботир фирқа мушоҳадалари тарзида фалсафий тус олади. Роман воқеалари XX асрни деярли қамраб олади. Ёзувчи асар ифодасида қисқаликка интилади, жумлаларнинг қўшма гап тарзида эмаслиги, муаллиф нутқининг ҳам халқоналиги асар тилининг соддалигини таъминлаган. Ро-

¹ Мельников Д. Черная Л. Империя смерти. — М.: Издательство политической литературы. — 1989. с. 160-170.

ман қарийб бир асрлик воқеалар тафсилотидан иборат. Асар воқеалари сўнггида қаҳрамон руҳиятидаги ўзгаришлар кескинлашади. Ўлим - одамзотни турмуш ташвишларидан халос қилувчи, ўзи билан ёлғиз қолдирувчи, унда ўзгариш ясовчи азалнинг мутлақ қонуни. Бир марҳумнинг маросимидаги ҳолатлар Ботир фирқани тамомила саросимага солади. «Қайсики марҳумнинг жанозасига тумонот одам йиғилдими, бўлди, ана шу одам жаннати бўлади!» Бу қаҳрамоннинг ўлим ҳақидаги илк ўйлари эди. «Менгаям... шунча одам келармикан? — деди. — Келмайди, келмайди! Совет даврида партия совет органлари барчани сафарбар этар эди. Пионерлар фахрий қоровулда турар эди. Комсомоллар ордени-медаллар кўтариб юрар эди. Коммунистлар оташин нутқлар сўзлар эди. Энди, комсомол ҳам йўқ, партия ҳам йўқ, аммо-лекин ўлим бор!» («Бу дунёда ўлиб бўлмайди», 142-бет). Бу Ботир фирқанинг ҳаётдан чиқарган хулосаси. Шу дамдан бошлаб қаҳрамон учун босиб ўтилган йўл ўзининг маъносини йўқотди. Ўтмиш истиқболда ҳеч нарса ваъда қилмайди, бугундан умид йўқ, келажакда эса ўлим отлич манзил қолди. Ботир фирқанинг эндиги ҳолати жуда кўп талқинларга асос беради. Унда инсон мавжудлигининг экзистенциал кўринишларини ҳам, маънисиздек ниҳояланаётган куннинг абсурд лавҳалари ҳам, Яратганни танишга томон интилаётган кўнгилинг синергетик ҳолатлари ҳам акс этган. Аммо ҳамма талқиндан мурод — инсонни англаш. Тоғай Мурод Ботир фирқанинг ўй фикрларини қадам-бақадам текширар экан, инсон туғилиш ва ўлим оралиғида синовга маҳкум эканлигини шарт қилиб қўяди. Ўлим ҳақида фикр юритиш ҳам Яратганни англашга томон интилиш. Яратган бандасини синовлари билан мукофотлайди. Унинг олдида бандалик улуғ мукофотдир.

Ботир фирқа мисолида коммунистик мафкура билан қуролланган, унинг ғояларини ўзига сингдириб олган одамнинг ўлим олдида довдираши, лекин ўз ақидаларидан воз кеча олмайётган, ўлимга умрнинг якуни деб қараётган, шундай бўлса-да, ўлимдан кейинги ҳаётни ғира-шира тасаввур

қилаётган инсоннинг умр шомидаги қисмати ёритилган. Гарчи қаҳрамон: «Асл инсонни асл баҳосини...ўлим беради! Шу боис, асл инсон учун ўлим писанд эмас! Асл инсон ўлимни очиқ юз билан кутиб олади. Асл инсон ўлимни табассум билан кутиб олади.

Боиси, асл инсон эл-юрт учун қўлидан келмиш эзгуликни бажариб бўлади. Асл инсон эл-юрт олдида ўз бурчини адо этиб ўлади», — деса ҳам ўзи асл инсонми — йўқми эканлигидан ташвишга тушади. Собиқ мафкура билан қуролланган одамнинг бу қадар ўз-ўзининг бешафқат тафтиши Тоғай Мурод ижодида ўз чўққисига кўтарилган. Инсон ҳаёти дунёда ўзига берилган биргина яшаш имкониятидан фойдалана олади. Туғилиш ва ўлим Яратганнинг ихтиёрида. Аммо яшамоқликнинг-да шарти бор. Инсон ўз аслига интилиб яшай олсагина, охирги манзилга қўрқувсиз ета олади. Худди шу ҳолат билан айрим файласуфлар келиша олмайди. Масалан, абсурд қаҳрамон олдида ўзини ўлдира олишдек эркинлик бор. Бошқа эркинликлардан у маҳрум дейилади Камю фалсафасида. Аммо ўзини ўлдириш ҳам қисмат эканлигини ўйламайди. Қисматга бўйсунмаслик исёнга олиб боради. Исён ё одамни итоатга олиб келади, бу ҳолда у руҳий сокинликни ҳис қилади, ёки ундаги ёвуз руҳ — демон, яъни ақлнинг эгосига бўйинсунган руҳ, ўзи ҳам навбатдаги қурбонга айланади. Ўзини чин мусулмон деб билган одам учун абсурд йўқ. Шу боис «Абсурд кишида умид тамомила узилган жойда пайдо бўлади. Мўмин эса, асло умидсиз бўлолмайди... Яъни кўнглида Аллоҳга эътиқоди собит бўлган, ўзининг Яратганга қул мақомида эканлигини англаган одам абсурд фалсафасини қабул этолмайди. Негаки, исломий қараш кишига Яратган иродаси туфайли энг оғир вазиятдан ҳам халос топиш мумкинлигига ишонч туйғусини беради»¹, — деб ёзади Қ. Йўлдошев. Тўғри, бизнинг менталитетимиз учун абсурд оқим, абсурд адабиёт хос эмас. Чунки абсурд адабиётида Яратган очиқ-

¹ Қ.Йўлдошев. Ёниқ сўз, 163-б.

часига инкор қилинади. Қизифи, абсурд персонажлар ўша инкор билан худога интилади. Масалан, А.Камюнинг «Вабо» романида шундай ҳолат кузатилади. Барнер Рие деган ҳаким ҳамма нарса инсон қўлида деб билса, бошқа бир персонаж Тарру эса тақдир ва унинг яратувчисини тан олмайди. Бироқ ўлим қаршисида нимадандир умид қилади. Бугина эмас, вабонинг кутилмаганда пайдо бўлиб, шу тарзда сирли ғойиб бўлиши ва унга қарши инсоннинг ҳамма ҳаракати беҳуда кетганлиги тасвирида ҳам Камю ўз-ўзини инкор қилаётгани кўзга ташланади. Камюнинг персонажлари ёки у яратган воқеликлар эмас, унинг фалсафаси абсурд эди. Чунки у Яратганни инкор қила туриб уни тан олади. Асарда ўлим ўз қудрати билан инсон йиғган жамики билимларни парчалаб ташлайди, илоҳий куч олдида инсоннинг ҳеч нарсага арзимаслигини исботлайди. Абсурд қаҳрамон айна шу нарса билан келиша олмайди. Вабо инсон ожизлигининг тасдиқи ўлароқ воқеалар марказига кўтарилади. Романда ўлим империяси ва унга одамзотнинг муносабати акс этган, бунда ўлим инсоният тафаккурини бошқаради ва персонаж ҳар дақиқада ўлимга юзма-юз келади. Кузатилса, ўлим империяси остида яшаш ўлимни эслаш ва уни тафаккур қилишдан кўра кўпроқ нарсани англатади. Асар персонажлари бевосита ўлимга юзма-юз келар экан, ёзувчи ҳар бирининг ўлимга муносабатини очиб беради. Инсон ҳаётининг қайсидир дақиқалари абсурд ҳолатларни ўзида мужассам этиши мумкин. Бунда албатта, Яратганни инкор қилиш шарт эмас. Абсурд инсон ожизлиги яққол кўринган ўридан бошланади. Ботир фирқанинг ўз эътиқодидан айрилиб, Яратганнинг ҳам марҳаматидан умид қилолмаган дақиқалари абсурдга асос беради. Аммо мусулмон одамнинг фитратига яширинган эътиқод уни Яратган билан боғлайди. Ботир фирқанинг «Бу дунёда ўлиб бўлмайди», - деган хулосаси ҳам Яратганга итоатга келишида эди. Бу худди Улуғбек Ҳамдамнинг «Исён ва итоат» романи қаҳрамони Акбарнинг ҳолатларига ҳамоҳанг. У ҳам бир умр ўз ҳаётига исён кўтариб яшади. Ниҳоят, тақдирини тан олгач, итоатга келди,

яъни сокинликка эришди. Сиртдан қаралганда, ҳаётдан ўз улушини олиб хотиржам яшаётгандек кўринган Ботир фирқа руҳиятидаги пўртаналарда ёзувчи етказмоқчи бўлган англам — ҳаёт ва ўлим фалсафаси яширинган. Ботир фирқа фожиаси жуда кўпларнинг ҳам фожиаси эди. Улар ўзи ҳақ деб билган ғоялар қурбонига айланган эдилар. Замон тўзонларидан омон ўтган Ботир фирқанинг қабристонда болалар ўйинидан даҳшатга тушиши инсон шууридаги қўрқувнинг аянчли кўриниши эди. Совет тузумида инсон ўлим ва ундан кейинги ҳаёт ҳақида ўйлай олмасди. Шу боис Ботир фирқа назарида ўлим бу дунёдаги муносабатларга барҳам беради. Қандай ўлишнинг аҳамияти йўқ. У шунинг учунгина ўлимга тайёр. Бунинг учун ўз жонига қасд қилиши мумкин. Аммо ўз жонига қасд қилиш гуноҳлигини билгач, қабристон эшигидан соядай чиқиб кетади. Тоғай Мурод қаҳрамонини ана шундай аросатда қўйиб мустабид тузум асоратларини фош қилади. Ботир фирқа мураккаб образ. Унинг фитратида мусулмончиликка йўғрилган миллий руҳ коммунистик ғоялари билан шакланган эътиқод билан кураш олиб боради.

Ёзувчи Ботир фирқа билан боғлиқ ҳаёт ва ўлим ҳақидаги мушоҳадаларга бирдан ўрин бермайди. Аксинча асардаги майда тафсилотлар занжири ўз-ўзидан ўлим фалсафасининг моҳиятини очишга қаратилади. «Гигиена керак бўлса... дезодарант сепинг, дезодарант! Исириқ эскилик сарқити! Шундай, исиріқ эскилик сарқити!» («Бу дунёда ўлиб бўлмайди», 38-б.), — дейилишида ҳам ёзувчи айтмоқчи бўлган фикр бор. Бу худди Чўлпоннинг билмасдан шотут еб, матбуотда кечирим сўраб изоҳ берганини ёдга солади. Қатағон йилларининг бу қадар шармандали мудҳиш сиёсати қирқинчи йилларда ҳам давом этганлиги романда бир-икки детал билан аниқ тасвирланади. Шу тариқа исиріқни эскилик сарқити деб билиш одамларни жанозасиз кўмишга тўсқинлик қилмай қўйди. Бора-бора Ботир фирқа бу хил сиёсатга кўнибгина қолмай, ўзи ҳам шунга мос фикр юрита бошлади: «Замон бўлса тескари кетяпти. Мана,

ҳамма худога сиғиниб бошлади. Буни оқибати яхши бўлмайдиган. Худога сиғиниш бора-бора нимага олиб келади, биласанми? Худога сиғиниш... шахсга сиғинишга олиб боради! Ишончим комил, худога сиғиниш... шахсга сиғинишга олиб боради» («Бу дунёда ўлиб бўлмайдиган», 53-б.). Назаримизда юқоридаги гапни даҳриёна фикр, Яратганни шахс сифатида моддийлаштириш ва ҳатто ёзувчи ҳам шу фикрлардан ҳоли бўлмаган деб эмас, балки шахсга сиғинишнинг азобуқубатларини бошидан кечирган одамнинг эҳтиёткорлиги деб тушуниш лозим. Шунга қарамай қаҳрамоннинг намоз ва имон ҳақидаги фикрлари унинг тийнатида ўзаро кураш авж олганини кўрсатади. «Намоз ўқишни биров кўриши шартми? Намоз ўқиш — эътиқод. Эътиқод юракда бўлади... Мусулмончилик дилда бўлади... Шундай, шундай. Ҳамма гап — имонда! Инсонни инсон этувчи — имон. Дунёни дунё этувчи — имон. Бир сўз билан айтсак, имон билан яшаш керак! («Бу дунёда ўлиб бўлмайдиган», 53-б.) Ботир фирқа нуқтадаги айрим фикрлар унинг шахсига соя солади. Назаримизда, ёзувчи ҳам бунга эътибор қаратмагандай туюлади. «Айтишларича, Қуръон еттинчи асрда нозил бўлган. Аммо-лекин ҳозир йигирманчи аср якунланыпти, йигирманчи аср! Еттинчи аср гапи тугул, мана шу йигирманчи аср бошидаги гаплар бугунги кунга тўғри келмай қолди. Масалан, Қуръон ҳам Ҳадисларларда... отангни ўлдирганга... онангни бер, дейди. Душман чап юзингга урса, сен ўнг юзингни тутиб бер, дейди. Ушбу панд-насиҳатларни қандай тушунса бўлади?.. Аммо-лекин ушбу панд-насиҳатларни мен мана шундай тушунаман: эй халқ, қўймижоз бўл! Эй халқ, пода бўл!.. Йиллар мобайнида қулоғимизга қуйиб келинмиш ушбу панд-насиҳатлар... баранлигимизни тамал тоши эмасмикин?» («Бу дунёда ўлиб бўлмайдиган», 54-б.). Ёзувчи кечаги гап бугунга тўғри келмайди демоқчи бўлган фикрни ҳадис ва Қуръонга боғлайди. Бизнингча, ёзувчи ўзи ҳам шундай қарашдан ҳоли эмас. Акс ҳолда рус тарихи билан шуғулланган мутахассислар ҳам билавермайдиган Филофей, Маномах, Грознийлар ҳақида халқнинг бугунги

тарихи ва тақдирига боғлаб фикр юритадиган Ботир фирқа ҳадисларни бу қадар жўн талқин қилмаган бўлар эди. «Душман чап юзингга урса, сен ўнг юзингни тутиб бер», деган фикр насоро дини таълимотида учраб, Исо алайҳиссалом билан боғлиқ. Бунинг замирида сенга биров душманлик қилса ҳам, сен унга душманлик қилма, деган фикр ётади. Бу ҳақда Қуръони Каримнинг «Шўро» сураси 39-оятда айтиб ўтилган: «Улар ўзларига зулм етган вақтда (унга қарши курашиб) ғолиб бўладиган зотлардир». Ва оятга ёзилган изоҳда қуйидагилар баён қилинган: «Агар бошқа динларда «Ўнг юзингга урсалар, чап юзингни ҳам тутиб бер» қабилида золимларга мутеълик тарғиб қилинса, ислом дини назарида ҳақиқий мўмин зулму-зўравонликнинг ҳар қандай кўринишига қарши курашиб ғолиб бўладиган кишидир. Зотан, золимнинг зулмидан кўрқиб, ҳақсизлик, адолатсизликка қарши тура олмаган одамнинг иймони комил эмасдир! Зеро, «(Ҳар қандай) ёмонликнинг жазоси худди ўзига ўхшаган ёмонликдир (яъни ҳар бир ёмонликнинг ўзига яраша жазоси бордир). Энди ким (интиқом олишга қодир бўлгани ҳолда) афв қилиб (ўртани) тузатса, бас унинг ажри Аллоҳнинг зиммасидадир. Албатта У зулм қилгувчиларни севмас» («Шўро» сураси, 40-оят).

Муқаддас битикларда инсонни бирон зиён ушласа, тавба тазарру қилган ҳолида дуо-илтижо қилиши айтилади. Тоғай Мурод оппоқ кийиниб ўзларининг қора ишларини яширмоққа уринган айрим кимсаларни ҳажв остига олиб: «Ишдан ҳайдалган ожиз банда — ўзини шариатга уради. Иш тополмаган қўли калта — художўй бўлади. Қўлидан фойдали иш келмаса — намозхон бўлади. Егани нон тополмай қолса — қўлига тасбеҳ олади. Борадиган жой тополмай қолса — мачитга боради. Юрар йўлини билмай қолса — шариат йўлидан юради. Муслим бўлади! Муслима бўлади!

Бечора худо, бечорагина худо! Бечора пайғамбар, бечорагина пайғамбар!» («Бу дунёда ўлиб бўлмайди», 76-б.), дея таассуф билдирар экан, инсон ожизлигида ҳам худбин бўлишига ишора қилади.

Ботир фирқа жамиятда рўй бераётган ҳар бир ҳодисани назардан ўтказди, муносабат билдиради. Аммо ёзувчи Ботир фирқа образида ҳар муаммони осон ҳал қилувчи инсонни эмас, ҳаёт ва ўлим оралиғида сарсон турган кишининг ҳолини тасвирлайди. Ўша ҳолатда қаҳрамонни ўзи билан ёлғиз қолдиради ва инсон тафаккуридан юқорида турган муаммоларни ҳал этиш инсонга тақдир қилинмаганини англатади. Ўлимни эслаш ҳар қандай ақлли инсонни ҳам додиратиб ташлайди, чунки ўлим ақл мушоҳадасидан ташқарида. Уни ақл билан эмас, қалб билан анланганидагина сокинликка эришилади. Оллоҳ инсон тафаккур қилиши учун одамга ақл берган. Ҳатто нафс ҳам инсон тафаккур қилиши учун берилган. Ақл нафсни идора қила олгандагина руҳга пайванд бўлади. Ақл руҳга, руҳ эса Яратганни англашга восита бўлсагина одамзот муаммолардан халос бўлади. Ботир фирқанинг кечинмалари уни шахс сифатида гавдалантиради. Чунки шахс ўйлайди, фикр юритади. Миллат қиёфаси ҳам шахсда ифодаланади. Ботир фирқа қисмати ўша давр ботир фирқаларининг қисмати эди. «Ботир фирқа марҳумлар шаҳри аро равона бўлди. «Биламан, келадиган жойим, биламан, — деди. — Аммо-лекин қандай қилиб келаман?» («Бу дунёда ўлиб бўлмайди», 145-б.) Ботир фирқани ўйга толдирадиган масала ҳам шу — сўнгги манзилга ёруғ юз билан етиш.

Ёзувчи «Сўзлар Қуръондан бўлди, овоз... партиявий бўлди! Овоз... райкомона бўлди! Сўзлар пайғамбардан бўлди, оҳанг... партия съездида сўзловчи оҳанг бўлди. Сўзлар охиратдан бўлди, оҳанг... райком бюросида дағдаға этувчи оҳанг бўлди» («Бу дунёда ўлиб бўлмайди», 146-б.), - тарзида персонажнинг трагикомик ҳолатларига эътиборни тортади. Вазият шу билан якун топмайди. «- Ассаломо алайкум аҳлад диёри минал мўъмина ва муслимийна ва инна иншоллоҳу бикум лоҳикун. Антум фаратуна ва наҳну лакум табъаун...»

Ана шу жойда Ботир фирқа чидаб туrolмади. Ботир фирқани кўнгли бузилди. Ботир фирқани кўнгли вайрон бўлди.

Ботир фирқа... ҳўнг-ҳўнг йиғлаб қўя берди! Ботир фирқа ... ўкириб-ўкириб йиғлаб қўя берди

— Ув-ув-ув!.. — дея йиғлади

Кўзларини қўллари юзи билан артиб-артиб йиғлади. Бурунларини тортиб-тортиб йиғлади. Юз-кўзларини костюми этаклари билан артиб-артиб йиғлади.

— Эй худо, мен бир нотавон бир бандангман!, — деди. — Мениям... йиғиштириб ол! Мен ғариб бандангниям йиғиштириб ол-да қўй!» («Бу дунёда ўлиб бўлмайди», 146-б.). Характерларнинг қиёфасини жонлантиришда кучли руҳий ва физиологик жараёнларни акс эттирувчи йиғининг роли ва вазифаси катта. Ёзувчи персонаж ҳолатини босқичма-босқич кучайтириб боради. Айниқса, қабристон тош битикчиси билан бўлган суҳбат унинг қарашларини ўзгартириб юборади. Шу ўринларда одам ожиз банда эканлиги, ҳамма нарсанинг ўткинчи эканлиги фақат ўлимгина абадий ва туганмас, инсоннинг амалларини сарҳисоб бўлувчи куннинг бошланиши эканлигини англаб боради. Романнинг 65-72-боблари бутунича Ботир фирқанинг руҳий таҳдилларига бағишланган. Бу руҳий таҳдиллар ҳаёт ва ўлим оралиғида аросатда қолган инсоннинг изтироблари шаклида намоён бўлади. Еттита бобда Ботир фирқа туганмас ўй гирдобида қолади. Бир умр одамлар ва жамият сарҳисобини олган одам ўзини тафтиш қилаётган пайтда ожиз қолади. Ўз-ўзини англаш ҳамиша мушкул. Ўзини англай олган одамгина ўзгани англайди, Оллоҳни англайди. Зеро, Яратганни ҳар ким ўзи билганича тушуна боради.

«Мен штат қисқаришларидан ҳам қўрқмайман. Юзлаб иш жойлар тақа-тақ ёпилиб қолади. Аммо ўлим иши тақа-тақ ёпилмайди! Дунёда ҳамма штат қисқаради. Аммо... ўлим қисқармайди! Дунёда ҳамма нарса тамом бўлади. Аммо ўлим тамом бўлмайди. Ўлим мангу яшайди! Ўлим барча тузумлар учун абадийдир! Яшасин, ўлим!» («Бу дунёда ўлиб бўлмайди», 149-б.), - дейилишида ҳам ўлимнинг одамзод фикратию тийнатидадан устунлигига ишора бор.

Бир умр алдамчи идеалларга ишониб яшаш одамни ас-

лидан айиради, фақат авлодларга ўтиб келаётган эътиқод-гина шахсни ўзлигида тутиб туриши мумкин. Ботир фирқа ўтмиши келажаги учун кафолат бўлмайди. Унинг умидлари кесилади. Ҳар бир ёмонликда бир яхшилик бор, дейишади. Мусулмон одам умидсизликда ҳам умид қилади. Унинг бошқалардан фарқи ҳам шунда. «Шундай, ўлим ҳақ, шундай...Шундай экан, худо мен бечорага-да раҳм этса эди. Худо мен бандасини-да ўз раҳматига олса эди!

Олмайди, худо мени ўз раҳматига олмайди! Худо мени гапимга қулоқ-да солмайди!

Боиси, мен умримда худони отини атамай яшадим. Мен умрим мобайнида худога тош отиб яшадим. Мен умрим давомида худога шак келтириб яшадим! Шундай экан, худо мени... итмисан-эшакмисан, демайди» («Бу дунёда ўлиб бўлмайди», 158-б.). Қаҳрамон шу тариқа итоатга кела бошлайди. Умидсиз қаҳрамонлар образи ғарб адабиётида учраб туради. Аммо ўзбек адабиётида бу қадар ўзини яланғоч фош қиладиган образни Тоғай Мурод ижодидагина учратиш мумкин.

Романда фожеликни юзага келтирувчи муҳим омил тилга олинади. Бу — қўрқув. «Биз ўлишдан қўрқамиз! Ўлик сўзидан қўрқамиз. Тобут сўзидан қўрқамиз. Қалбимиз музлаб қолади. Тилимиз айланмай қолади. Бошимиз эгилиб, елкаларимиз чўкиб қолади. Бир кун эмас, бир кун... ўламан деб қўрқамиз.

Биз ўлишни билмаймиз, ўлишни билмаймиз!

Шу боис, кўп одам... ўлишдан қўрққанидан... ўлиб қолади. Ух, ана ўлдим, мана ўлдим, дея ўз ўлимини ўзи тезлатади, ўлим даҳшатидан қўрқиб — ўз жонини апил-тапил топшириб қўяди» («Бу дунёда ўлиб бўлмайди», 158-б.). Дарҳақиқат, инсон ҳаётга ташна. У қайси диннинг ташувчиси бўлмасин, ўлим ҳақлигини дилида тасдиқламасин, барибир ўлишни хоҳламайди. Ўлишни хоҳламай туриб ўлиб қолади. Бу ҳолатни Маҳмуд Ғазнавий ва Мирзо Абдуллатиф мисолида кўриб ўтдик. Шунинг учун Тоғай Мурод «Биз ўлишни билмаймиз» деганида ҳақ эди. Ботир фирқа

фожиаси кўплаб аросатда қолган, ўзлари ҳақ деб билган, ғоялари саробга айланган одамларнинг фожиаси эди. Лекин у йиллар давомидаги тажрибаси ва кучли иродаси туфайли омон қолди. Ҳолбуки ўз қобилигига ўралиб, депрессия ҳолатини ўтказаетган одамларнинг тўқсон фоизига суицидлик хос. Ундан фарқли «Сароб» романи қаҳрамони Саидий ҳам худди шу тўзонларга дуч келган эди, аммо у ёш ва тажрибасизлиги ҳамда иродасизлиги туфайли қурбон бўлди. XX аср адабиётини таҳлил қилар эканмиз, биргина асрда тизимнинг икки бор ўзгарганига ва ҳар сафар бу ўзгариш қурбонлар талаб қилганининг гувоҳи бўламиз. XX асрнинг 30- йилларида «Сароб» даврининг кескин ўзгаришга учраши қандай оқибатларга олиб келиши Саидий ва маслақдошлари мисолида очиб берилган бўлса, XX аср охиридаги эврилишлар Ботир фирқанинг кечмиш ва кечинмалари мисолида ўзининг бадиий ифодасини топган. Демак, ёзувчи қай бир маънода даврга бадиий қаҳрамонлари ҳаёти орқали ўз ҳукмини чиқаради.

ХОТИМА

Бадиий адабиётда қаҳрамоннинг ўлими тасвирлари ҳамиша ҳам ижодкор эркинлиги билан юзага чиқмаган. Балки қаҳрамон ўлимида мафкура ғоясининг тантанаси зуҳур бўлган. Шўро даври ўзбек адабиётида ўлимнинг акс этиши бизга, бир томондан, ўлим тасвирини акс эттиришнинг ўзига хос босқичи ҳақида, иккинчи томондан, ижодкор — давр руҳияти — асар ўртасидаги зиддият ҳамда уйғунлик ҳақида маълумот беради.

Абдулла Қодирий ижодида ҳаёт ва ўлим чегарасида персонаж қисмати соф исломий талқинлар асосида кўрсатиб ўтилди. Чунки ёзувчи яшаган муҳитда бундай талқин мавжуд ғояларга қарши курашувнинг ўзига хос усули эди ҳам адибнинг тутган позицияга кўра бадиий қаҳрамонлари тақдири шундай талқинни тақозо қилар эди. «Ўткан кунлар» романида қаҳрамонни ўлимга юзма-юз қиладиган омиллар ҳақида аввалги тадқиқотларда ҳам айтиб ўтилган. Шунга қарамай, қаҳрамонни ўлим чегарасига олиб боргувчи ҳам қайтаргувчи куч персонажлардаги барқарор диний-исломий эътиқод эди. «Ўткан кунлар» романидаги босиқлик «Меҳробдан чаён» романида шиддакорлик билан алмашади. Романлар номланишида ҳам шу руҳни кузатиш мумкин. Сабаби «Меҳробдан чаён» романи ёзилгунга қадар бўлган давр ёзувчи учун долғали ва тобланиш йиллари бўлди. Шу боис персонажларнинг ҳаёт ва ўлим чегараларидаги ҳолати динамиклик касб этди.

XX аср шўро даври ўзбек адабиётида қаҳрамон шахсиятидаги миллий-исломий руҳ ифодаси фақат Абдулла Қодирийга хос бўлиб қолди. Ундан кейинги адиблар ижодида бу ҳолат ё рамзлар воситасида, ёки мафкура талаблари асосида ёритилди. Не қисматки, Қодирий фожиаси ҳам қаҳрамонлариники каби аянчли тус олди. XX аср шўро даври ўзбек адабиётини исломий талқинлар ифодаси билан безаган ижодкор фаолияти айна шу талқинлар ту-

файли ўз қисматининг якуни ўлароқ барҳам топди. Яна шу каби талқинларнинг адабиёт майдонига қайтиши учун қарийб бир аср вақт керак бўлди.

«Сароб» романидаги етакчи персонажларнинг деярли барчаси фожей қисмат эгаларидир. Роман муаллифи замонавий жаҳон адабиёти даражасида туриб персонажлар фожиасининг илдишларини турли томондан ёритади. Марказий қаҳрамон Саидий бир қарашда муҳит қурбони, мураккаб ва зиддиятли даврнинг ўта мураккаб ва зиддиятли одамидир. У шўролар муҳитида «шўро одами», миллатчилар муҳитида эса миллатчи бўлолмади, оилавий ҳаётда ҳам бахтини топа олмади. Саидийнинг тарихий шароит, муҳит, вазият доирасида саросар кезишлари, оилавий муҳитда бахтини топа олмаслик сабаблари, бизнингча, биринчи галда шахсиятидаги ожизликлардир. Саидий фожиаси, аввало, ўзида, ботинида. У табиатан ўта мураккаб, зиддиятли шахс, бундай одам қисмати барча замонларда, ҳар қандай шароит-муҳитда ҳам фожеликка мойил бўлади. Рўй берган омадсизлик ва бахтсизликлар учун биринчи галда, Саидийнинг ўзи айбдордир. Ўз тақдирига нисбатан лоқайдлик, беқарорлик, саботсизлик, мужмаллик ва мутелик, разолатга кўникиш бошга тушган кўргуликларнинг асосий сабабларидир. Шахснинг маънавий инқирози фақат ижтимоий омиллар оқибати эмас, балки шахс табиатидаги ожизликлар билан ҳам боғлиқ эканлигининг ғоят таъсирчан ва теран таҳлил этилиши «Сароб» романининг жиддий ютуғидир.

Ёзувчи инсонни англаш, қалбини ҳис этиш йўлидан борганлиги туфайли, «Сароб» романи муайян мафкура таъсирида ёзилганлигига қарамай, шахс фожиасини ҳолисона очиб берувчи санъат асари даражасига кўтарилган. «Сароб» романи персонажларининг ўрганилиши шуни тасдиқлайдики, Абдулла Қаҳҳор чигал, мураккаб шахслар характери, қисмати тасвири ва талқини бобида кўп ўринларда замонавий жаҳон бадиий тафаккури даражасида туриб қалам тебратган. Бугина эмас, шахс табиати, руҳи-

яти, инқирози, фожиаси таҳлилида XX аср руҳшунос ва файласуфлари қарашларига яқин турувчи бадий иҳтиролар қилишга эришган. Қаҳрамон ўлими ёзувчи ғояси учун қурол вазифасини бажарди. Ёзувчи Саидий ҳалоқатини босқичма-босқич таҳлил қилар экан шахснинг синиши ва синдирилиши орқали даврнинг қаҳрамонга бадий ҳукмини ўқийди. Бу айна дамда ёзувчи қуролланган ғоянинг ҳукми эди. Бироқ Саидий ўлими ёзувчи айтмоқчи бўлганидан-да салмоқлироқ хулосага асос беради. Бу ўлим олди ҳолатида инсоннинг мавжудлиги масаласидир. Абдулла Қаҳҳор инсон қисмати фожиаси, ниҳоят, ўлимолди ҳолатлари ҳар қандай қобиқни ёриб чиқа олишини, унга ҳеч қандай мафкура даҳл қилолмаслигини, инсон табиати бирор қолипга тушмаслигини Саидий мисолида китобхонга англата олди.

«Улуғбек хазинаси» романи ҳаёт ва мамот муаммоларининг трагик талқинларига бағишланган. Тарихий ромanning вазифаси фақат тарихий ҳақиқатни ҳаққоний гавдалантириш эмас, балки ўтмиш сабоқларини ҳам ёдга туширишдан ҳам иборатдир. Мирзо Улуғбек ва Абдуллатиф муносабатларидаги конфликт бирдан пайдо бўлган эмас, уларни ўзаро ғаним қилган дин пешволари ҳам эмас. Гавҳаршодбегим – Улуғбек, Абдуллатиф – Улуғбек муносабатларининг кескинлашиб портлаш даражасига етказган ҳолат оилавий муносабатларнинг тўғри ўрнатилмаганида эди. Айна шу жиҳатга кейинчалик персонаждаги салбий иллатлар қўшилиб ота-ўғил фожиасига сабаб бўлди.

Ёзувчи Абдуллатифдаги меҳрсизлик идизини унинг ота меҳридан узоқда ўсганлиги билан изоҳлар экан уни тўғри асослаб беради. Абдуллатифнинг Улуғбекка совуқ муносабати Улуғбекнинг Гавҳаршодбегимга нисбатан муносабатининг ҳам кескинлашувига сабаб бўлди. Албатта, Абдуллатифга Улуғбекнинг муносабатида ҳам шу руҳ сақланиб қоладики, буни табиий деб қабул қилмоқ лозим. Шу боис Улуғбек бир умр икки фарзандига бир кўз билан қарама-

ди. Бу эса Абдуллатифнинг Улуғбекка ва оға-иниларнинг ўзаро адоватига сабаб бўлди.

Романда икки асосий қаҳрамоннинг ўлим олди ҳолатлари очиб берилган. Агар Улуғбек билан боғлиқ ҳолатда қисматга розилик, айти пайтда ожиз инсоннинг руҳий тўлғонишлари акс этган бўлса, Абдуллатифда восвосга учраган одамнинг қисматдан қочаётган, шунинг учун ҳар қандай нарсага рози бўлган, фақат ўлмаслик учун кураш олиб бораётган шахс образи гавдаланади. Улуғбек — маърифатли инсон, шунинг учун у ҳамма нарсага оддий одам қатори эмас, улардан анча поғона юқори туриб назар ташлайди. Унинг фожиаси ҳам ҳамма қатори эмаслигида эди. Ёзувчи Улуғбекнинг ўлими тасвирида буюк шахсларини майда манфаатларига алмашаётган инсониятнинг ўз ихтиёри билан шармандали ҳолга тушишини аччиқ киноя остига олади.

Ёзувчи Абдуллатиф фожиасида қўрқувнинг ўрнини кўрсатиб берди. Қўрқувнинг асослари қуйидагилар:

- 1.Тож-тахтни бой беришдан қўрқув.
2. Шарпалар таъқибидан қўрқув.
3. Падаркушлигини тасдиқловчи ҳақиқатдан қўрқув.
4. Ожизликнинг тасдиғидан қўрқув.
5. Қисматининг тайин этилганидан қўрқув.

Қўрқув одамни ҳатто ўлдириши мумкинлиги романда ўзининг тасдиғини топган. Абдуллатиф восвосга дучор бўлган. Бу шундай ҳолки, уни ўлдирмаганларида ҳам ўзини ўлдириши мумкин эди. Боиси, у руҳан азобланётган, тамомила мувозанатини йўқотаётган эди. Абдуллатифнинг фожиасидаги қўрқув адибнинг бошқа қаҳрамони Маҳмуд Ғазнавий фожиасидаги қўрқувга ўхшаса ҳам, моҳиятан, бир-биридан фарқ қилади. Ёзувчи Абдуллатиф мисолида қўрқувнинг енгил бўлмас кучга эгаллигини кўрсатади. Дарҳақиқат, қўрқув остида ҳар куни ўлишдан бир марта ўлиш афзалдир.

Одил Ёқубов тарихий романларида қаҳрамонлар ўлим олди қиёфаларига атай урғу беради. Қадимдан келаётган фалсафаларнинг кесишган нуқтаси шуни кўрсатадики, ин-

соният йиғган жамики фалсафанинг моҳияти ўлим ва уни англашдан иборатдир. Бу тушунчанинг эстетик таъсирини кўрсатиш О.Ёқубов ижодига ҳам хосдир. Улуғбек фожиасида улуғворлик, Абдуллатиф фожиасида тубанликнинг акс этишида ўлим мавзусининг киритилиши ўзига хос критерийга эга. Абдуллатиф ва Улуғбек қисматида орқали адиб ҳаёт ва ўлим ҳақидаги фалсафий мулоҳазаларини ота-ўғил қисмати мисолида акс эттирди.

«Кўҳна дунё» романи шахс қисмати драмасига бағишланган. Ёзувчи тарих фони ортида ўзини қийнаган муаммолар — одам ва олам, азал ва қисмат, жамият ва шахс, тириклик ва ўлим ҳақида равон қалам тебратади. Роман фақат тарихий шахслар ҳақида баён қилиш эмас, ундаги бош муаммо ҳаёт ва ўлим фалсафасининг инсоннинг тушунча ва англамларидаги ўрнини кўрсатишдир. Асарда IX—X аср Шарқ тарихида ўзига хос ўрин тутган уч йирик шахс — Маҳмуд Фазнавий, Абу Райҳон Беруний, Абу Али ибн Синонинг кечмишлари мисолида азал ва абад, тарих ва қисмат, ҳаёт ва ўлим фалсафаси таҳлил қилинади. Роман кўҳна воқеликнинг тасвиридан иборатгина эмас, асар кўҳна муаммо — ҳаёт ва ўлимнинг абадиятга доҳиллиги ва инсоннинг унга бўлган муносабатини бадий инкишоф этиш жиҳатидан ҳам қимматлидир. Сиртдан қараганда, ёзувчи асосан Беруний ва ибн Сино шахсига урғу бергандай ва Маҳмуд Фазнавий образи ҳам шу икки қаҳрамон характерини очишга қаратилгандай туюлади. Синчиклаб назар солинса, романнинг моҳияти Маҳмуд Фазнавий тақдирида жам бўлганини кўрамиз. Инсоният тафаккури билан яратилган ҳар қандай фалсафа моҳиятан ўлимдан қочишга қаратилган. Аммо ёзувчи бутун асар давомида кўрқинч ваҳимадай изғиб юрувчи ўлим шарпасини тасвирлар экан, бу билан ҳақиқат олдида нисбий ўлчов бўлган жамики фалсафани парчалаб ташлайди. Инсон ҳаёти ва ўлими ҳақида битилган ҳар қандай битиклар ўлимни зарарсизлантиришга қаратилгани, ҳақиқий ҳол олдида ин-

сон иродаси ожиз қолиши, Яратганнинг ҳақ синовига бардош бериш мушкуллигини англаган инсоннинг руҳий тўлғонишлари романда санъаткорлик билан ифода этилган. Қўрқинч ваҳимадай кезувчи ўлим асар пафоси даражасига кўтарилади. О.Ёқубовнинг мақсади Маҳмуд Фазнавийнинг салбий қиёфасини кўрсатиш эмас, балки персонаж муаммосининг бадий ечимини беришдан иборат. Шунинг учун ёзувчи Маҳмуд Фазнавий фаолиятини тўла қамраб олмайди, умрининг сўнгги дамларини акс эттириш билан кўзлаган мақсадига эришади. Маҳмуд Фазнавий ҳаётини танлаб олишдан мурод инсон ҳаётининг айни нуқталарида унинг ҳаёт ва ўлимга бўлган муносабатини ойдинлаштириш. Беруний ва ибн Сино ҳаётини тўла тасвирлаш ҳам ёзувчи мақсади эмас. Шу боис улар ҳаёти хронологик изчилликда эмас, хотиралар ва тушлар билан тўлдирилади ва улар фаолияти Маҳмуд Фазнавийни безовта қилган муаммо билан боғланади. Демак, ёзувчи ғоясига кўра уч йирик тарихий шахс айни бир муаммо - инсоннинг ҳаёт ва ўлимга муносабати нуқтаи назаридан тўқнаш келадилар ва ёзувчи бу муносабатни ҳукмдор, олим ва табиб нигоҳидан ўтказди. Маҳмуд Фазнавий Беруний ва Ибн Сино ҳаётининг қай бир нуқталарини туташтирган. Бошқа бир ҳолатда ҳам Беруний ва ибн Сино ўзаро баҳс-мунозара олиб боришлари мумкин эди. Лекин ёзувчи уларни ўта танг вазиятда учраштиради ва ўлим ҳавф солиб турган лаҳзада персонажларнинг ўлимга муносабатини кўрсатади. Маълум бўладики, инсон тафаккурнинг ва умрининг қай жабҳасида турмасин ўлим ҳақида узил-кесил фикр айта олмайди. Романнинг тарихий қимматини ошириш мақсадида Маҳмуд Фазнавий атай танлаб олинган. Зеро, ёзувчининг муддаоси ҳаёт ва ўлим оралигида тебранаётган инсон руҳиятидаги пўртаналарни очиш ва илм аҳллари мисолида ўлимни маҳв этиш, ҳукмдор мисолида эса ўлимнинг инсонни маҳв этишининг бадий талқинини беришдан иборат эди. Зеро, ўлим инсон

ҳаётининг бир қисми. Ўлимга юзма-юз келган одамнинг изтиробларини кўрсатиш орқали ёзувчи қаҳрамон ҳаётини тафтиш қилади. О.Ёқубов инсон тасвирини ўлим остига қўяди, гўё ўлим инсон тафаккурини бошқаради. Бу бошқарув ўлим салтанатининг қўрқинч отлиғ тизимига топширилади, табиийки, бу салтанат остида инсон руҳиятида мувозанат йўқолади. Руҳий мувозанатни сақлаб турган хотира, туш, эсдалик, онг остида қолган қандайдир кечинмалар энди бирваракай юзага қалқиб чиқади. Натижада, уларнинг ҳаммаси аралаш ҳолда депрессияга сабаб бўлади. Депрессияга учраган одамни эса ўлим осонгина маҳв этади. Маҳмуд Фазнавийда айнан ўша ҳолат, яъни инсон руҳиятининг инқироzi кўрсатилган. Шу орқали инсон барча қарама-қаршиликларнинг маркази эканлиги тасдиқланган.

Ёзувчи табиийликка табиийликни, яъни шафқатсизликка ўлимни қарши қўйиб персонажнинг аросатдаги тақдирини кўрсатиб беради. Қаҳрамон характерининг соф психо-биологик жиҳатларини очишда ёзувчи анча шафқатсиз усулни, яъни инсоннинг ўлим билан юзма-юз ҳолатини танлайди. Ва шу орқали ўлим жисмоний яқун эмас, ўлим - ҳаётнинг қимматини белгиловчи мезон, ўлим - ҳаёт гўзаллиги кашфиёти, ўлим туфайли боқий дунёга ҳар ким ўз даражасида қадам қўйиши каби абадий ҳақиқатни уқтиради. Инсон ўзининг ҳақиқий кашфиётига етиб боргунга қадар кечирган умри, эришган мавқеи, ҳаётининг ижтимоий омиллари инсоннинг маълум лаҳзаларида англаган ҳақиқати учун босқич холос. Ёзувчи персонажлар ҳаётини қайта ҳикоя қилиш учун тарихга мурожаат қилмаган. Адиб тарихий тақдирлар фони остида туғилиш, ҳаёт ва ўлим деган уч тушунчанинг туташган нуқтасида руҳият манзаралари кашф этилишини тасвирлайди. Шу ўринлар тасвирдан китобхон эстетик лаззат олади, покланади. Бадиий адабиётнинг вазифаси ҳам китобхонга шу англамни етказишдан иборат. Инкорни инкор қилиш билан ҳам

ҳақиқат тасдиғини топади. Банда ўз хатти-ҳаракатлари билан Яратганни инкор қилаётган экан, охир-оқибат ўша инкор билан Яратганга интилади. Аниқроғи, худосизлик худони танишга олиб боради.

Ёзувчи талқинида ўлим фақат ижтимоий-сиёсий таназзулнинг ёки жисмоний ҳаёт якунининг сабабчиси эмас, балки инсон руҳий иқлимларининг ўзига хос кашфиётчисидир. Ўлим оддий инсонлар эмас, даврининг уч йирик шахси тақдири мисолида ҳал қилинади. Унга кўра Маҳмуд Ғазнавий ўлимни қўрқинч билан, Беруний тақдирнинг неъматини каби, ибн Сино бемори тақдири ўз қўлида ҳал қилинаётган табиб сифатида қабул қиладилар. Ва ҳар уч ҳолатда ҳам ўлим Яратганни билишнинг воситаси дея қаралади. Одамзоднинг бу дунёда яшамоғида илоҳий ҳақиқат мужассам. Илоҳий ҳақиқатнинг сири оламшумул кашфиётларда, санъат асарларида намоён бўлиш билан очилиб боради. Аммо бани одам оддий бир ҳаёт тарзида ҳам ана шу ҳақиқат мавжуд эканлигини доим ҳам англай олмайди. Бадиий адабиёт инсон қалбининг энг яқин маҳрами сифатида ана шу ҳақиқат — илоҳий сир — Яратганнинг бани башарга чексиз муҳаббатини англатишга ёрдам беради. Ўлим ҳам, ниҳоят, Яратганнинг инсонга муҳаббатидандир. Ўлим олди ҳолатларида қўрқувнинг ролини кўрсатиш билан Маҳмуд Ғазнавий ҳаётидаги муҳим нуқталар қайд этилган. Қўрқувгина инсон руҳиятини тафтиш қилувчи, ўз олдида ҳисоб беришга ундовчи кучдир. Ўлим исканжазидаги одамнинг руҳий аҳволида адиб ўз ҳаёти ва миллат тажрибасидан келиб чиққан хулосани — қўрқув салтанати ёки ўлим империяси остидаги шахснинг синишини кўради. Ўлим мавзуси асарга ҳаётнинг якуни эмас, балки инсоният тажрибаларидан ўтиб келган муҳим бир ҳақиқатни таъкидлаш учун киритилган. Бу ҳақиқатга кўра Мен деган тушунчанинг олам марказига қўйилиши инсон учун бахт мезони эмас, балки аввал Сен ва у орқали менликнинг кашф этилишида ҳаётнинг маъноси

мужассам бўлиши тарих ва тарихий шахслар қисмати орқали ифода этилган.

Тоғай Мурод маънавий ва сиёсий инқирозлар юз бераётган бир вақтда ҳаёт ва ўлим фалсафасининг бадиий талқинини Ботир фирқа руҳиятида кечаётган талотумлар ва давр тўзонлари билан боғлиқ ҳолда акс эттирди. Қаҳрамоннинг ўз-ўзини тафтиши, унинг итоатга келиши, ниҳоят, итоатга келган қалбнинг руҳан сокинлашувида Яратганни тан олиш истаги Ботир фирқа мисолида ёритилди. Персонаж тафаккуридаги ўзгаришлар айтилиб дамда ёзувчи руҳиятида кечаётган эди. Чунки ёзувчи ўзида пишиб етилган фикрларни қаҳрамонига едириб юборади. Бу фикрларнинг юзага келишида адиб шахсий ҳаётидаги кузатиш ва кечинмалари қаҳрамони учун хамиртуруш бўлиб хизмат қилади. Ботир фирқа ўзида миллат фожиасини ташиган қаҳрамон. Шундай инсонгина ҳаёт ва ўлим ҳақида фалсафий мушоҳадалар этишга қодир. Шу маънода ёзувчи Ботир фирқа мисолида бу муаммонинг фалсафий ечимларини давр тўзонлари персонаж руҳий кечинмалари билан боғлиқ ҳолда акс эттира олган. Ҳаётдан ўз улушини олиб хотиржам яшаётгандек кўринган Ботир фирқа руҳиятидаги пўртаналарда ёзувчи етказмоқчи бўлган англам — ҳаёт ва ўлим фалсафаси яширинган. Ботир фирқа фожиаси жуда кўпларнинг ҳам фожиаси эди. Улар ўзи ҳақ деб билган ғоялар қурбонига айланган эдилар. Ботир фирқа мисолида коммунистик мафкура билан қуроолланган, унинг ғояларини ўзига сингдириб олган одамнинг ўлим олдида довдираши, лекин ўз ақидаларидан воз кеча олмаётган, ўлимга умрининг якуни деб қараётган, шундай бўлса-да, ўлимдан кейинги ҳаётни ғира-шира тасаввур қилаётган инсоннинг умр шомидаги қисмати ёритилган. Ёзувчи яшашдан маъно топа олмаётган, ўлишга-да имкони йўқ одамнинг психологик ҳолатларини Ботир фирқа мисолида очиб берар экан, қаҳрамони қисматида XX асрнинг жуда кўп арбоблари тақдири аросатда қолганлигига хусусан, тириклик ва ўлим чегарасидаги инсон фожиасига ишора қилади. Ботир фирқанинг

ўлим ҳақидаги мушоҳадалари ҳам бирдан пайдо бўлган эмас. Агар ёзувчи ҳаёт ва ўлим муаммосини коммунистик руҳда тарбия топган инсонга хос тушунча сифатида берганда асарнинг бадиий қимматига путур етган бўларди. Коммунистик ғоя худосизликни тарғиб қилувчи ғоя эди. Худо тан олинмаган ерда ўлим ҳақида гапириш мумкин эмас. Ботир фирқа қуруқ ғоянинг ташувчиси эмас, эътиқодлари чил-чил синган инсон фитратига жо бўлган кураш майдонидаги Шахс қиёфасида намоён бўлади.

Мустақиллик насри китобхонга ҳаёт ва ўлим муаммоси моҳиятини англатишда масаланинг табиий-биологик ва миллий-исломий талқинларига, шунингдек, ижтимоий психологик жиҳатларига урғу берди. Бу эса персонаж ички оламини тадқиқ қилиш имконини берди. Бу каби таҳлиллар моҳиятни аниқлаш томон қўйилган дадил қадам бўлди. Шахснинг ижтимоийлашуви ва ўз табиатидан бегоналашиб бориши уни турли фожиаларга гирифторм қилиши мумкинлиги англашилди. Айни вақтда ўлим руҳий поклов вазифасини ҳам бажардики, буни ўзлигидан айрича бораётган инсоннинг нажот йўли ва мақсадга элтувчи йўл деб тақдим қилинади. Ёзувчи ҳар қандай ғоя емирилишга маҳкум эканлигини ўлим воситасида англатади. Демак, ўлим нафақат табиий яқун, балки тафаккур маҳсулининг интиҳоси тарзида ҳам талқин қилинган. Ҳаёт ва ўлим чегарасида инсоннинг асл қиёфасини белгиланади. Бу чегара доимий ҳолатда эмас, фожиавий вазиятларда аниқланади. Ижтимоий омиллар табиий туйғулардан устун келган пайтда, мутаносиблик бузилган вақтда шундай фожиа келиб чиқиши мумкин. Ёзувчи назарида персонажни ўлимга олиб борувчи ҳолатлар фақат табиий эҳтиёжлар туфайли эмас, балки бунда муҳитнинг ўрни ҳам муҳим эканлиги таъкидланади. Қаҳрамонлар психологиясини тадқиқ қилиш ҳамда ҳаёт ва ўлим муаммосини ёритишда табиий туйғуларнинг асос қилиб олиниши қаҳрамон ички оламига чуқурроқ назар ташлаш имконини беради. Ички оламнинг теран таҳлили инсон моҳиятини ўрганишга томон қадамдир. Зеро,

ҳаёт ва ўлим фалсафасини идрок қилиш моҳиятни белгилайди. Адабий алоқалар натижасида юзага келган асарлар ҳаёт ва ўлим бобида турфа хил қарашларнинг синтезини берди. Ҳаёт ва ўлимни англаш, уни талқин қилишда шахс яшаётган жамият билан баробар ундаги эътиқод, диний тафаккур ҳосиласининг ҳам аҳамияти катта.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Адабиёт. Бадиият. Абадият (хотиралар, бадиалар, мақолалар). Нашрга тайёрловчи: Хондамир Қодирий. Т.: Янги аср авлоди, 2004 й. — 235 б.
2. Амир Темур ва Улуғбек замондошлари хотирасида. / Аҳмедов Б., Уватов У., Каримов Ф. ва бошқалар. -Т.: Ўқитувчи, 1996. - 312 б.
3. Арьес Ф. Человек перед лицом смерти. — М.: Издательская группа "Прогресс" — "Прогресс-Академия", 1992. — С.528.
4. Аҳмедов Б. Улуғбек. — Т: Ёш гвардия, 1989. — 256 б.
5. Борев Ю. О трагическом. — М.: Советский писатель, 1961. — С.391.
6. Валихўжаев Б. Хожа Аҳрор тарихи. — Т: Ёзувчи. — 1994. — 94 б.
7. Годфруа Ж. Что такое психология (перевод с французского канд. мед. наук. Н.Н.Алипова и В.В. Свечникова). В 2-х томах. Том 2. - Москва.: Мир, 1992. — С.370.
8. Дўстмуҳаммад Х. Беозор қушнинг қарғиши. Т.: "Шарқ" нашриёт матбаа акциядорлик компанияси бош таҳририяти, 2006 й. — 509 б.
9. Ёқубов О. Кўҳна дунё. Т.: Фафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1986 й. — 512 б.
10. Ёқубов О. Улуғбек хазинаси. Т.: Фафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1994 й. — 336 б.
11. Йўлдошев Қ. Ёниқ сўз. — Т.: Янги аср авлоди, 2006. — 539 б.
12. Камю А. Бегона. -Т.: Ёзувчи, 1995. -314 б.
13. Карим Б. Қодирий қадри. — Т.: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 2003. — 84 б.
14. Марсель Г. К трагической мудрости и за ее пределы. Самосознание европейской культуры XX века. — М.: Издательство политической литературы, 1991. — С.352-390.

15. Мельников Д. Черная Л. Империя смерти. — М.: Издательство политической литературы, 1989. — С.413.
16. Морозов Г.В., Ромасенко В.А. Нервные и психологические болезни (с основами медицинской психологии). — М.: Медицина, 1976. — С. 330.
17. Моуди Р. Ёлимдан кейинги ҳаёт. — Т.: Меҳнат, 1992. — 126 б.
18. Мурод Т. Отамдан қолган далалар. — Т.: Шарқ, 1994. — 270 б.
19. Мурод Т. Бу дунёда ўлиб бўлмайдими. — Т.: Шарқ, 2001. — 206 б.
20. Норматов У. Қодирий боғи. — Т.: Ёзувчи, 1995. — 217 б.
21. Норматов У. "Ўтган кунлар" ҳайрати. — Т.: Ўқитувчи, 1996. — 79 б.
22. Норматов У. Тафаккур ёғдуси. — Т.: Fikr media, 2005. — 119 б.
23. Ойбек Қутлуғ қон. Т.: ЎзССР давлат бадиий адабиёт нашриёти. 1957 й. — 355 б.
24. Олимов М. Ҳозирги ўзбек адабиётида пафос муаммоси. — Т.: 1994. — 100 б.
25. Расулов А. Бадиийлик — безавол янгилик. Т.: Шарқ, 2007 й. — 334 б.
26. Раҳимов З. Кўҳна дунё поэтикаси. Фарғона, 2005. 106 б.
27. Сафий Фахруддин Али. Рашахоту айнил-ҳаёт (Обиҳаёт томчилари). (Таржимон: Домла Худойберган ибн Бекмуҳаммад /XIX аср/; нашрга тайёрловчилар: Маҳмуд Ҳасаний, Баҳриддин Умрзоқ). Т.: Абу Али ибн Сино. 2004. — 535 — б.
28. Содиқов С. Абдулла Қаҳҳор ижоди ва адабий танқид. — Т.: Университет, 1996. — 90 б.
29. Темур ва Улуғбек даври тарихи. Сўзбоши муаллифи: Асқаров А. — Т.: Қомуслар Бош таҳририяти, 1996. — 189 б.
30. Толстой Л. Смерть Ивана Ильича (повести и рассказы). Л.: Художественная литература Ленинградское отделение, 1983. — С 302.
31. Фигуры Танатоса. №3, специальный выпуск: Тема смерти в духовном опыте человечества. Материалы первой

международной конференции, Санкт-Петербург. 2-4 ноября 1993 г. СПб.: издательство СПбГУ. 1993. (Интернет сайтларидан қаранг: <http://www.psyline.ru>; <http://www.hrono.ru>; <http://antropology.ru>).

32. Фрейд З. Введение психоанализ. Лекции. — М.: Наука, 1989. — 456 ст.

33. Шарафиддинов О. Абдулла Қаҳҳор. — Т.: Ёш гвардия, 1989. — 256 б.

34. Эшонқул Н. Маймун етаклаган одам . — Т.: Янги аср авлоди, 2004. — 211 б.

35. Эшонқул Н. Шамолни тутиб бўлмайди. Т.: Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси. 2005 . — 203 б.

36. Ўликлар нега тирилмайди. Тагор Р. Буццати Д. Аҳмад С. — Т.: Маънавият, 1997. — 28 б.

37. Қаҳҳор А. Сараб. — Тошкент — Самарқанд: Ўздавнашр, 1937. — 376 б.

38. Қаҳҳор А. Сароб. VI томлик, III том, Т.: Ф.Фулом номидаги бадиий адабиёт нашриёти , 1967. — 291 б.

39. Қодирий А. Рўмонлар. Ўткан кунлар. Меҳробдан чаён.-Т.: Фафур Фулом номидаги нашриёт-матбаа бирлашмаси, 1992. - 526 б.

40. Қодиров П. Она лочин видоси. -Т.: Шарқ, 2001. - 240 б.

41. Қодирий А. Диёри бакр. Т.: "Янги аср авлоди", 2007 й. - 469 б.

42. Қосимов У. Ҳозирги замон ўзбек адабиётида Тоғай Мурод ижоди (Адабий портрет). — Т.: Ёзувчи, 1997. — 31 б.

43. Қуролбой қизи З. Ёвузлик фариштаси. Т.: Янги аср авлоди , 2005. — 260 б.

44. Қўчқоров Р. Истеъдод қадри. Т.: Фафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1989 й. — 108 б.

45. Қўчқоров Р. Мен билан мунозара қилсангиз... — Т.:Маънавият, 1998.— 96 б.

46. Қўшжонов М., Норматов У. Маҳорат сирлари. — Т.: Фафур Фулом номидаги бадиий адабиёт нашриёти, 1968. — 219 б.

47. Қўшжонов М. Қодирий — эркислик қурбони. — Т: Фан, 1992. — 95 б.
48. Қўшжонов М. "Сароб"нинг ўтмиши ва бугуни. Абдулла Қаҳҳор. Сароб. — Т.: Шарқ, 1995. 233-238-б.
49. Фарб фалсафаси. Ўзбекистон файласуфлари миллий жамияти нашриёти. — Т.: Шарқ нашриёт — матбаа акциядорлик компанияси бош таҳририяти, 2004. — 718 бет.
50. Ҳамдам У. Янгиланиш эҳтиёжи. Т.: Фан , 2007 й. — 195 б.
51. Ҳаққул И. Тақдир ва тафаккур. — Т.: Шарқ, 2007. — 334 б.

МУНДАРИЖА

Муқаддима	3
I. Ўзбек адабиётида танатологиянинг ўрганилиши.....	5
II. Миллий-исломий ва ижтимоий-психологик талқинлар.	
2.1. Ҳаёт ва мамот муаммосининг миллий-исломий талқинлари	26
2.2. Соцреализм ақидаларига зид шахс фожиаси ва худкушлик.....	44
III. Танатопсихологик эврилишлар	
3.1. Ўлим олди ҳолатларида қўрқув ва фожиавий- ликнинг психоаналитик асослари	74
3.2. Шахс қисмати драмаси.....	99
IV. Ҳаёт ва ўлим муаммосининг мустақиллик дав- ри насрида акс этиши	
4.1. Ўлим тасвири ва насрдаги мутантлик: талқин ва тамойиллар	125
4.2. Руҳият оламининг тадқиқи: жараён ва эврилиш.....	146
Хотима.....	160
Фойдаланилган адабиётлар рўйхати.....	171

АДАБИЁТДА ҲАЁТ-МАМОТ МУАММОСИ

Муҳаррир: Қурдош Қаҳрамонов
Техник муҳаррир: Аслиддин Жўраев

Босишга рухсат этилди 25. 12. 2009 йил.
Бичими 60x84.^{1/16} Ҳажми 11 ш.б.т
Адади 500 нусха. Буюртма № 216.

Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий
кутубхонаси нашриёти

Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий
кутубхонаси босмахонасида чоп этилди.
Тошкент шаҳри, Истиқлол кўчаси 33 уй.